

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱՍՏԱՐԱՆ

**ՆԱՅԱՍՏԱՆ - ԲՈՒՂԱՐԻԱ.
ԱՆՅՅԱԼԸ, ՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ**

Գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՆ ՆՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2009

ՀՏԴ 06 : 941 (479.25) : 940
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.3 (4 Բու)
Հ 240

ՆԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԳԱՆԻՆ

Հ 240 Հայաստան-Բուլղարիա. Անցյալը, ներկան և ապագան: Գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու: - Եր.: ԵՊՀ-ի հրատ., 2009 թ., 168 էջ:

«Հայաստան - Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան» գիտաժողովի զեկույցների ժողովածուն նվիրված է հայ-բուլղարական դարավոր հարաբերություններին: Զեկույցները ներառում են ինչպես պարամական և մշակութային ակնարկներ, այնպես էլ գրական վերլուծություններ:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.3 (4 Բու)

ISBN 978-5-8084-1107-4

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009 թ.
© Կազմողների համար, 2009 թ.

Նայ-բուլղարական հարաբերություններն ունեն դարերի պարամություն: Սկզբնական շրջանում դրանք պայմանավորված են եղել այն իրողությամբ, որ Բյուզանդական կայսրությունը հայկական գորամասերն օգտագործում էր Թրակիա բուլղարների դեմ կռվելու համար: Պավլիկյան շարժումը ճնշելուց հետո կայսրությունն սկսեց հայ աղանդավորներին տեղափոխել Բալկաններ՝ նպատակ ունենալով աղանդավորության դեմն առնել: Սակայն Բյուզանդական կայսրությունն իր նպատակին չհասավ, քանի որ հայ աղանդավորներն ավելի հաճախ միանում էին բուլղարներին և կռվում բյուզանդացիների դեմ: Պավլիկյանների անմիջական ազդեցության ներքո Բուլղարիայում ձևավորվում է բոգոմիլների աղանդավորական շարժումը, որը մեծ հետք թողեց թե՛ բուլղարների, թե՛ բալկանյան մյուս ժողովուրդների պարամության մեջ:

Պարամությունը՝ ի դեմս պարամիչ Սրբեփանոս Ասողիկի, մեզ է հասցրել մի հետաքրքիր պարամություն այն մասին, թե ինչպես Բուլղարիայում թագավորել են երկու հայ եղբայրներ: Ասողիկն իր աշխատության Գ հանդեսի ԻԲ գլխում, որը կրում է «Թե՛ զհարոջ չարաչար մահուամբ մեռաւ մեարապօլիտն Սեբաստիոյ. և վասն թագաւորաց Բուլղարաց, որք սպանին զնա» խորագիրը,¹ ասվում է այն մասին, որ վերը հիշված միտրոպոլիտը Վասիլ կայսեր կողմից ուղարկվում է Բուլղարիա՝ խաղաղություն հաստատելու համար: Բուլղարիայի թագավորները խնդրում են իրենց հարս ուղարկել կայսեր քրոջը, սակայն Վասիլը հարս է ուղարկում իր ծառաներից մեկին՝ ներկայացնելով նրան որպես իր քրոջ: Արքունի նաժիշկն ուղարկվեց՝ որպես հարս միտրոպոլիտի հետ միասին: Այս ամենը բացահայտվեց և մետրոպոլիտը դարվեց՝ իբրև շուն և խաբեբա և հրկիզվեց բուլղարական թագավորների կողմից: Պարամիչի հետագա տեղեկություններից երևում է, որ բուլղարական թագավորները եղբայրներ էին, որոնք Կամաձագեր էին կոչվում: Նրանցից ավագի անունը Մամվել էր: Եղբայրները սերում էին Հայաստանի Դերջան գավառից: Նրանց, ինչպես և շարք հայ զինվորականների, Մակեդոնիա էր տեղափոխել Վասիլ կայսրը՝ բուլղարների դեմ կռվելու համար: Սակայն, ինչպես հաճախ այլ դեպքերում, հարմար պահ ընտրելով, եղբայրներն ընդվզում են կայսեր դեմ և գնում են ծառայելու Բուլղարիայի թագավորին, որը, եթե հավատանք պարամիչին, կուրպ, այսինքն ներքինի էր: Հայտնիները շնորհիվ իրենց ա-

ներևակայելի խիզախության և քաջության, դառնում են Բուլղարիայի թագավորի սիրելիները, բարձրանում են նրա աչքում:

Վասիլ կայսրին խիստ գայրացնում է Բուլղարիայի անկախ քաղաքականությունը, ուստի նա պարտերազմ է սկսում բուլղարական թագավորության դեմ, որի ժամանակ էլ գերի է ընկնում Բուլղարիայի թագավորը: Դա էլ պարճառ է դառնում, որ Կամաձագերը իրենց ձեռքը վերցնեն թագավորական իշխանությունը Բուլղարիայում: Ծանր կռիվներ մղելով բյուզանդացիների դեմ՝ նրանք, ինչպես վերը նշվեց, հաղթում են նրանց և դուրս վարում երկրից:²

Տաշտրոգ ԻՄ գլխում Աստղիկը նկարագրում է Վասիլ կայսեր կողմից դեպի Բուլղարիա կատարած արշավանքը: Նա մեծ բանակով կարողանում է ռազմակալել Բուլղարիայի կենտրոնական շրջանները: Սակայն դրան ի պատասխան՝ Բուլղարիայի հայազգի թագավորները իրենց ձեռքն են վերցնում անանցանելի լեռնացքները, կիրճերն ու լեռնային ճանապարհները, արդյունքում թշնամին հայտնվում է մի փոսակ բանրի մեջ: Այնուհետև բուլղարական զորքերը թշնամուն ծանր պարտության են մարմնում՝ սրախտոխող անելով նրանցից շատերին: Ներաբրքիք է մեկ այլ իրողություն ևս՝ Բյուզանդիայի կայսրն է հայազգի Բարսեղ կամ Վասիլ Բ-ն, բուլղարական գահակալները հայեր են և Վասիլ Բ կայսրին փրկեցին հայ հեղևակայիներ, որոնք, պաշտպանելով նրան թշնամուց առաջից ու թիկունքից, կարողացան նրան դուրս բերել Մակեդոնիայից, իսկ կայսերական հունական հեծյալ գնդերը ապաշնորհ ձևով ջախջախվեցին՝ ենթարկվելով կողոպուտի: Ավարի ենթարկվեցին թե՛ բյուզանդական բանակարեղը և թե՛ կայսեր վրանը:

Ինչպես փեսնում ենք, Աստղիկը պահպանել է մի գողտրիկ և հեփաբրքիք պարմություն, որի մանրամասները, անշուշտ, կարիք ունեն առավել խոր քննության, քան կատարված է մեր այս փոքրիկ զննուցման մեջ: Պարզվում է, որ նշված դեպքերի մասին փեղեկություններ են պահպանվել նաև Մամվել Անեցու,³ Մարթեոս Ուռհայեցու⁴ աշխատություններում, ինչպես նաև բյուզանդական հեղինակներ Կեղրենոսի ու Զոնարասի երկերում:⁵ Մամվել Անեցին բուլղարական թագավորին, որի անունը չի հիշարվում Աստղիկը, կոչում է Կուր և Ալավսիան. «Կալա (Վասիլ Բ կայսրը – Ն. Բ.) զարքայն բուլղարայ գկուրն, որ է Ալասիան»:⁶ Մարթեոս Ուռհայեցին էլ իր «Տարեգրութեան» մեջ բուլղարական թագավորին կոչում է Ալավսիան: Նաղորդումները համահունչ են և կարծես թե միայն մեջբերել է գալիս բուլղար թագավորի անունը, որին մենք դեռ կադրադառնանք: Սակայն, ըստ Մամվել Անեցու, բուլղարական թագավորը ունեցել է

կին և երեխաներ, հեղևաբար կասկածելի է դառնում Աստղիկի փեղեկությունն այն մասին, որ բուլղարական թագավորը եղել է Կուր, ինչը հարույկ անուն չէ, մրաձել է փալիս, որ այն պարզապես կուրպ կամ ներքինի արքահայրության աղավաղումն է: Ունի արդյոք այդ անվանումը բուլղարներնում այլ իմաստ, մենք չգիտենք: Եթե ունի, ապա պետք է ենթադրել, որ Աստղիկը պարզապես այն՝ չհասկանալով, նույնացրել է կուրպ բառին: Մենք, այնուամենայնիվ, հակված ենք կարծելու, որ բուլղարական թագավորը, թերևս, կուրպ է եղել և այդ պարճառով էլ թագավորական իշխանությունը պայթարի առարկա չի դարձել և Կամաձագերին հաջողվել է վերցնել թագավորական իշխանությունը առանց որևէ դիմադրության:

Այժմ բուլղարական թագավորի անվան մասին: Ինչպես փեսանք, Աստղիկից երկու դար հետո ապրած հայ հեղինակներ Մամվել Անեցին և Մարթեոս Ուռհայեցին նրան անվանում են Ալասիան: Այս իրադարձությունները ընդարձակորեն պարմող բյուզանդական հեղինակներ Կեղրենոսն ու Զոնարասը հաղորդում են հիշյալ թագավորի մասին, որն ըստ նրանց Ահարոնի որդին էր: Ցավոք, հստակություն չի ստանում թագավորի անունը: Մենք հակված ենք կարծելու, որ բուլղարական թագավորի անունը եղել է ոչ թե Ալասիան, այլ Սլավսիան կամ Սլոսիան, ինչը կարելի է ճշտել ստուգել բուլղարական աղբյուրներով:

Շար կարևոր է ընդգծել, որ բյուզանդական հիշյալ հեղինակները մանրամասն փեղեկություններ են հաղորդում նաք Կոմսի որդիների կամ Կամաձագերի մասին, որոնք հայոց Դերջան գավառից էին: Եթե հայ հեղինակները պահպանել են Կամաձագերից միայն ավագի՝ Մամվելի անունը, ապա բյուզանդական հեղինակները գիտեն նաև կրտսեր եղբոր անունը՝ Մանվել: Պարզվում է, որ Կամաձագեր անունը գալիս է հունարենից, քանի որ բյուզանդացի հեղինակները եղբայրներին կոչում են Comitopules, այսինքն՝ Կամաձագ և ընդարձակորեն նկարագրում են Վասիլ Բ կայսեր Կամաձագերից կրած պարտության և Մերասփիայի միտրոպոլիտի չարարար մահապարիժը Մամվելի կողմից: Ինչ եզրակացության կարելի է գալ: Այսօրինակ բազմաթիվ համընկնումները բոլորովին պարահական չեն, ուստի ելնելով դրանից, միանգամայն արժանահավաք պետք է համարել Սփրեփանոս Աստղիկի փեղեկությունը Բուլղարիայում գահակալած երկու թագավորների մասին: Դա միաժամանակ վառ վկայություն է այն բանի, որ բյուզանդական լծի դեմ արելությամբ լցված հայերը միանում էին բուլղար ժողովրդին՝ նրա Բյուզանդական կայսրության դեմ մղած պայքարում: Շար ավելի ուշ, արդեն XX դարի սկզբների Բալկանյան պարերազմներում հայերը, որոնք հասարակվել էին Բուլղարիա-

յում, բուլղարների հետ մեկտեղ կովում էին օսմանյան բանակների դեմ: Այսօր էլ մեր երկրները մեծապես համագործակցում են այլևայլ բնագավառներում, ինչը երկու ժողովուրդների հեղափոխական հաջողությունների գրավականներից մեկն է:

1. Մրեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղկան. Պարմութին րիեգերական, ՄՊբ, 1885, էջ 244-245
2. Աստղիկ, էջ 246-247:
3. Մամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրաց ւարմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103-104:
4. Մարթնոս Ուռհայեցի, Ժամանկագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 195:
5. Աստղիկ, ծանոթ. թիվ 137, էջ 389:
6. Նույն տեղում:

БАБКЕН АРУТЮНЯН

ЦАРИ-АРМЯНЕ НА БОЛГАРСКОМ ТРОНЕ

Армяно-болгарские отношения имеют многовековую историю. Первоначально они были обусловлены тем, что Византийская империя использовала армянские воинские части в борьбе с болгарами во Фракии. После подавления Павликианского движения империя начала депортировать армянских сектантов на Балканы, чтобы уничтожить сектанство и одновременно создать живой барьер против болгарского натиска на юг. Однако Византийская империя не добилась своей цели, поскольку армяне-сектанты, зачастую объединившись с болгарами, воевали против византийцев. Под непосредственным влиянием павликиан в Болгарии формируется Богомильское сектантское движение, которое оставило большой след в истории болгарского, а также других балканских народов.

Армянский историк Степанос Асолик утверждает, что в Болгарии царствовали два брата-армянина. В третьей части своего труда, в частности 213-ой главе, озаглавленной “Как жестокой смертью умер митрополит Себастии и о болгарских царях, убивших его,”¹ говорится о том, как вышеназванный митрополит Василий был отправлен в Болгарию для установления мира. Болгарские цари просят выдать сестру императора за старшего из братьев, однако император Василий отправляет в Болгарию в качестве невесты вместо своей сестры одну из дворцовых

служанок в сопровождении митрополита Себастии. Обман был быстро раскрыт и митрополит был осужден и сожжен как собака и обманщик болгарскими царями. Из последующих данных историографа становится очевидным, что болгарские цари были братьями и именовались “графские сыновья”. Старшего брата звали Самвел или Самуил. Братья были родом из уезда Дерджан Армении. Их, как и многих армянских военных, переселил в Македонию император Василий для борьбы с болгарами. Однако, как и в других случаях, братья, выбрав удобный момент, выступили против императора и пошли служить болгарскому царю, который, по свидетельству историографа, был “курт”-ом, то есть евнухом. Благодаря своей неопишуемой отваге и смелости стали фаворитами болгарского царя и повысились в его глазах. Императора Василия очень раздражала независимая политика Болгарии и чтобы наказать эту страну он объявляет войну болгарскому царству, во время которой царь Болгарии оказывается в византийском плену. Это и становится причиной, чтобы “комсадзаци” или “графские сыновья” взяли в свои руки царскую власть в Болгарии. После упорных и тяжелых боев с византийцами они их побеждают и вышвыривают из страны.

В следующей 24-ой главе² Асолик описывает поход императора Василия в Болгарию. Последний с большой армией успевает оккупировать центральные территории Болгарии. Однако в ответ на это цари-армяне Болгарии берут под свой контроль труднопроходимые перевалы, ущелья и горные дороги, в результате чего враг оказывается как в мешке. В дальнейшем болгарские войска наносят врагу страшное поражение, уничтожив большую часть византийских воинов.

Следует отметить еще одно обстоятельство. Византийским императором был Василий II, армянин по национальности, а болгарскими царями, как уже было сказано, были братья-армяне, и, наконец, императора Василия II спасли армянские пехотинцы, которые, защищая его спереди и со стороны тыла, смогли его вывести из Македонии тогда, когда имперские греческие кавалеристы были разгромлены и разграблены. Были разорены также военный стан византийцев и императорская палатка.

Безусловно, сохранившаяся данная история в труде Асолика нуждается в более детальном исследовании, что не могли сделать мы в этом маленьком докладе. Тем не менее, хочется отметить, что о вышеупомянутых событиях сохранили свидетельства также армянские историографы Самвел Анеци,³ Матфей Урхаеци,⁴ а также византийские авторы

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՅՐՈՒԹՅՈՒՆ, 1876Թ.

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Кедрел (Кедрепис) и Зонарас.⁵ Самвел Анеци в отличие от Асолика, который не упоминает имени болгарского царя, называет царя “Кут” и “Алавсиан”. “Император Василий II взял в плен болгарского царя Кута, который есть Алавсиан.”⁶ Матфей Урхаеци также в своей “Хронологии” называет болгарского царя Алавсианом.

Нетрудно убедиться, что сообщения разных историографов почти повторяют одно и то же и лишь упоминают имя болгарского царя, к чему мы еще вернемся. Однако в этих сообщениях не сходится одно обстоятельство. Согласно свидетельству Самвела Анеци, у болгарского царя есть жена и дети, что ставит под сомнение сообщение Асолика о том, что он был евнухом. Однако кут у Самвела Анеци – не собственное имя, и, возможно, поэтому оно воспринималось как искаженное слово от курт, которое означает “евнух”. Имеет ли кут другое значение в болгарском языке, мы попросту не знаем. И если имеет, то может быть, Асолик не зная этого, идентифицировал его со словом курт. Тем не менее мы склонны считать, что болгарский царь скорее всего был куртом, и именно по этой причине царская бласть не стала предметом борьбы и “графским сыновьям” удалось легко взять царскую власть, не встречая особого сопротивления.

Теперь вернемся к имени болгарского царя. Сведения Матфея Урхаеци и Самвела Анеци относятся к более позднему времени на два века. И как было сказано выше они называют царя Алавсианом. Византийские авторы Кедрепис и Зонарас, довольно просторно описывающие данное событие, сообщают также, что болгарский царь был сыном Аарона. К сожалению, они не сохранили имя царя. В сущности, данных весьма недостаточно, однако мы склонны считать, что болгарского царя звали не Алавсиан, а Славсиан, что, конечно, можно проверить по болгарским источникам.

1. Степанос Асолик, Всемирная история, СПб., 1885, с.244-245
2. Асолик, с.246-247.
3. Самвел Анеци, Сборник из книг историографов, Вагаршапат, 1893, с.103-104.
4. Матфей Урхаеци, Хронология, Вагаршапат, 1898, с.195.
5. Асолик, Примечание N 137, с.389.
6. Там же.

Օսմանյան կայսրությունում այլազգիներից և այլազավաններից մեկի՝ բուլղարների «լիովին կամ մասնակի» ոչնչացման առաջին ծրագիրը ստեղծվեց 1876թ.: Այդ փարվա մայիսի կեսերին բուլղարացի հանրաճանաչ քաղաքական գործիչ ու հրապարակախոս Թորոք Բուրմովը՝ լավ տեղեկացված լինելով բուլղարական ապրիլյան ապստամբության ճնշման նպատակով թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած գործողությունների մանրամասներին, հանգեց այն եզրակացության, թե «դժբախտ ազգաբնակչության կոպորածը տեղի է ունենում սուլթանական կառավարության նախապես մրաժված ծրագրով»:¹ Նա այդ ժամանակ գրնվում էր Կ. Պոլսում ու կարարում էր ռուսական դեսպանատան թարգմանչի պարտականությունները: Պարզ է, որ իր այդ դիտարկումը նա կիսել է նաև դեսպան կոմս Ն. Իզմապուևի հետ, սակայն արխիվային փաստաթուղթ այդ մասին չի պահպանվել:

Մայիսյան այդ օրերին նմանափայ, սակայն ավելի հստակ տեղեկություններ գրեթե միաժամանակ սկսում են ստանալ Օսմանյան կայսրության փարբեր քաղաքներում գրնվող բրիտանական և ռուսական դիվանագետները: Նրանք հավաստում էին, որ բուլղարիայի բարձրագույն իշխանություններն արդեն մշակել էին բուլղարների դեմ գործելու որոշակի ծրագիր և համապատասխան ցուցումներ էին տվել բուլղարական նահանգների տեղական իշխանություններին:

Այսպես, Ադրիանապոլսի բրիտանական փոխ-հյուպատոսի ստացած տեղեկության համաձայն կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվել տեղական իշխանություններին, որոնցով ցուցում է տրվել նրանց «ոչնչացնել բուլղարներին» և սպանել վեց տարեկանից բարձր բոլոր արու մանուկներին: Այդ միջոցառումների նպատակն էր «բնաջնջել ցեղը (race) և սրիպել մնացածներին արտագաղթել»:² Այդ կարևոր տեղեկության աղբյուրն էր օսմանյան բյուրոկրատիայի՝ ազգությամբ այրանացի, մի ներկայացուցիչ:

Փիլիպոլիսի ռուսական փոխ-հյուպատոս Նայդեն Գեռովը, երբ նա ժամանակավորապես գրնվում էր մայրաքաղաքում, օգտագործելով իր անձնական կապերը կառավարության անդամներից մեկի հետ, կարողացել էր ստանալ կարևոր լրատվություն, որը միանշանակորեն հաստատում

էր բրիտանացիների տեղեկությունները բուլղարներին բնաջնջելու պլանի գոյություն ունենալու մասին և լույս էր սփռում նրա որոշ կարևոր մանրամասների վրա: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հաղորդագրությունը բնագրի լեզվով.

«... Турецкое министерство... приняло решение, под предлогом подавления восстания, уничтожить совсем большие селения и местечки болгарские, жители которых продвинулись больше вперед, а прочие селения и города разорить грабежом башибозуков, лучших из городских жителей погубить тем или другим способом, истребить всю интеллигенцию и не оставить ни одного из учителей, воспитывавшихся в России, закрыть училища и раздавить народ до такой степени, чтобы лишить его всякой возможности оправиться когда-либо и придти опять в нынешнее состояние, чтобы быть опасным для господства турок, и наконец, как можно будет отуречить часть его, чтобы еще больше ослабить его».³

Ադրիանուպոլսի ռուսական հյուպատոսության կառավարիչ իշխան Ալեքսեյ Յերեպելը Բուլղարիայում տիրող իրավիճակի մասին իր հեղինակած պաշտոնական գրությունում վերլուծելով թուրքական իշխանությունների գործողությունները՝ հանգում էր Գեռովի տեղեկատվությունը հաստատելու եզրակացությունների:⁴ Նա մասնավորապես գրում էր, որ ապստամբության ճնշման քողի ներքո տեղի էր ունենում «քրիստոնյաների ոչնչացում», որ օսմանյան կառավարությունը ձգտում է «լիովին ազատվել բուլղարական ոգուց» և այդ նպատակով իր հիմնական հարվածն ուղղում է հոգևորականների և ուսուցիչների դեմ:⁵

Դժվար չէ նկատել, որ տարբեր աղբյուրներից ստացված այս տվյալները, որոնք տեղ են գտել իրար հետ հակամարտող պետությունների պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերում, ըստ էության իրար լրացնում և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ թուրքական կառավարական շրջանակներում իսկապես գոյություն է ունեցել բուլղարներին, որպես էթնիկական խմբի, դիտարկությամբ ոչնչացնելու ծրագիր: Այդ ծրագրի ցեղասպանական բնույթը փարակոսանք չի հարուցում:

Նկարագրելով է համեմատել, թե ինչպես են վարվել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպաններն իրենց ձեռքն ընկած տեղեկությունների հետ: Ն. Պ. Իգնատևը պարզապես կցել էր Փիլիպոպոլսի փոխ-հյուպատոսից ստացված վերը նշված հաղորդագրությունը ցարին ուղարկվող իր գնկուցագրին և ուղարկել «Պերերբուրգ՝ այդպիսով հնարավորինս արագ տեղեկացնելով իր կառավարությանը բուլղարներին սպառնացող վտանգի մասին»:⁶

Դեսպան Ն. Էլիոթն, որի անձնական բարեկամությունը Միդհապ փաշայի հետ ժամանակակիցների համար գաղտնիք չէր, ապա նա, ըստ էության, չէր վստահել այդ տեղեկություններին և Մալոնիկի բրիտանական հյուպատոսին դիմել էր մեծագույն զգուշավորությամբ ձևակերպված «հատուկ խնդրանքով» (sic!). պարզել, արդյո՞ք մահմեդականների հարձակումները քրիստոնյաների վրա կարող են լինել «նախապես պատրաստված հարձակման» արդյունք:⁷ Հրապարակված բրիտանական փաստաթղթերից կարելի է եզրակացնել, որ նա այդպես էլ Լոնդոնին տեղյակ չպահեց իր ստացած կարևոր տեղեկության մասին: Դրա պատճառը, թերևս, այն էր, որ նրան հայտնի էր, որ այդ հրեշավոր ծրագրի հեղինակներից էր Միդհապ փաշան, որը հենց նույն Էլիոթի անվերապահ աջակցությամբ ղեկավարում էր սահմանադրական շարժումը մայրաքաղաքում:

Իսկ ռուսական դիվանագիտությանը հաջողվել էր պարզել, որ բացի Միդհապից այդ ծրագրի հեղինակությունը պատկանում էր նաև վերը նշված Նյուսեյն Ավնի փաշային, իսկ վերջնական որոշումը ընդունվել էր կառավարության նիստի ընթացքում:⁸ Ռուս դիվանագետները հայտնում էին, որ կառավարության որոշումը վերաբերում էր ոչ միայն բուլղարների բնաջնջմանը, այլ նաև Բալկանյան թերակղզու ողջ սլավոնական ազգաբնակչությանը «սիստեմատիկ կոտորելուն»:⁹

Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող երիտասարդ ռուս թուրքագետ Վասիլի Սմիռնովը,¹⁰ հենվելով «ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից» ստացված տեղեկությունների վրա, տալիս է երեք թուրք պետական գործիչների անունները, որոնք կազմում էին ըստ իր բնութագրման, «բուլղարական սարսափների դժոխային եռյակը»: Բացի Միդհապ փաշայից հիշյալ եռյակի մեջ էին մտնում՝ այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված բառարանագետ Ահմեդ Վեֆիք փաշան և «նոր օսմանցիների» շարժման առաջնորդներից Ալի Սուավին:¹¹ Մրանք, ըստ Սմիռնովի, նպատակադրել էին «սիստեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար արելի բուլղարներին և... համառորեն հետևում են իրենց ծրագրին...»:¹² Ծարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով՝ ռուս դիվանագետները կարողացան բացահայտել այդ ցեղասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսե քաղաքի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոմենիկովի ստացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Միդհապ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե՝ «Մյուսիյուրգե» («Ավել») անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության «Մյուսիյուրգեի» թիրախը միայն բուլղարները չէին, նրա նպատակն էր «բարոյապես ու նյութապես» ոչնչացնել երկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:¹³

Այդ ոճրագործ խմբակի գոյության մասին ռուսական դիվանագի-
պությանը հայտնի էր դարձել 1876թ. նոյեմբերին: Սակայն ըստ երևույթին
այն ստեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն փարվա մայիսին, երբ կա-
ռավարությունը Միդիապի և Նյուսեյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր
վերոհիշյալ որոշումը՝ բուլղարներին ոչնչացնելու մասին: Նեպագայում,
Նյուսեյն Ավնիի սպանությունից հետո (նույն թվականի հունիսի 15-ին)
այն համալրվել էր նոր անդամներով (հայտնի են Վեֆիթ փաշայի և Ալի
Մուավլիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է հաղորդագրությունը
«Մյուսիյուրգեի» մասին, Միդիապը պահպանել էր իր ղեկավար դիրքը:

1876թ. երկրորդ կեսի իրադարձությունները վկայում են, որ փեղե-
կարվությունն այն մասին, թե «Մյուսիերգե» հանցավոր խմբակը նախա-
պարտաստում է երկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածա-
յին կոտորածներ, համապարասխանում է իրականությանը: Այդ ընթաց-
քում, օրինակ, մահմեդական հոգևորականության հակաքրիստոնեական
քարոզչությունը զնալով սաստկանում է: Այդ փաստը արձանագրել է ժա-
մանակի մամուլը:¹⁴ Նեպոգեպե այն ընդունում է քրստոնյաներին ֆիզիկա-
կան բնաջնջման ենթարկելու կոչերի ձև: Այդ փաստը չէր վրիպել ռուսա-
կան դիվանագետների ուշադրությունից: «Խոջաները», - գրում էր դես-
պան Իզնավրևը ցարին, - սկսում են բացեփրաց հանդես գալ «գյավուրնե-
րին» ոչնչացնելու կոչերով:¹⁵

Նկատվում է գործողությունների և քարոզչության որոշակի համա-
կարգում բարձրագույն իշխանությունների և մահմեդական հոգևորակա-
նության միջև: Սակայն փարակուսանք չի հարուցում, որ նախաձեռնությու-
նը պարկանում էր կառավարությանը և պարճառը ոչ թե և ոչ այնքան
մահմեդական մոլեռանդությունն էր, որը դարեր շարունակ գոյություն ուներ
Օսմանյան կայսրության մահմեդական ազգաբնակչության միջավայրում,
այլ երկրի բարձրագույն իշխանությունների նոր քաղաքականությունը բուլ-
ղարների և այլ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այս կարևոր հանգամանքը
ընդգծել է դեռևս այդ իրադարձությունների մեզ անհայտ ժամանակակիցը՝
դեսպան Իզնավրևի անձնական ֆոնդում այլ ձեռագրերի հետ պահվող
անստորագիր վերլուծական փեղեկագրի հեղինակը: Նա գրում է. «Առաջ-
ներում քրիստոնյաներին ճնշում ու ջարդում էին մահմեդականները, այժմ
նրանց ճնշում ու ջարդում է կառավարությունը»:¹⁶ Այդ փեղեկագրը կիսում էր
նաև Իզնավրևը: Պեպերբուրգ ուղարկած իր զեկուցագրերից մեկում նա
ընդգծում է, որ ուժեղացող մահմեդական մոլեռանդության պարճառը թուր-
քական կառավարման համակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասի գործ-
ղություններն են՝ ամենավերևում գտնվողից մինչև ամենաստորինը:¹⁷

Կարելի է արձանագրել, որ ամռան և աշնան ամիսների ընթացքում ոճ-
րագործ խմբակի ծրագրերը ընդլայնվել էին և սկսել էր նախապարտաստել
կայսրության ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածային կոտորած-
ներ: Դրա մասին է վկայում ոչ միայն Վ. Ֆ. Կոմենիկովի վերը նշված հաղոր-
դագրությունը: Դեռևս հոկտեմբերին Իզնավրևը հաղորդում էր Ալեքսանդր
Գորչակովին, «որ լիովին հիմնավորված է վախը ներքին կոտորածներից»:¹⁸

Փաստերը վկայում են, որ 1876թ. վերջին ամիսներին թուրքական իշ-
խանությունները պարտաստվում էին կազմակերպել նոր հայերի լայնածա-
վալ կոտորածներ: Արդեն հոկտեմբերի սկզբներին հայկական մամուլը ար-
ձանագրեց հայերի դեմ ուղղված մահմեդական մոլեռանդության ուժեղաց-
ման փաստը, միաժամանակ զգուշորեն ենթադրելով, որ այդ փեղի է ունե-
նում փեղակալ իշխանությունների թույլտվության պայմաններում:¹⁹ Նույն
ժամանակահատվածում թուրքական մամուլը, մասնավորապես կառավա-
րության շեփորը հանդիսացող «Բասիրեթ» լրագիրը, մեղադրում է հայե-
րին, թե իբր նրանք՝ Պոլսի պարթիարքի ղեկավարությամբ նախապար-
տաստում են զինված ապստամբություն,²⁰ այդպիսով հող նախապարտա-
ստելով կոտորածի համար: Ռուսական դիվանագիտական հուշագրերը հնա-
րավորություն են տալիս պարկերացում կազմել այդ ծրագրի որոշ մանրա-
մասների մասին: Նոկտեմբերին Գորչակովին հղած իր զեկուցագրերից մե-
կում Իզնավրևը, հենվելով Պոլսո հայ պարթիարքի կողմից իրեն հայտնած
փեղեկության վրա, գրում է, որ Միդիապը մեղադրել է հայերին, թե իբր
նրանք մեծ քանակությամբ զենք են գնել արքայազանից և նախապար-
տաստում են ապստամբություն Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ շրջան-
ներում, որպեսզի «ապահովեն Ռուսաստանի միջամտությունը»:²¹

Այսպիսով, դժվար չէ եզրակացնել, որ կոտորածն իրականացվելու էր
հենց այդ պարթիարքի: Նմանությունը «երիտասարդ» կամ «նոր» օսմանցի-
ների առաջնորդի և երիտթուրքերի պարագլուխների գործելակերպի միջև
ակնառու է: Ավելորդ չէ նշել, որ Ռուսաստանի գործունե մեծ դեր է խաղացել
նաև Միդիապի հակաբուլղարական ծրագրերում: Իզնավրևի զեկուցագրե-
րից մեկում բերված են Միդիապ փաշայի հեղուկալ խոսքերը՝ ուղղված բուլ-
ղարների ներկայացուցիչներին. «Դուք ձեր հույսը դնում եք Ռուսաստանի
վրա, սակայն երբ նա վերջ է վերջո կգա, նա կգորնի միայն ավերակներ»:²²

Նոյեմբերի վերջերին Կ. Պոլսի ռուս դեսպանը մեկ անգամ ևս հայտ-
նեց Պեպերբուրգին, թե հյուպատոսները հաղորդում են, որ Օսմանյան
կայսրության ողջ փարածքի վրա շարունակվում է քրիստոնյաների «ա-
ղաղակող ճնշումը», ընդ որում, ոչ միայն սլավոնների, այլ նաև «Փոքր
Ասիայի քրիստոնյաների»:²³

Ահա այս պայմաններում էր, որ Կոնստանդնուպոլսի Վանի դեկրետների 1-ի հայերնի հրկիզումը՝ կազմակերպված Կոնստանդնուպոլսի թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ իրադարձությանը հայրենական պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է, սակայն դիտարկել է այն որպես մեկուսի երևույթ: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է իր կոնֆիդենցիալ զեկուցագրում Իգնատիոս վերջինիս գաղտնի գործակալ Պ. Անիստոս, որը Միդիայի օգնականն էր, անձնական թարգմանիչը և այդպիսով լավատեղյակ էր երկրի անցուցարձին, այդ թվում նաև այնպիսի իրադարձություններին, որոնք իշխանությունները պահում էին գաղտնի: Հայերնի է, որ թուրքական կանոնավոր բանակը իրականացրեց «գազանություններ Յոզղայի հայկական գյուղերում»:՝²⁴ Անտարակույս, բանակը ստացել էր համապատասխան հրաման, հեղափոխություն, կարելի է եզրակացնել, որ հայերի դեմ նախապատրաստվող կոտորածի վրանգը բավական իրական էր:

Ի մի բերելով փաստերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ թուրքական բարձրագույն իշխանությունների հակազդեցությունը 1876թ. Բուլղարիայում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժմանը իր մեջ պարունակում էր ցեղասպանության քաղաքականության որոշակի փայտեր: Մասնավորապես բրիտանական ու ռուսական դիվազիպական փաստաթղթերի քննությունը՝ ցեղասպանագիտության լույսի ներքո, հնարավորություն տվեց բացահայտելու բուլղարներին, որպես առանձին էթնիկական միավորի, ոչնչացնելու ծրագրի գոյությունը:

Այդ ծրագիրը, ինչպես տեսանք, կազմվել էր մի խումբ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից և հավանության արժանացել կառավարության կողմից՝ ստանալով այդպիսով պաշտոնական փաստաթղթի կարգավիճակ: Ի կարարումն այդ ծրագրի համապատասխան ցուցումներ են տրվել տեղական իշխանություններին: Այսպիսով, թուրքական իշխանությունների կողմից բուլղարների դեմ իրականացված գործողություններում առկա է դիտարկության հանգամանքը: Վերընշվածը ցույց է տալիս, որ թուրքական իշխանությունների հակազդեցությունը 1876թ. բուլղարական ապստամբությանը պարունակում էր հստակ արտահայտված ցեղասպանական դիտարկության հանգամանք, ինչը հնարավոր է դարձնում բնութագրել այն որպես միջանկյալ փուլ կոտորածի և ցեղասպանության քաղաքականությունների միջև:

Ներազայում, 1876թ. աշնանը այդ խմբի հանցավոր ծրագրերն ընդլայնվեցին և սկսեցին վերաբերել երկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, այդ թվում, նաև հայերին:

Ուշագրավ է, որ բոլոր երեք վկայություններն էլ, որոնք պարունակում են տեղեկություններ այդ խմբի մասին, հիշատակում են Թուրքիայի հայրենի պետական գործիչ և սահմանադրական շարժման առաջնորդ Միդիայի փառայի անունը, իսկ փաստաթղթերից մեկը ուղղակի նշում է, որ այդ խմբի ղեկավարը նա էր:

Գոյություն ունեն նաև այլ վկայություններ, որոնք հաստատում են, որ Միդիայի՝ քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև «եղբայրություն և հավասարություն» հաստատելու անհրաժեշտության մասին հրապարակայնորեն արվող հայտարարություններն ընդամենը քաղաքական շղարջ էին և քողարկում էին նրա բուն հայացքները: Այսպես, օրինակ, Միդիայը, համաձայն նրան անձամբ ճանաչող ֆրանսիացի Բենուա Բրունսվիլի, իրականում այն կարծիքին էր, որ թուրք ղեկավարների ներկա սերնդի «նախնիները սխալվեցին՝ չստիպելով մեր հայրականներին... ընդունել իսլամ: Դա պետք է սկսել: Այսուհետև պետք է օգտագործել բոլոր հնարավորությունները, որպեսզի փոխենք ի օգուտ մեզ երկու կրոնների [ի նկատի ունի իսլամը և քրիստոնեությունը - Ռ. Մ.] միջև գոյություն ունեցող թվային հարաբերակցությունը»:՝²⁵

Այդ գործիչը, որը համարվում է Թուրքիայի պատմության ամենաառաջադեմ և լուսավորյալ պետական այրերից մեկը, իրականում հիմք դրեց այն ցեղասպան քաղաքականությանը, որ փասնամայակներ անց վարեցին հայ ժողովուրդի դեմ Աբդուլ Համիդը, երիտթուրքերն ու քեմալականները:

Միդիայի և նրա գործակիցների հրեշավոր ծրագրերը չիրականացան: Նրանք չհասցրեցին գործի դնել «ավելը» և «մաքելը» բուլղարներին ու քրիստոնյաներին ընդհանրապես: Սակայն չանցած երկու տասնամյակ՝ թուրքական իշխանությունները՝ ի դեմս սուլթան Աբդուլ Համիդի և նրա հանցավոր գործակիցների, մշակեցին ցեղասպանության նոր ծրագիր՝ գոհ ընկրելով հայ ժողովուրդին: Այս ծրագիրը նախապատրաստված էր ավելի մեծ հեղափոխականությանը և իրականացվեց անհամեմատ ավելի մեծ «մասշտաբով», որի հետևանքով հայերի կորուստները շուրջ փաստ անգամ ավելի մեծ էին, քան թե բուլղարներինը: Թուրքական իշխանությունները շարունակում էին «հմտանալ» այդ ոճրագործ ոլորտում...

1. Տե՛ս նրա նամակը պարմաբան պրոֆեսոր Նիլ Պոպովին, որը միաժամանակ Մոսկովյան սլավոնական կոմիտեի քարտուղարն էր. Письмо болгарского журналиста Т. Бурмова Н. А. Попову, 1876г. мая 15. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова. Москва, 1961, с.222.

2. J. H. Dupuis to H. Elliot, May 19, 1876. – In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876.* Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 234.
3. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. – Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об – 160. Գեորգի անձնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը ժամանակին հրատարակվել էր Բուլղարիայում: Այն էականորեն չի փոփոխվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: Տես. Доклад Герова. Константинополь, май 1876г. - Документы за българската история. Т. 2: Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.
4. Записка о положении в Болгарии, 25 мая/6 июня 1876г. – АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 29, лл. 295 - 299.
5. Նույն փեղում:
6. М.П. Игнатъев - Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 148 - 154.
7. H. Elliot to J. E. Blunt. – In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876.* Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 238.
8. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. – АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об.
9. Из донесения Н. Даскалова (Варна) генеральному консулу России в Русе В. Т. Кожевникову, 24 августа 1876 г. – В кн.: По следите на насилие: Документы и материалы за налагане на ислам. Част първа. Съставител Петър Петров, София, 1987, с. 184.
10. Վերադարձված հայրենիք, Վ. Մմիրնովը ծավալեց բեղմնավոր գիրա-մանկավարժական գործունեություն և դասվեց ռուսական թուրքագիտության ճանաչված դեմքերի շարքին: Նրա գիրական գործունեության ու պարունակի փական հայացքների մասին փես. А. С. Твертинова. В. Д. Смирнов – историк Турции (К 125-летию со дня рождения). - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.
11. В. Смирнов, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Tьrkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen, Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, кн. 1, с. 311.
12. Նույն փեղում:
13. В. Ф. Кожевников - Н. П. Игнатъеву, 12 ноября 1876 г., Приложение. – Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова. Москва, 1961, с.509.
14. Տես, օրինակ. Մեղու Նալասարանի, 3 հուլիսի 1876:
15. Игнатъев-Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об
16. "Записка (без подписи) "О смысле кризиса, происходящего в настоящее время в Турецкой империи и о влиянии происходящих в ней реформ на ее государственный строй". – Государственный Архив РФ (ЦГАОР СССР), ф. 730 (фонд Н.П.Игнатъева), оп. 1, ед. хр. 706.
17. Игнатъев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 150.
18. Игнатъев-Горчакову, 13/25 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 27.
19. Տես «Մեղու Նալասարանի», 2 հոկտեմբերի, 1876:
20. Այդ մասին հաղորդում էր նույն «Մեղու Նալասարանի» լրագիրը իր հոկտեմբերի 23-ի համարում, հղելով Պոլսո «Նորագիրը»:
21. Игнатъев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л.137об – 138.
22. Игнатъев-Гирсу, 24 мая/5 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об.
23. Игнатъев-Горчакову, 18/30 ноября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 539-539об.
24. П. Анино - Н. П. Игнатъеву, 1876. – Государственный Архив РФ, ф. 730 (фонд Н.П.Игнатъева), оп. 1, ед. хр. 917.
25. В. Bruswick. La vйritй sur Midhat Pacha. Paris, 1877, p. 4.

ԱՐՄԽ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

**ՆԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՂԱՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ
19-ԲԳ ԴԱՐԻ ՈՒ ԿԵՄԻՆ**

1853-1856թթ. Ղրիմի պարերազմով Արևելյան հարցը թևակոխեց նոր ժամանակաշրջան: Ռուսաստանն այս պարերազմում պարտություն կրեց, և Թուրքիան, Եվրոպական տերությունների հովանավորությամբ, միգուցե պահպանեց իր փորձաքային ամբողջականությունը, այլև որոշ նվաճումներ կարարեց: Մակայն դա չհուսալքեց Թուրքիայի քրիստոնյա հպարակներին: Ինչպես բալկանյան ժողովուրդները, այնպես էլ հայերը շարունակեցին ազգային-ազատագրական պայքարը:

19-րդ դարի 60-70-ական թթ. բուռն թափով ապստամբական փրամադրություններ էին հաստանում հարկապես Բուլղարիայում: 1876թ. Բուլղարիայի ապրիլյան ապստամբությանը մասնակցեցին և օժանդակեցին բազմաթիվ հայեր:

Պոլսահայ փապագրիչների ջանքերով այսպեղ բուլղարերեն լեզվով հրատարակվում էին բազմաթիվ գրքեր, փարեգրքեր ու ամսագրեր, որոնք պոռպագանդում էին բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարները: Հայ փապագրիչներից Թադևոս Տիվիթճյանը, որը Կ. Պոլսի բուլղարական առաջին փարարանի հիմնադիրն ու փնտրենն էր, լույս էր ընծայում նաև անլեզու գրականություն, ինչպես նաև կոչեր ու թռուցիկներ և ինքն էլ փարածում Բուլղարիայում:¹

1876թ. ապրիլյան ապստամբությունը թեև վաղօրոք նախապարտաստված էր՝ կուրակվել էր զենք ու զինամթերք, պարտաստելով ինքնաշեն հրանոթներ, սակայն դրանք բավարար չէին, իսկ ապստամբները զինվորական փորձ չունեին: Չհաջողվեց մշակել ապստամբության վերջնական պլանը: Նախափեսայել էր ապստամբությունը սկսել մայիսի 1-ին, սակայն բռնկվեց այն հանկարծակի, ապրիլի 20-ին՝ Կոպրիվշիցում, մարտությանը սկսված ձերբակալությունների պարճառով: Շուտով այն ընդգրկեց հսկայական փարածք՝ սպառնալով դառնալ համաբալկանյան հեղափոխություն: Մակայն մայիսի 20-ին Խրիստո Բոսլեի 175 հոգուց բաղկացած խմբի ջախջախումովն ավարտվեց՝ խեղդվելով արյան մեջ: Սպանվեց բուլղարական ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար Խրիստո Բոսլեը: Թուրքերը կոտորեցին մոտավորապես 30 հազար բուլղարների (ըստ այլ աղբյուրների՝ գոհվեց 45 հազար մարդ):² Հայտարարվոր բնակավայրեր ջնջվեցին երկրի երեսից:³

Պահպանվել են բազմաթիվ փնտրություններ ապստամբությանն ակրիվորեն օժանդակած հայերի մասին: Շատ հայեր իրենց կյանքը վրանգի ենթարկելով փրկում են բուլղար հեղափոխականների կյանքը: Նիշարակման են արժանի Ռուչուկի Արիստակես քահանայի, Հարություն Կրիթովի և այլոց արիությունն ու մարտուցած ծառայություններն այդ օրերին:⁴ Նրանցից էր բուլղար լուսավորիչ-բանաստեղծ Նայդեն Գերովի մտերիմ բարեկամ, պլովդիվցի հայրենի վաճառական Արթին Գեղիկովը, հայրենի նաև Խոջա Արթին կամ Մոսկով Արթին (ռուսական հասարակական շրջաններին մոտ կանգնած լինելու համար) անուններով: Մրեղնոգորակի ապստամբության ժամանակ Արթին Գեղիկովին հաջողվում է փրկել կախաղանից 52 բուլղար ապստամբների:⁵

Պլովդիվի պեպրական պարկերասրահում պահվում է Գեղիկովի դիմանկարը, որը, ըստ Կ. Ճինգոլյանի ուսումնասիրությունների, նկարել է ապստամբության օրերին թուրք դահիճների ձեռքից նույնպես Արթինի ջանքերով փրկված բուլղար անվանի նկարիչ Ստանիսլավ Դոսպենկին:⁶ Ենթադրում ենք, որ Արթին Գեղիկովի ծառայությունները սրանով չեն սահմանափակվել: Նայդեն Գերովը Ռուսաստանում կրթություն ստանալուց հետո վերադառնալով Բուլղարիա, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության հանձնարարությամբ Պլովդիվում բացել էր ռուսական հյուպատոսություն և նշանակվել հյուպատոս:⁷ Նրա պարտականություններից մեկն էլ ռուսական արթունիքին հավաստի լուրեր ուղարկելն էր: Եվ քանի որ պաշտոնական գործակալների միջոցով միշտ չէ, որ հնարավոր էր թուրքական իշխանությունների ու Եվրոպական դեսպանների գործունեության մասին ճիշտ և թարմ լուրեր ստանալ, օգտվում էին նաև փրկացի վստահելի անձանց ծառայություններից: Կարծում ենք, որ Արթին Գեղիկովը, օգտագործելով իր հեղինակությունն ու լայն կապերը, նման ծառայություններ է մատուցել Նայդեն Գերովին:

17 բուլղար երիտասարդների է կախաղանից փրկել Խաչեր Վարդազարյանը՝ Պետրոշիցա գյուղի զինված ապստամբության ճնշման ժամանակ: Բուլղարիայի ազատագրումից հետո, 1879թ. Պետրոշիցա գյուղի ավագների խորհուրդը նրան պաշտոնական շնորհակալություն է հայտնել:⁸

Հայրենի են հայերի այլ անուններ ևս՝ Հովհաննես Ալաջաջյան, Գևորգ Ռուչուկյան (Թադևոս Պողոսյան) և ուրիշներ, որոնց մարտուցած ծառայությունների մասին հարգանքով և երախտագիտությամբ են խոսում բուլղարները: Բուլղար գրող Նիկոլա Աթանասովը հայերի մասին գրել է. «Նրանք մեզ մոտ եկան ոչ թե իբրև խղճով ու ողորմելի արարածներ, այլ հայարար այն գիտակցությամբ, որ ամեն ինչ գոհել են իրենց անկախության համար և պարտաստ են ուսուսի կռվելու բոլոր նրանց հետ, ովքեր գիտեն մեռնել իրենց ազատության համար»:⁹

Արևելյան Հայաստանի և Թիֆլիսի հայերը Մոսկվայի ու Պետերբուրգի սլավոնական կոմիտեների միջոցով, որն ի դեպ միակ թույլատրելի ճանապարհն էր, դրամական օգնություն էին ցույց տալիս բուլղար ապստամբներին: Ինչպես հաղորդում է «Մշակը», հայերը Թիֆլիսում կազմակերպում էին վճարովի երեկոներ, համերգներ, թատերական ներկայացումներ, դասախոսություններ, զբոսանքներ, հանգստակություն էին անում և ստացված ամբողջ դրամն ուղարկում բուլղարներին: Մեկ անգամ ուղարկված դրամը, օրինակ, կազմել է 1698 ռուբլի:¹⁰ Սլավոնական կոմիտեներն այդ դրամով ոչ միայն անհրաժեշտ իրեր էին գնում ապստամբներ-

րի համար, այլև զենք ու զինամթերք:¹¹ Քանի որ այդ կոմիտեները համարվում էին բարեգործական կազմակերպություններ, կառավարությունը նրանց գործողությունների համար պարասխանաարվություն չէր կրում և թույլ էր տալիս ազատ գործել:

Ապրիլյան ապստամբության ճնշումից հետո կենդանի մնացած և ձերբակալությունից խուսափած բուլղար հեղափոխականների մի մասն անցավ Ռուսինիա ու Սերբիա, որտեղ հասունանում էին թուրքիայի դեմ պայքարազմական փրամադրությունները:

Ցարական կառավարությունը նախապարաստվեց աջակցել ապստամբներին, և 1877թ. ապրիլի 12-ին, այն բանից հետո, երբ թուրքիան մերժեց Կ. Պոլսում հավաքարմագրված դեսպանների միջազգային կոնֆերանսի նախագիծը՝ ինքնավարություն տալ ապստամբած Բոսնիային, Ներքեզովինային և Բուլղարիային, պարերազմ հայտարարեց նրան: Սկսվեց 19-րդ դարի ռուս-թուրքական վերջին պայքարազմն ու բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վճռական փուլը:

Պարերազմից առաջ Բալկաններում Օսմանյան կայսրության լծի փակ էին Բուլղարիան, Բոսնիան, Ներքեզովինան, Ալբանիան, Էպիրոսը և Թեսալիան: Չեռնոգորիան, Սերբիան և Ռումինիան թեև ինքնավարություն ունեին, սակայն շարունակում էին մնալ թուրքական գերիշխանության փակ: Իրադարձությունների այս շրջանում նորից վառվեց թուրքական լծից ազատագրվելու հայ ժողովրդի ոգին:

Ինչպես Ջ. Ղասաբյանն է նշում, «պարերազմի ընթացքում բազմաթիվ բուլղարահայեր, որոնք գրկվում էին թուրքական վարչական ծառայության մեջ և բանակում, լքում էին իրենց պաշտոնն ու ծառայությունը և անցնում ռուսական բանակի կողմը»:¹² Պարերազմական գործողություններին մասնակցելու համար, պարերազմի ընթացքում մոտ երկու հազար հայեր Բալկանյան թերակղզու և Փոքր Ասիայի փարբեր վայրերից եկան Բուլղարիա:¹³ Ռազմական գործողություններին մասնակցելուց բացի, հայերը նաև նյութական ու բարոյական աջակցություն էին ցույց տալիս բանակին ու աշխարհագորին:

Տայեր կային նաև Ռուսաստանի կողմից պարերազմին մասնակցող ռումինական, սերբական և բուլղարական բանակների կազմում: Նրանցից շատերն աչքի ընկան ճակատամարտերում և արժանացան բարձր պարգևների:

1877թ. ապրիլի 12-ին ռուսները երկու ճակատներում էլ անցան հարձակման: Գլխավոր իրադարձությունները ծավալվում էին Բալկանյան ճակատում: Նախօրոք ձեռք բերված համաձայնությամբ նրանք մտան

Ռումինիա, իսկ հունիսի 27-ին անցան Դանուբն ու մարտական գործողություններ ծավալեցին Բուլղարիայում: Նամառ մարտերից հետո՝ գրավելով Սվիշտովը (Սվիստով), ռուսական բանակը հարձակումը շարունակեց նախորդ պարերազմներից ծանոթ երեք հիմնական ուղղություններով՝ Ռուջուկի, Թրեռնովոյի և Նիկոպոլի:

Նույնիսի 8-ին ռուսական մի հեղանակային դիվիզիա առանց նախապարաստությունների գրոհեց Պլենայի ամրոցը, սակայն՝ մեծ կորուստներ կրելով նահանջեց: Նույնիսի 18-ին գեներալ Կրիդեները կրկնեց գրոհը և նորից անհաջող: Այս գրոհի ժամանակ սպանվեցին 120-րդ Սերպուխովյան գնդի շարքս-կապիտան Բաժբեուկ-Մելիքովը, վիրավորվեցին 121-րդ Պենգայի գնդի կապիտան Պողոսովը, 3-րդ հեծելազորային Ելեցյան գնդի մայոր Ալանովը:¹⁴ Պլենայի հաջորդ գրոհի ժամանակ օգոստոսի 30-31-ին գոհվեց Լիբավյան 6-րդ հեղանակային գնդի կապիտան Լուդիս-Մելիքովը, իսկ նոյեմբերի 28-ին՝ ամրոցի գրավման ժամանակ՝ 3-րդ Գրենադերային հրետանային բրիգադի կապիտան Մարկոսովը:¹⁵

Պլենայի երրորդ գրոհին մասնակցեցին նաև ռումինական զորքերը, որոնց կազմում էր ռումինական բանակի հայազգի սպա Միխայիլ Չերքեզը (1839-1894): 1877թ. նոյեմբերի 28-ին, երբ թուրքական սրվար գորագունդը Օսման փաշայի հրամանատարությամբ ճեղքման անհաջող փորձ կատարեց՝ շրջապարտումից դուրս գալու և դեպի Սոֆիա փախչելու համար, Պլենան հանձնվեց:

Ըստ Ս. Քոլանջյանի ուսումնասիրությունների, պարտված Օսման փաշան իր սուրը հանձնել էր Մ. Չերքեզին:¹⁶ Նա այս պարերազմում արժանացավ գեներալի կոչման: Մ. Չերքեզն աչքի է ընկել նաև Սնըրդանի ճակատամարտում:¹⁷

1877թ. հուլիսի 19-ի թիվ 45 հրամանով 8-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ իշխան Մանվելովը նշանակվում է 13-րդ բանակային կորպուսի գլխավոր ուժերի հրամանատար: Նրա փրամադրության փակ են դրվում 35-րդ հեղանակային դիվիզիայի 3 գնդեր 3 հրետանային մարտկոցներով, Դոնյան թիվ 8 գնդի երեք հարյուրակ և կորպուսի հրետանու չորս մարտկոց:¹⁸

Օգոստոսին գեներալ Մանվելովի գլխավոր ուժերը համալրվում են նոր միավորումներով և օգոստոսի 29-ին նա որոշում է հակառակորդի ուժերի բանակի և փեղաբաշխման մասին ավելի հստակ պարկերացում ստանալու նպատակով կեղծ գրոհ ձեռնարկել Երենջիկի, Աբլավի, Վոդիցայի և Կովաչիցայի ուղղություններով: Այդ գորաշարժերը փայլուն կերպով իրականացվում են օգոստոսի 31-ին:¹⁹

Սեպտեմբերի 4-ին իշխան Մանվելովը նշանակվում է Կապրիվիցայի մոտ գտնվող գործերի հրամանատար,²⁰ իսկ սեպտեմբերի 18-ին՝ XIII կորպուսի առաջավոր գծի հրամանատար:²¹

Սեպտեմբերի 22-ին գեներալ-լեյտենանտ իշխան Մանվելովը կրկին կեղծ հարձակում է ձեռնարկում Պիզանցի և Տուրլակի ուղղությամբ, նաև նպատակ ունենալով վնասել հակառակորդի հաղորդակցության ուղիները և Ռուշչուկ-Ռազգրադյան երկաթուղին:²² Նույնպիսի մի գորաշարժ է իրականացվում նոյեմբերի 22-ին Սոլենիկի և Կոնստանցի ուղղությամբ, որը հնարավորություն տվեց իշխան Մանվելովին, որ այդ ժամանակ Ռուշչուկյան ողջ ջոկատի առաջավոր գծի հրամանատարն էր, ճշտել հակառակորդի հիմնական ուժերի կենտրոնացման ուղղությունները՝ խուսափելու ռուսական առանձին ջոկատների շրջափակումից:

Ռուսական բանակի 1-ին հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Դոխտորովը, որը օգոստոսի 3-ին հրաման է ստանում իր դիվիզիայի հետ մեկնել Դանուբյան գործող բանակ:²³ Սեպտեմբերի 29-ին նա նշանակվում է Կալարաշյան ջոկատի պետ, որի մեջ մտնում են բացի 1-ին հեծելազորային դիվիզիայից, Օմսկյան 96-րդ - հեծակային գունդը, 2 հրետանային մարտկոց, Դոնյան կազակական 40-րդ գունդը և Դոնյան կազակական թիվ 4 մարտկոցի դասակը:²⁴ 1-ին հեծելազորային դիվիզիայի 1-ին բրիգադի հրամանատարն ու Օլպենիցի ջոկատի պետն էր գեներալ-մայոր Աբամելիքը:²⁵

Ներոսական էր հասկանալի 1877թ. օգոստոսի 9-ին սկսված Շիպկայի պաշտպանությունը, որը մեծ նշանակություն ունեցավ պարտերազմի ընթացքի համար: Փոքրաթիվ ռուսական ջոկատը բուլղարական աշխարհագորայինների հետ, ընդհանուր թվով շուրջ 6 հազար հոգի, օգոստոսի 9-13-ը՝ անձնագոհ կերպով պաշտպանեց լեռնանցքը Սուլեյման փաշայի 27 հազարանոց բանակի գրոհներից՝ օրական հետ մղելով 10-14 կապտոլի հարձակում, մինչև օգնության հասավ ռուսական 14-րդ հեծակային դիվիզիան: Լեռնանցքի պաշտպանությունը շարունակվեց չորս ամիս: Դրա շնորհիվ հնարավոր դարձավ գրավել Պլենան, թուրքական գորգերից ազատագրել ամբողջ Նյուսիսային Բուլղարիան և ռուսական հիմնական ուժերը նետել Նարավային Բուլղարիա:²⁶

Շիպկայի պաշտպանության մասնակիցների մեջ էլ հայեր կային: Վերոհիշյալ ցուցակներից մեկում նշվում է թուրքական առաջին գրոհի հետ մղմանը մասնակցած 3-րդ հրաձգային գումարտակի մայոր Լազարևի անունը, որը գոհվեց 1877թ. օգոստոսի 11-12-ի մարտերում:²⁷ Շիպկայի պաշտպանները պարզևարովեցին հատուկ արձաթև մեդալներով: Ի

դեպ, պարտերազմում այս պարովին արժանացան նաև Բայազետի պաշտպանները, մինչդեռ պարտերազմի մյուս մասնակիցներն սրացան բրոնզե մեդալներ:²⁸

Շիպկայի պաշտպանության ժամանակ աչքի ընկավ 14-րդ հեծակային դիվիզիայի 14-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատար գեներալ-մայոր Խուդյակովը, որի մասին գեկուցագրերում գրվել է. «14-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատարները, հրաշալի կատարելով իրենց գործը ռմբահարման, հրետանակծության ժամանակ, իրենց սառնասիրտ հնարամտությունն ու անվեհեր քաջությունը դրսևորեցին նաև հակառակորդի հարձակման ժամանակ: Սեպտեմբերի հինգը դրա ամենափայլուն օրինակն է»:²⁹

1877թ. հունիսի 15-ին Միստովի մոտ Դանուբի անցման համար սբ. Աննայի 4-րդ աստիճանի շքանշանով, «քաջության համար» մակագրությամբ, պարգևատրվում է 54-րդ Մինսկյան գնդի փոխպորուչիկ Գրիգորի Աջեմովը:³⁰ Ավելի ուշ՝ օգոստոսի 12-14-ին Շիպկայի լեռնանցքի պաշտպանության համար Աջեմովը պարգևատրվում է սբ. Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:³¹ 1877թ. դեկտեմբերի 28-ի մարտի համար նրան շնորհվում է պորուչիկի կոչում:³²

Թռնուվոյի ուղղությամբ գեներալ Ի.Վ. Գուրկոյի հրամանատարությամբ գործող ռուսական բանակի հիմնական ուժերի հետ էր գնդի հրամանատար գեղապետ Դոլոխանովը, որն իր գնդով մասնակցել է Գարբուլոյի ազատագրմանը: Երկրասարդ սպա Մակայուտենկոյի նամակներից, որոնք վերջինս հասցեագրել էր իր ծնողներին, պարզվում է, որ գեղապետ Դոլոխանովը ռուսական բանակի մի շարք սպաների հետ Բուլղարիա է փեղափոխվել Սերբիայից 1877թ. մայիսին՝ բուլղարական կամավորական գնդերի կազմակերպմանը մասնակցելու համար: Մակայուտենկոն բազմիցս շեշտում է այն սերն ու հարգանքը, որ գնդի զինվորները փածում էին Դոլոխանովի հանդեպ:³³

Դեպի Ադրիանապոլիս գեներալ Գուրկոյի գլխավորած հեծելազորային արշավանքի մասնակիցների մեջ էին նաև լեյք-գվարդիական Պավլովյան գնդի եկթասպա Նայկանովը, կապիտաններ Սերվիյանը և Նախվերդովը, որոնք մասնակցեցին Լեռնային և Դաշտային Դուբնյակի, Թեյլի-ժի, Սոֆիայի ու Պլովդիվի գրավմանը:³⁴

Սերբական ռազմական ուժերի կազմում է ծառայել ռուսական բանակի հայազգի գեղապետ Դոխտորովը, որը դեռևս պարտերազմից առաջ, 1876թ. հունվարին էր գործուղվել Բելգրադ՝ մասնակցելու սերբական զորամիավորումների ստեղծմանը:³⁵

Պարերազմն սկսվելուց հետո, արդեն Ռուսացիայի ջոկարի կազմում, գնդապետ Դոխտորովը ակտիվ հեղափոխական և կազմակերպչական աշխատանք է ծավալել: Նրա գործունեության մասին շարք ուղարկած իրենց հեռագրերում և զեկուցագրերում բազմիցս դրական են արտահայտվել XII և XXIII բանակային կորպուսների հրամանատարները:³⁶

Արձանագրված ոչ լրիվ փոխակները համոզիչ կերպով վկայում են, որ պարերազմին բալկանյան ժողովուրդների հետ մասնակցել են նաև փեղի հայերը:

Շարքերը դիմում էին ռուսական զինվորական հրամանատարությանը՝ խնդրելով իրենց ծառայության վերցնել: Պահպանվել է Ռուսացի բնակիչ հայ Կ. Ավանեսովի խնդրագիրը Ա.Մ. Դոնդուկով-Կոբսակովին, որտեղ նա խնդրում է իրեն ընդունել ռուսական բանակում ծառայության:³⁷

Պարերազմի հենց սկզբին, 1877թ. ամռանը հայտնի դարձավ վառնացի երիտասարդ Երանոս Կարապետի Երանոսյանի (1844-1877) խիզախությունը: Երանոսյանը Սևծովյան Բալչիկ նավահանգստային քաղաքի հեռագրափոստարան պետն էր: Աշխատանքի բերումով նա փեղեկանում է, որ թուրք բաշիբոզուկները պարտաստվում են կտորել Կավառնայի քրիստոնյա բնակչությանը: Երանոսյանն անմիջապես մեկնում է Կավառնա, զգուշացնում փեղի բնակչությանը և զենքը ձեռքին նրանց հետ կռվում քաղաքի պաշտպանության համար, որտեղ և 1877թ. հուլիսի 19-ին զերի է ընկնում և սպանվում թուրքերի կողմից:³⁸ Թուրքերի այն հարցին, թե ինչու է կռվում իրենց դեմ, Երանոսյանը պատասխանում է. «Ձգարում եմ ազատ և անկախ հայրենիքի՝ Բուլղարիայի, ուր ծնվել եմ և ուր ցանկանում եմ մեռնել»:³⁹ Թուրքական լծից երկիրը ազատագրելուց հետո Կավառնայի հասարակական խորհուրդը որոշեց հավերժացնել հերոսի անունը և Երանոսյանի անունով կոչեց քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկը:

Պարերազմի սկզբին Պլովդիվի հեռագրարան մեկ այլ ծառայող՝ Պողոս Էլմասջյանը (1860-1932), ծառայության կանչվելով թուրքերի կողմից, լքել էր ծառայության վայրն ու կամավոր անցել ռուսների կողմը: Պլովդիվի գրավումից հետո նա նշանակվեց փեղի զինվորական հեռագրափոստարան կայանի հեռագրավար և մեծ ծառայություններ մատուցեց փեղի բնակչությանն ու ռուսական հրամանատարությանը:⁴⁰

Պարերազմի ժամանակ կախադանից ու հալածանքներից շարք բուլղարների կյանք է փրկել Պլովդիվի նահանգային գրասենյակի կառավարչի գլխավոր քարտուղար, իսկ այնուհետև՝ 1877 թվից Պլովդիվի դատարանի քննիչ Կարապետ Թավադյանը (1842-1895):⁴¹

Փոստարան ևս մեկ աշխատող՝ Շումենի հեռագրափոստարան պետ, Վառնայի հայ քահանայի որդի Կարապետ Փափազյանը (1850-1940), մի գիշեր հեռագիր ընդունելով իր աշխատակից Կոստակի Միխայլովին մահապատժի ենթարկելու մասին՝ պայմաններ ստեղծեց վերջինիս փախուստը կազմակերպելու և նրան փրկելու համար:⁴²

1877թ. հայտնի դարձավ Թաթար-Բազարջիկի հեռագրափոստարան երեսուներեքամյա հեռագրավար Նովհաննես Սվաճյանի (1843-1906) խիզախությունը: Երբ գեներալ Գուրկոն մոտեցավ Բազարջիկին, նահանջող Սուլեյման փաշան հրամայեց զենքի ընդունակ ամբողջ բնակչությանը կտրակել կայարանամերձ Բաշիգարով (Գլավինցա) գյուղի դաշտում: Մի քանի օր նրանց պահեց բաց դաշտում, սուլթանից հեռագիր սպասելով, թե ինչպես վարվի: Նունվարի 2-ի գիշերը՝ Ն. Սվաճյանի հերթապահության ժամանակ, սրացվում է հեռագիրը, որով սուլթանը հրամայում է վառել քաղաքն ու կտորել բնակչությանը: Սվաճյանը վրանգելով կյանքը՝ փոխում է հեռագրի բովանդակությունը և հեռագրարանը հերթապահող թուրք սպային հայտնում, թե սուլթանը «հրամայում է բնակչությանը ձեռք չբռնել, քաղաքը հանձնել անվնաս»: Զաղաքային թանգարանում պահպանվում է հեռագրի իսկական փեղստեղծ հեռագրաժապավենի վրա: Բազարջիկի փողոցներից մեկը կոչվում է Սվաճյանի անունով: Փողոցի սկզբում կանգնեցված է նրա կիսանդրին:⁴³

Պարերազմից հետո, 1880թ., Բալկանյան ռազմաճակատի գլխավոր շարքի կողմից գեներալ-մայոր Դոմանովիչի ներկայացրած ցուցակի համաձայն, «ջերմեռանդության համար» արծաթե մեդալներով պարգևատրվեցին Ադրիանապոլսի քաղաքային խորհրդի նախկին նախագահ Գրիգոր Յաղջյանը, քաղաքի վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամ Սադան Բարոյանը, Ադրիանապոլսի նահանգային գանձարան քարտուղար Արսեն Մինասյանը, Ադրիանապոլսի ադմինիստրատիվ խորհրդի քարտուղար Իոհան Դերոնյանը, Ֆիլիպոպոլի ոստիկանության քարտուղար Գրիգորի Կարապետովը և ուրիշներ:⁴⁴

Բուլղարիայի ռազմածովային նավատորմում գլխավոր վիրաբույժ է ծառայել պոլսեցի հայտնի բժիշկ Մ. Թյությունջյանը: Նա անձնական կապեր ուներ բուլղարական հայտնի հայրուկ Իլյա Վոյեվոդի և ուրիշ հեղափոխականների հետ: Պարերազմի ժամանակ Մ. Թյությունջյանը Կ. Պոլսից փախչում է Բուլղարիա:⁴⁵

Բուլղարիայի նահանգներում և քաղաքներում ստեղծված բարեգործական «Միասնություն» կոչվող կոմիտեներում նույնպես հայեր էին ընդգրկված, որոնք օգնում էին գաղթականներին: Պահպանվել է Թոռնովոյի կոմիտեի անդամ Իվան Ղասաբովի անունը:⁴⁶

Այսպիսով, ռուսական բանակը բուլղարացիների, սերբերի, ռումինացիների, փեղի ամբողջ քրիստոնյա բնակչության, այդ թվում և հայերի աջակցությամբ և օգնությամբ 1878թ. հունվարին արդեն թուրքերից ազատագրեց Բուլղարիան: Հունվարի 15-17-ին Ֆիլիպոպոլի մոտ ջարդելով Մուլեյման փաշայի զորախումբը, ռուսական բանակը, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտավ Ադրիանապոլիս և պատրաստվեց հարվածել Կ.Պոլսին: Բարձր Դուռն շրպապեց բանակցություններ սկսել զինադադարի մասին, որն ստորագրվեց հունվարի 31-ին:

Բալկանյան ռազմաճակատի հաջողությունները մեծապես կախված էին նաև Կովկասյան ճակատի գործողություններից, քանի որ թուրքերն իրենց բալկանյան զորքերին պարենավորում և համալրում էին կայսրության ասիական տիրույթների հաշվին, որոնց շուրափույթ գրավումով թուրքական բալկանյան բանակը կզրկվեր ամեն տեսակ օգնությունից:

Կովկասյան ճակատում 1878թ. փետրվարի 10-ին, Էրզրումի գրավումով և Մուխլաբար փաշայի ջախջախումով, ռազմական գործողություններն ավարտվեցին:

Ինչպես հայտնի է, 1878թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Սան-Ստեֆանոյում, հայ մեծահարուստ Առաքել բեյ Դադյանի ամառանոցում կնքվեց հաշտության պայմանագիրը՝ ռուսական արքունիքում նախօրոք մշակված կետերով:⁴⁷ Ի դեպ, Առաքել բեյ Դադյանը վառողի գործարանատեր էր: Նրա տունը ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարի նստավայրն էր, «ուր ռուս զինվորական հրամանատարները հավաքվում էին թեյի, փեղի էին ունենում հանդիպումներ...»:⁴⁸

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայն Բուլղարիան հրոչակվեց ինքնավար իշխանություն՝ ամբողջ բուլղարական և մակեդոնական փարածքներով:⁴⁹

Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը 19-րդ դարում չավարտվեց: Այն պիտի շարունակվեր նաև 20-րդ դարի սկզբին, որին իրենց մասնակցությունը դարձյալ պետք է բերեին մեծ թվով հայեր:

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, էջ 514:
2. Տես Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դ. 70-ական թթ.), էջ 27:
3. История Болгарии, т. 1, сс. 276-292.
4. Ներսիսյան Ա.Ն., Բուլղար ժողովրդի պայքարը սուլթանական Թուրքիայի դեմ XIX դարի 70-ական թվականներին, Երևան, 1978, էջ 170:
5. Ծինգոզյան Կ.Ն., Հայ-բուլղարական գրական կապերի պատմությունից (19-րդ դար), Երևան, 1966, էջ 56, փես նաև Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականության պատմության, հատոր Բ, էջ 118:

6. Ծինգոզյան Կ.Ն., նշվ. աշխ., էջ 56:
7. Никитин С., Возникновение Московского славянского комитета, "Вопросы истории" 1947, N 8, стр. 52.
8. Овнанян С.В., Армяно-Болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968, չ3 89:
9. "Походъ", 1941, апрель 27, с. 5.
10. «Մշակ», 1876, 26 օգոստոսի:
11. Виноградов В.И., Русско-турецкая война 1877-1878гг. и освобождение Болгарии, М., 1978, с. 76-77.
12. Ղասաբյան Ջ., Էջեր հայ-բուլղարական կապերի պատմությունից, «ՊԲՆ», 1982, N 4, էջ 88:
13. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 665:
14. РГВИА, ф. 485, оп 1, д. 48, лл. 8-8об.
15. Նույն տեղում, թթ. 18, 36:
16. Քոլանջյան Ս., Հայկական արժեքները Ռումինիայում, «Հայրենիքի ծայն», 1985, հոկտեմբերի 30:
17. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ 6, էջ 676:
18. "Сборник материалов по Русско-турецкой войнь 1877-1878гг. на Балканскомъ полуостровъ", выпускъ 4, журнал военных действий XIII армейского корпуса, изд. Военно-исторической комиссии Главного штаба, С. Петербургъ, 1898, сс 11-12.
19. Նույն տեղում, էջ 63-65:
20. Նույն տեղում, էջ 75:
21. Նույն տեղում, էջ 82:
22. Նույն տեղում, էջ 83:
23. "Сборник материалов по Русско-турецкой войнь 1877-1878гг. на Балканскомъ полуостровъ", выпускъ 7, журнал военных действий XIII армейского корпуса, изд. Военно-истотической комиссии Главного штаба, С. Петербургъ, 1898, с 1.
24. Նույն տեղում, էջ 3:
25. Նույն տեղում, էջ 16:
26. История Болгарии, т. 1, с. 306.
27. РГВИА, ф. 485, оп. 1, д. 48, л 12об.
28. Виноградов В.И., Русско-турецкая война 1877-1878гг. и освобождение Болгарии, М., 1978, с. 115:
29. "Сборник материалов по Русско-турецкой войнь 1877-1878гг. на Балканскомъ полуостровъ", выпускъ 5, журнал военных действий XIII армейского корпуса, изд. Военно-истотической комиссии Главного штаба, С. Петербургъ, 1898, с 181-182.
30. Նույն տեղում, էջ 371:
31. Նույն տեղում, էջ 391:
32. Նույն տեղում, էջ 418:

33. РГВИА, ф. 485, оп. 1, д. 387, лл. 9-9об., 100-103.
34. Նույն փնդում, գրք 48, թ. 42:
35. Նույն փնդում, գ. 766, թ. 1:
36. "Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877-1878гг на Балканском полуострове", выпускъ 38, журнал военных действий XIII армейского корпуса, изд. Военно-истотической комисии Главного штаба, С. Петербургъ, 1903, сс. 54, 78, 114, 116, 119, 130, 131, 135, 163, 174, 243, 245, 248, 278, 285, 345.
37. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 8802, л. 58.
38. "Походъ", 1941, апрель 27, с. 14.
39. Գաբրիելով Վ., Հայերը Բուլղարիայում, «Սովետական Հայաստան», 1966, մայիսի 27, N 113:
40. "Походъ", 1941, апрель 27, с. 14.
41. Նույն փնդում:
42. Овнянян С.В., ЭЯн. աշխ., էջ 90:
43. Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականության պարմության, հ. Բ, էջ 118, Овнянян С.В., նշվ. աշխ., էջ 116-117, Винаградов В.И., նշվ. աշխ., էջ 223:
44. РГВИА, ф. 430, оп. 1, д. 576, лл. 3-4.
45. Улуян А.А., Апрельское восстание 1876г. в Болгарии и Россия, очерки, АН СССР, изд. "Наука", М., 1978, стр. 192.
46. Տես "Освобождение Болгарии от Турецкого ига", т 3, с. 224-225:
47. Հայ ժողովրդի պարմություն, հ. 6, էջ 107:
48. Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 70-ական թթ.), Երևան, 1972, էջ 142:
49. История Болгарии, т. 1, М., 1954, с. 312-31

ՀԱՄԱՐԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆ ՆՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊՈՒԼԻՍ-ԲՈՒԼՂԱՐԱՎՆԱՑ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԴ.

Օսմանյան կայսրությունը, որ կազմված էր 30 նահանգներից, դրանք էլ իրենց հերթին՝ գավառներից (սանջակ) ու գավառակներից (կազա), քաղաքական, սոցիալ-փնդական փարբեր իրավիճակներում են գտնվել: Օսմանյան կայսրության առանձնաշնորհյալ նահանգներ են համարվել՝ Եգիպտոսը, Թունիսը, Բոսնիան, Բուլղարիան, Առևելյան Ռումելիան և Մամուրը:

Բուլղարիան մեզ համար հետաքրքիր է այնքանով, որ այն պարկազանում էր Կայսրության մասամբ հայաբառ թուրքերենով ստեղծագործած որոշակի շրջանների թվին, ինչև արդյունքն էր մի ողբերգական երևույթի, երբ ոցիալ-փնդական, քաղաքական ծանր հետապնդումների հետևանքով բռնի դարձել էր թուրքալեզու հայ ժողովրդի մի հարվածը: Այս հարվածի ողջ ստեղծագործական միտքը մեզ է հասել մասամբ կամ լիովին՝ հայաբառ թուրքերենով: Նրանց ուժացումից փրկելու, դեպի մայր ժողովրդի գիրկը վերադարձնելու, հայախոսությունը վերականգնելու, առաքելական կրոնին հավաքարիմ մնալու կարևոր ինստիտուտ որպես հայաբառ թուրքերենը մեծ առաքելություն ունեցավ: Այն նման էր մահամերձին փրկելու համար արյուն ներարկելուն: Հայաբառ թուրքերենով ստեղծվեց հսկայածավալ ձեռագիր ու փպագիր գրականություն, որը հետագայում այնքան հզորացավ ու ինքնարավ դարձավ, որ սկսեց ծառայել ոչ միայն հանուն իր նախնական առաքելության, այլև դարձավ հայերեն իմացողների ու օտարների համար կարևոր մշակութային գործոն: Գրահարապարակչությունը, պարբերական մամուլն այնպիսի հարուստ ու հզոր ուժ դարձան, որ ակամա սկսեցին ազդել Կայսրության բոլոր թուրքախոս ազգերի մշակույթի վրա, հասանելի ու ցանկալի դարձան փարբեր ազգերի համար: Այն խթան հանդիսացավ Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր զարթոնքի շրջանի բուռն զարգացման, դարձավ եվրոպական իրականության, մթնոլորտի, մշակույթի, առաջադիմական գաղափարների Թուրքիա ներթափանցման գործիք, միջոց: Պետք է արձանագրել, որ այս գրականությունից մանենամեծ օգուտն ունեցավ նախ և առաջ թուրք ժողովուրդը: Հայաբառ թուրքերեն գրքերն ու պարբերականները կարդում էին պալատից մինչև պաշտոնական վայրերում, փարբեր խավերի ընթանիքներում, սրճարաններում ու հարեմներում: Հայկական թարգմանական խմբերի թուրքերենով ներկայացումները ողջ Կայսրությունով մեկ հեղափոխական նշանակություն ունեցան և մշակութային առումով, և գաղափարախոսական: Մեծ էր նվաճումը նաև՝ գիտության, փնդակալի, գրական նոր լեզվի, լուսավորական գրականության ու նրա գործիչների կազմավորման, լրագրողական արվեստի, երաժշտության ու թատրոնի, ամենափարբեր ճյուղերի զարգացման փեսանկյունից:

Այժմ հայաբառ թուրքերեն ձեռագրական ժառանգության մասին, որ գտնվում է Մալեմադարանում: Դրանց թիվն անցնում է շուրջ մեկ փասկայից և ստեղծվել են 1830-70 ական թթ: Մալեմադարանում է գտնվում Մահմեդի Տեր Հարություն Քահանա Պողոսյան Վառնացու կողմից գրված 3 կրոնադավանաբանական բովանդակության ձեռագրեր: Նա

կազմել է առաձանհ, թարգմանել, գրի առել չափազանց հեղափոխիչ ու ժամանակի համար կիրառական բարձրարժեք երեք ձեռագրեր: Դրանցից երկուսը վերաբերում են գյուղատնտեսությանը: Այն է՝ պտղաբույս ծառերի, հացահատիկային կուլտուրաների մշակմանը, պայքար նրանց վնասատուների դեմ, պարարտանյութերի մասին և այլն: Մյուսը՝ մրգերի ու բանջարեղենների պահպանման, մշակման եղանակների մի ողջ դասընթաց է: Նրա հեղինակած մի ձեռագիր՝ բառերի, անունների, մականունների հայերեն ու հայարառ թուրքերեն բառարան է: Մահտեսի Տեր Հարություն Զահանա Պողոսյան Վառնացին հթ է թարգմանել ու գրի առել ևս երեք կարևոր պարսկական գործեր: Դրանցից մեկը վերաբերում է խաչակիրների 1424թ. շրջանի պարսկությանը և կոչվում է «Եղիսաբեթ»: Մյուսը՝ Հուսիսիանոսի գորավարներից Բելիսարիոսի մասին է: Երրորդ ծավալուն պարսկական երկը Կոստանդին Մեծի պարսկությունն է:

Բուլղարիայում դարեվերջին 11 եկեղեցի կար: Սոֆիայում, Վառնայում, Թաթար-բազարչիկում, Բուրգասում, Սիլիստրայում, Կալաչում, Շումայում (Շումեն), Ռուսչուկում, Իսլիմլիեում և Դորբիչում՝ մեկական և 2-ը՝ Ֆիլիպեում (Պլովդիվում) գոյություն ունեին բազմաթիվ դպրոցներ:

Հայկական գաղութը հիմնականում կենտրոնացած է եղել Վառնայում, Ֆիլիպեում և Ռուսչուկում: Վառնան մշակութային մթնոլորտ ունեցող կենտրոն է եղել, իր գրական ավանդույթներով: Մանավանդ 19-րդ դարում, երբ բոլոր տեսակի հասարակական-մշակութային կազմակերպությունները վերելք էին ապրում, Բուլղարիան ևս համաքայլ էր այս զարգացմանը: Պոսառայ գաղութի հետ սերտ կապն իրականացվում էր նաև շնորհիվ հայարառ թուրքերեն պարբերականների, որոնք բաժանորդներ ունեին նաև Բուլղարիայում: Բազմաթիվ հայագի գործիչներ ու մասնագետներ ամենապարբեր ասպարեզներում, ինչպես նաև դիվանագիտական ներկայացուցիչներ աշխարհել են Բուլղարիայում՝ ուղարկվելով կառավարության կողմից: Նրանցից շարքի գործունեությունը նշանակալից է եղել: Օրինակ, Արագործնախարարության ընդհանուր քարտուղար Մահակ Ապրո Չելեպին (1823-1900) 1876-ին Ֆիլիպեում կազմակերպված Արարկարգ խորհրդի անդամ, ապա և նախագահ է դարձել:

Բուլղարահայ գաղութը շար գգայուն է եղել Պոլսի, Արևմտյան Հայաստանի գավառներում կարարվող իրադարձությունների նկատմամբ: 1897թ. մարտի 6-ին Վառնայի թափրոնում հայկական թափրախումբը ներկայացնում է «Կոտորած Մասնա» պիեսը: Հայկական թափրախումբերը, որ Արդուլ Համիդի ժամանակ գրկված էին հայերեն լեզվով ներկայա-

ցումներ փայլու իրավունքից, այս մեծ բացն իրականացնում էին իրենց հյուրախաղերի ընթացքում: Ողջ դասական ու ազգային խաղացանկը, օպերետները ներկայացվում էր նաև բուլղարահայությանը, լավագույն դահլիճներում: Իսկ Բուլղարիայում արդեն կային հայկական թափրախումբեր՝ Վառնայում, Պլովդիվում: Թափրակական ներկայացումներ թուրքերենով դիտել են նաև Բուլղարիայում: Թափրոնի լեզուն հայարառ թուրքերենն էր և ավելի քան 500 պիեսներ, եթե մեծ մասամբ նույնիսկ չեն հրատարակվել, ապա ոչ պակաս նշանակություն են ունեցել Օսմանյան կայսրության թուրքախոս, հիմնականում անգրագետ ու եվրոպական հասկացությամբ թափրոնին նոր-նոր ծանոթացող ունկրնդիրների համար:

1895թ. Դորբիչում հիմնադրվում է հայ կանանց պարախումբը: 1911թ. Ռուսչուկում՝ «Արարապ» սպորտային միությունը, իսկ ավելի ուշ՝ Պլովդիվ, Վառնա, Ռուսե քաղաքներում հիմնադրվում են Հայ մարմնամարզական Ընդհանուր միության մասնաճյուղերը (1921թ.): Դարասկզբին բուլղարահայության զարգացման համար կարևոր ազդակ է լինում 1911թ. Վառնայում և մյուս քաղաքներում ՀԲԸՄ մասնաճյուղերի հաստատումը: 1912թ. հայ զինվորական առաջին դպրոցն է հիմնադրվում Բուլղարիայում:

Առանձնակի հեղափոխություն է ներկայացնում պոսառայ ճարտարապետների համագործակցությունը Բուլղարիայում: Դարեվերջին այսպեղ կառուցվում են լավագույն ճարտարապետական-մշակութային հուշարձանները:

1900թ. Ռուսեյում ճարտ. Նիկողոս Պետրոսյանը կառուցվում է Սիմերնովա առանձնատունը, Մշակույթի պալատը, Ժողովրդական Բանկը, Վառնայի պետական օպերային թափրոնը կառուցում է Հովսեփ Ազնավուրի կողմից: 1898 պոսեցի ճարտ. Լևոն Կյուրեղյանը կառուցում է Վառնայի քաղաքապետարանի թափրոնի շենքը (կա փոստային բացիկ): Նույնը Պոլսում արդեն կառուցել էր Գյումուշտույու փալատը: Նրանք կառուցում են հայկական դպրոցներ, նախակրթարաններ (Վարդանանց արական ու Վառվառյան աղջկանց, 1894թ.): 1901թ.՝ Կարապետ Պիոնյան մասնավոր դպրոցը, 1895թ. Դորբիչում վերականգնվում է Վարդան Մամիկոնյան նախակրթարանը, 1896թ. Սոֆիայում սկսում է գործել նաև Արամյան դպրոցը, կառուցում, վերակառուցում հայկական եկեղեցիները:

Պոլսի Ֆեներ թաղում 1898թ. սեպտեմբերի 8-ին բացվում է Սվեթի Սյրեֆան բուլղարական երկաթե եկեղեցին: Ճարտարապետը ժամանակի հայրնի մասնագետներից՝ Հովսեփ Ազնավուրն էր: Այն ենթակա եկեղեցի էր:

Իհարկե, Բուլղարիայում ևս հեղափոխումներ ու հալածանքներ են եղել ազապ խոսքի համար: Հայ կոմսոցիստների նման այստեղ էլ սուլթաններին, Աբդուլ Համիդին նվիրված քայերգեր են գրվել: Օրինակ, երաժշտության պրոֆեսոր Ժյուլ փոն Կրեցչմանի Երկրորդ բուլղարական ռապսոդիան նվիրվել է Աբդուլ Համիդ Բ-ին: Իսկ 1910թ. Արփիարար Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» գործը Վառնայում փայլելու պարճառով արգելվում է հեղինակի մուրքը Թուրքիա: Բուլղարիայի դաշնակցական կուսակցության հայերեն «Շարժում» պարբերականի գլխ. խմբագիր Վարդան Պարիկյանը Ռուսչուկում սպանվում է րեճոռիստ ընկերների կողմից 1907թ. նոյեմբերի 22-ին: 1908թ. Ֆիլիպետով «Ռազմիկ» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռուբեն Զարդարյանը Քասթամունի է արտոբվում և այլն:

19-րդ դարի կեսերից պոլսահայ գործարարները ծխախոտի ֆաբրիկաներ են հիմնում Եգիպտոսում, Հունաստանում, և Բուլղարիայում: 1908թ. Պրովիդիում «Գրիգոր Թովմասյան և որդի» ընկերությունը ծխախոտի ֆաբրիկա է հիմնում: Ֆիլիպետով 1909թ. իրենց մասնաճյուղն են բացում «Մ և Գ. Շամբանճեան ընկր».-ը, որ ամեն րեսակ ու շքեղ կերպասեղենի մեծաքանակ առևրոբվ էր գրաղվում: Եղեռնից հեղտ Մոֆիա հաստարակված Տարուրյան եղբայրները կաշվի մշակման ֆաբրիկա են բացում: Եվ այսպես շարունակ...

1914 Պրովիդիում դոկ. Պեղոս Օրմանյանը հիմնում է առաջին առողջարանը:

Բուլղարիայում ըստ մարենագիտական աղբյուրների 80 հայ արբերականներ են հրատարակվել 10 քաղաքներում: Գրբեր րպագրվել են Մոֆիայում, Պրովիդիում (Ֆիլիպպե) և այլ վայրերում: Կարևորներից մի քանիսը 1909թ. Աբր. Ամիրխանյանը արարբերենից հայերեն է թարգմանում Դուրանը րպում Վառնայում, Դոբրի Թոդորով րպարանում: 1910թ. Վառնայում Արշակ Ալպոյանյանը «Իրավունք» թերթի րպարանում հրատարակում է «Պուկարաց պարմութիւնը. Անոնց ծագումն մինչև մեր օրերը»՝ արարարակված «Բիզանդիոն»-ից: Լյուբֆեյան Տաճարը հրատարակում է «Արևելյան Ռումելիան և հայերը» 34 էջանոց գրքույկը Գրասիրաց րպարանում, (Ֆիլիպպե, 1885թ.): Պոլսում րպագրվել է Զաքարիա Մրոյանուովի մասին գիրքը, որպես հայերենասիրության օրինակ (րես Մարենագիտություն, 1300): Այս և որոշ գրբեր մեզ ծանոթ են մարենագիտական աղբյուրներից: Բարսեղ Թուղլաճիի «Արևմտահայերը պարմության մեջ» գրքում եղած րիպոդոսաթերթերը հաստարարում են նրանց րպագրությունները: Հայատառ թուրբերեն պարբերականների հրատարակությունների կենտրոնը եղել է Վառնան (10 անուն):

Հայատառ թուրբերենով Մոֆիայում րպագրվել են՝

Աստուր Մկրտչյանի հեղինակությամբ, պարկառելի ծավալով (543 էջ) բուլղարերեն-հայերեն-րանկերեն բառարանը, 1904թ. Գ. Չեղոֆի րպարանում: Մա նշանակում է որ հայերեն րատերը եղել են համարյա բոլոր րպարաններին հաստ:

Վառնայում՝ 5 գիրք, հիմնականում կարակերգություն, պիես-թերթոններ, արարարակված հայատառ թուրբերեն մամուլից:

Բուլղարիայում հրատարակված պարբերական մամուլը երբեմն արարահայրվել է երկլեգու, եռակեգու հրատարակություններով: Վառնայում առաջին հթ պարբերականը եղել է

1. «Իրավունք»-ը (1884-1885). հ և հթ: Վառնայի երիտասարդաց մշությունն է հրատարակել Անդրանիկ Եօանեսուովի խմբագրությամբ, րպագրել Ռումինահայ Անդրանիկ Եօանեսուովի րպարանում: Հրատարակել է նաև ֆրանսերեն հողվածներ:
2. «Իրավունք»-ը (1896-1911),¹ Վառնա: Հայերեն այս երկշարաթաթերթը, ապա՝ եոոբյան, իր քաղաքական լուրերի համար ունեցել է հավելված՝ 4-րդ էջ: Մի քանի համար ունեցել նաև բուլղարերեն հավելված էջ: Տպագրվել է «Վաիմնոստ», Դ.Տոդորով և որդիք րպարաններում, մինչ հեղտ ունեցել սեփական րպարան:
3. «Կարակ» Ազգային ու զավեշրական եոոբյա թերթը(1897), Վառնա: Այն րպագրվել է Կ.Նիկոլովի րպարանում, իր էջերում որպես կանոն րպագրել հթ նյութեր:
4. «Այինէի Լիթայիֆ» (Զվարճալի հայելի) Վառնա, (1897). Տպ. «Հայելի» և «Վաիմնոստ»: Տնօրեն՝ Տիրան Փափագյան: Այս զավեշրաթերթը 1897-1903թթ. Վառնայում և 1903-4թթ. Ալեքսանդրիայում հրատարակված «Հայելի» ազգային և զավեշրաթերթ-շարաթաթերթի հայատառ թուրբերեն հավելվածն է եղել:
5. «Տավրոս» (1898) հայ ազգային, քաղաքական, գրական և քննադարական թերթ, որը շարունակությունն է հանդիսացել «Կարակ»ի, րպագրվել «Վաիմնոստ» և Վոյնիկովի րպարաններում, շարունակել հայատառ թուրբերեն հրատարակությունների ավանդույթը, նույն խմբագիր րնօրենի՝ Հարություն Չաքրյանի օրոք :
6. «Շարժում Իվալեսի» երկշարաթաթերթ, 4 էջ: Վառնա, (1901): Տնօրեն՝ Մկրտիչ Վարդան: Տպարան Օրիենտալ (Արամյանի): Հայերեն «Շարժում»-ի քաղաքական լուրերի հավելվածն է: Զարմանալի է, սակայն փաստ է որ զավեշրաթերթերը, րարեցույցը այստեղ որակ են կազմել:

Նամատուր անդրադառնանք մի հայ նշանավոր գործիչ:

Թադեոս Տիվիթճյանը (1810-1878), պոլսահայ, որ փրապետում էր հունարեն, բուլղարերեն, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ձուլեց բուլղարերեն փառերը, փայագրեց բազմաթիվ գրքեր, որոնք ուղարկվում էին Բուլղարիա, մտավորական, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: Տարին երկու անգամ Տիվիթճյանն ինքն էր ճամփորդում այնպես, որ հակերով գրքեր փանում, որոնց մեծ մասը ապառիկ վաճառում էր ու փարածում: Նա փայագրական գործ էր սովորեցնում բուլղարներին, նպաստելով այդ երկրի ու ժողովրդի լուսավորական գործին: Իրավամբ նրան կոչել են «Բուլղարների Գրիգոր Լուսավորիչ»: Բուլղարական հեղափոխության ժամանակ ծխախոտի թղթի փուփերի կափարիչների վրա ստրկության լուծը թողափելու սրտառույզ կոչ էր փայագրել, որի համար էլ ձերբակալվել էր, փուզանվել: Երախտապարտ բուլղարները ժամանակին սովորություն են ունեցել փարին մեկ անգամ Սոֆիայի Մայր եկեղեցում նրա հոգեհանգիստը կատարել, իրենց ժողովրդի բարերարների հետ միասին ոգեկոչելով նրա անունը: Այսօր՝ չգիտեմ, մնացել է ազդ գագառումը:

ՆՈՎ ՆՄԵՆԵՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՆԱՅ-ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ՀԻՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության դեմ ծավալված հայ ազատագրական զինյալ պայքարն ընթանում էր արփաքին և ներքին անբարենպաստ պայմաններում: Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ մի շարք հանգամանքների պատճառով հնարավոր չէրավ իրական դաշնակիցներ գտնել Արևմտյան Նայաստանում բնակվող էթնիկ փոքրամասնությունների շրջանում: Այդ պատճառով հայ ազատագրական պայքարը ղեկավարող ուժերը հարկադրված էին ոչ միայն ակրնկալել փոքրությունների աջակցությունը, այլև հնարավոր դաշնակիցներ որոնել բուն Արևմտյան Նայաստանից դուրս՝ Օսմանյան բռնապետության դեմ պայքարող այլ ժողովուրդների շրջանում: Նման դաշնակից դարձավ թուրքական լուծը նոր թողափած բուլղար ժողովուրդը, որը շարունակում էր պայքարը օսմանյան փրապետության փակ գտնվող Մակեդոնիայի ազատագրման համար:

Նայ-բուլղարական համագործակցությունն անհրաժեշտորեն թելադրված էր մի շարք հանգամանքներով:

Նախ, ակնհայտ էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան լծի դեմ բուլղար ժողովրդի մղած պայքարի անմիջական ազդեցությունը հայոց ազատամարտի վրա՝ ինչպես ազատագրական գաղափարների քարոզչության, այնպես էլ՝ ազատագրական պայքարի կոնկրետ ձևերի ընտրության առումով: Ըստ որում, վերջին հարցում կային էական ընդհանրություններ: Նայ ազատագրական ուժերը հաճախ էին կիրառում պայքարի այն ձևերը, որոնք մինչ այդ արդեն փորձարկվել էին բուլղար ժողովրդի կողմից:

Երկրորդ, թե՛ Նայկական և թե՛ Մակեդոնական հարցերը միջազգայնացված էին և Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած փարիսերին իրադարձությունները դրանց շուրջ ընթանում էին գրեթե նույն սցենարով:

Երրորդ, հարկապես 1890-ականների կեսերին՝ արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի պայմաններում, Բուլղարիայի քաղաքներում՝ ի հաշիվ արևմտահայ փախստականների, էապես մեծանում է հայերի թիվը: Դա ոչ միայն նպաստում է երկու ժողովուրդների մերձեցմանը, այլև՝ անխուսափելի դարձնում Արևմտյան Նայաստանի և Մակեդոնիայի ազատագրմամբ զբաղվող քաղաքական ուժերի շփումները՝ օրակարգում դնելով նաև հնարավոր համագործակցության հարցը:

Բնական է, որ աշխարհաքաղաքական պատճառներով բացառվում էր հայ-բուլղարական իրական համագործակցությունը Արևմտյան Նայաստանում: Եթե քարոզչական համագործակցության հիմնական ասպարեզ դարձան Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպան, որտեղ հայկական և բուլղար-մակեդոնական կազմակերպությունները հաճախ սատարում էին միմյանց կամ աշխատում միասնաբար ներկայացնել երկու դատերը, ապա զինական և գործնական այլ համագործակցությունը սահմանափակվում էր Բուլղարիայի, Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասի և Կ.Պոլսի շրջանակներով:

Ներաբերքության առարկա ժամանակահատվածում հայ-բուլղարական զինակցությունն առավելապես դրսևորվել է բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության և ՎՅԴ-ի համագործակցության փարբերակով: Ըստ որում, փարիսերի ընթացքում այն հիմնականում ունեցել է հետևյալ դրսևորումները.

1. Բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականների կողմից զինամթերքի՝ առավելապես ռումբերի և պայթուցիկների մատակարարում ՎՅԴ Կ.Պոլսի կառույցին:

2. Կ.Պոլսում համարել խոշոր ձեռնարկ կազմակերպելու նպատակով երկու կազմակերպությունների միասնական ջանքեր:

3. Նայ-բուլղարական հայրուկային խառը խմբերի գործունեություն Օսմանյան կայսրության եվրոպական տարածքում:

4. Մերոս համագործակցություն՝ ազատամարտի ռազմաֆինանսական բազայի հետ կապված խնդիրները լուծելու նպատակով:

5. Բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության աջակցության շնորհիվ հայ ազատագրական ուժերի համար Բուլղարիայում գործունեության անհամեմատ ազատ պայմանների ստեղծում: Դա դրսևորվում էր հայերին զինավարժությանը զբաղվելու հնարավորություն տալու, հայ հեղափոխականների համար ռումբերի ու պայթուցիկների փորձարկումների համար բարենպաստ պայմաններ ապահովելու, բուլղարական զինվորական հաստատություններում նրանց սովորելու հնարավորություն տալու մեջ:

Բերենք մի քանի օրինակներ այդ համագործակցության առավել նշանակալից էջերից:

Բուլղար-մակեդոնական շարժման հետ ՆՅԴ քաղաքական շփումներն սկսվել էին Եվրոպայում՝ «Դրոշակ»-ի խմբագրության միջոցով: 1895 թ. կեսերին նման շփումներ եղան նաև Կ.Պոլսում: Դրանք մի քանի ամսվա բանակցությունների արդյունքում վերածվում են դաշինքի: Այն ՆՅԴ-ին հնարավորություն էր տալիս սուլթանական բռնապետության դեմ պայքարում առաջին անգամ օգտագործել նոր ու ազդեցիկ այնպիսի զինամիջոցներ, ինչպիսիք էին դինամիտը, ուժանակն ու ռումբերը:

Դեռևս 1895 թ. հունիսի 8-ին ՆՅԴ Կ.Պոլսի կազմակերպության ղեկավար Ն. Յուսուֆյանը (Մելիք) «Դրոշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված նամակում հայտնում է բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության ներկայացուցչի հետ ունեցած հանդիպման մասին: «Բուլղարներու ներկայացուցիչը երկու օր է հոս եկած է յարկապես մեզ հետ բանակցելու համար, գրում է Յուսուֆյանը,- Անոնք կուզեն գործել դինամիտով և մեր գործակցութիւնը կուզեն: Մենք տակաւին... վերջնական համաձայնութիւն չտուինք: Եթե համաձայնինք, պէտք է միաժամանակ գործենք Պոլիս և Մակեդոնիա: Կարծես թե այդի համաձայնինք...»¹ Նույն տարվա հուլիսի 25-ին գրված նամակում՝ հայտնելով հիշյալ կազմակերպության հետ պաշտոնական բանակցություններն ավարտելու մասին, Ն. Յուսուֆյանը ներկայացնում է կնքվելիք պայմանագրի բովանդակությունը, մասնավորապես նշելով, թե. «Նոս կուզեն մեզի ձգել, իրենք կը խոստանան ինչքան պէտք է մեզի հայթայթել (խոսքը դինամիտի մասին է - Ն.Գ.) և կը փափաքին, որ շուտով սկսինք... Նոս ինչ-որ ընենք այդ ուղղութեամբ, երկուքիս անունով պիտի ըլլայ, իսկ իրենցը՝ իրենց անունով, բայց արդեօք մի այսպիսի միացնալ գործունեութիւն մը մեր դատին արդի պայմաններու մեջ օգ-

տակա՞ր թէ վնասակար կրնայ ըլլալ: Մենք սկզբունքով համաձայնած ենք, բայց միայն կը վախճանք թէ վնասենք, փոխանակ օգնելու...»² Բայց, հետագա շարքերի ընթացքում համագործակցության նպատակահարմարության վերաբերյալ կասկածները փարատվում են: Ստացվում է նաև ՆՅԴ ղեկավար մարմինների համաձայնությունը: Մեպտեմբերի 9-ին Ն. Յուսուֆյանն արդեն հայտնում է դինամիտի առաջին խմբաքանակի ստացման և պայմանագրի շուրջ վերջնական համաձայնության գալու մասին:³ Մեպտեմբերի 21-ի նամակում, որը գրվել է Բար Ալիի ցույցից հետո՝ Կ.Պոլսում ստեղծված ժանր իրադրության պայմաններում, Յուսուֆյանը հայտնում է. «Վճռած ենք մակեդոնացիներու հետ ռումբ տրինամիտի դիմել...»⁴ Մի քանի օր անց՝ սեպտեմբերի 26-ին նա ոչ միայն հայտնում է մեծ քանակությամբ ուժանակ և ռումբեր ստանալու մասին, այլև, ըստ էության, առաջին անգամ առաջ քաշում Կ.Պոլսում ռումբային կոիվներ սկսելու գաղափարը՝ դա համարելով օրհասական վիճակում գտնվող հայության փրկության ելքը: Ի դեպ, այդ գաղափարն է, որ հետագայում ընկավ Օսմանյան դրամատրան գրավման ծրագրի հիմքում: Թեև 1896 թ. գարնանը Կ.Պոլսի ՆՅԴ կառույցը կարողանում է սեփական ուժերով լուծել ռումբեր պատրաստելու խնդիրը, այնուհանդերձ, բուլղարացի հեղափոխականների օգնությամբ զինամթերք ու պայթուցիկներ ձեռք բերելու և Կ.Պոլիս փոխադրելու գործընթացը շարունակվում է նաև հետագա տարիներին՝ հարկապես մեծ չափեր ընդունելով 1904-1905 թթ.՝ սուլթան Աբդուլ Նամիդի նկատմամբ 1905 թ. հուլիսին կազմակերպված անհաջող մահափորձին նախորդած շրջանում:

Բուլղար հեղափոխականների հետ ՆՅԴ համագործակցությունն առավել սերտանում է 1898 թ. սկսած, երբ Ֆիլիպպոպոլիս (Պոլովդիվ) քաղաքում հաստատվում և այնտեղ մասնավոր վարժարան է հիմնադրում ՆՅԴ ղեկավար գործիչներից Ռոստոմը (Մր. Զորյան): Իր ձեռքը վերցնելով ՆՅԴ Բալկանյան կառույցի ղեկավարությունը, նա կարճ ժամանակամիջոցում սերտ կապեր է հաստատում բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության մի շարք ղեկավար գործիչների հետ, որոնց թվում էին Բ. Սարաֆովը, Լյապովը, Մինկովը, Թյուֆեկչիևը, հայրնի հրապարակախոս Ս. Ռադելը և ուրիշներ: Վերջիններիս անմիջական աջակցությամբ հաջողվում է կապեր հաստատել նաև Բուլղարիայի պետական բարձրաստիճան գործիչների, այդ թվում՝ վարչապետ Պետկովի, գեներալ Մավովի, Ն. Գեևադիևի և այլոց հետ:⁵ Շնորհիվ դրա, ոչ միայն նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում Բուլղարիայի հայ համայնքի բնականոն կյանքի և Բուլղարիայում հայ հեղափոխականների գրեթե ազատ գործունեության համար,

այլն առավել սերտանում են ՆՅԴ-ի և մակեդոնական կազմակերպության կապերը, ի հայտ գալիս համագործակցության նոր ձևեր:

Բուն Բուլղարիայում այդ համագործակցության շահավետ կողմերից մեկը մարմնամարզական և զինավարժական խմբերի ստեղծումն էր: Մինչ այդ հայերը Բուլղարիայում զինավարժությամբ զբաղվում էին գաղտնի: Ռոստոմի ջանքերով նախ Ֆիլիպոպոլիսում, ապա Բուլղարիայի մյուս քաղաքներում մարմնամարզական ընկերություններին կից ստեղծվում են զինավարժական կամ նշանառության խմբեր: Դրանցում մակեդոնական կազմակերպության անդամ բուլղարացի սպաների ղեկավարությամբ հայերն ազատ զբաղվում էին զինավարժությամբ՝ քանի դեռ կառավարությունը չէր արգելում:⁶ Այդ խմբերը հնարավորություն էին տալիս կռվող ուժեր պարբերաբար՝ հեղափոխություն, հարկ եղած պահին, դրանք երկիր ուղարկելու համար:

ՆՅԴ Արևմտյան բյուրոյին ուղղված Ռոստոմի նամակները վկայում են, որ 1899-1900թթ. ՆՅԴ-ն և բուլղար-մակեդոնական կազմակերպությունը համագործակցել են Կ.Պոլսում համարել ձեռնարկ իրականացնելու համար: Այդ ձեռնարկը, որի մանրամասներն այսօր էլ անորոշ են, ըստ երևույթին անկարար է մնացել միջոցների պակասի և ՆՅԴ Կ.Պոլսի պարասխանարքու մարմնի անդամ Գարեգին Խաժակի ու բուլղարացի հեղափոխականների ձեռքբերվածության պատճառով:⁷

Այդուհանդերձ, հայ-բուլղարական զինակցությունը թրծվեց նաև ռազմի դաշտում՝ ի դեմս Ադրիանապոլսի մոտ թուրքական զորքերի դեմ հայ-մակեդոնական հայդուկային խմբի մղած ճակատամարտի: Դա տեղի ունեցավ հեղափոխական հանգամանքներում: Նախորդ դարակազմին ՆՅԴ-ն և բուլղար-մակեդոնական կազմակերպությունը զգում էին դրամական միջոցների սուր կարիք, ինչը նրանց թույլ չէր տալիս կյանքի կոչել նախապես ծրագրված մարտավարական կարևոր խնդիրները: Նման պայմաններում ազատամարտի համար անհրաժեշտ միջոցների ձեռք բերման «կես խաղաղ» միջոցներից մեկը դառնում է Թուրքիայի եվրոպական փարածքներում իրականացվող բռնի հանգանակությունը: Բուլղար-մակեդոնական կազմակերպությունն այդ հարցում արդեն փորձ ուներ և Ռոստոմի միջոցով ՆՅԴ-ին առաջարկում է համագործակցել: Առաջարկությունն ընդունվում է: 1900 թ. հունիս-հուլիսին հայ-բուլղարական վեց հոգանոց հայդուկային խումբը (3 հայ, 3 բուլղար-մակեդոնացի) հաջողությամբ կատարում է առաջադրանքը: Խմբի ձեռք բերած շուրջ 13000 ֆրանկը (10.650 բուլղարական լև) չի բաժանվում և մնում է երկու կազմակերպությունների փրամադրության փակ՝ Կ.Պոլսում նրանց ընդհանուր կարիքների համար:⁸

Ցավոք, մեկ փարի անց կազմակերպված նույնանման արշավանքը հաջողություն չի ունենում: 1901թ. հուլիսին հայ և բուլղար-մակեդոնացի 10 հայդուկներից կազմված խմբի փորձը՝ մտրակա ազարակներից մեկից առևանգելու Ադրիանապոլսի վային, ձախողվում է: Վերջինս ընդամենը կես ժամ առաջ հեռացել էր ազարակից: Ձեռնարկը վերածվում է շուրջ 1500 զինվորների և երկու թնդանոթների դեմ հայդուկային փոքրիկ խմբի մղած չորս ժամյա անհավասար, բայց դյուցազնական մարտի: Պայքարելով մինչև վերջին փամփուշտը՝ հայդուկներից վեցը (երեքական հայ և բուլղար-մակեդոնացի) նահապարկվում են, մնացած չորսը (երկու հայ, երկու բուլղար-մակեդոնացի)՝ գերվում: Թշնամու կորուստները հաշվվում էին փասկյակներով: Ահաբեկված իշխանությունները շփարկում են կասեցնել հայ-մակեդոնական զինակցության հեղափոխ խորացումը: 1901թ. դեկտեմբերի 9-ին գերված չորս հայդուկները՝ Պետրոս Սերենճյանը (Բուլղարացի Պետր), Օննիկ Թորոսյանը, Սվետոսլավ Մերջանովը և Խրիստո Նաջի Իլինը, Ադրիանապոլսի չորս հրապարակներում կախաղան են բարձրացվում:⁹ Բայց Ադրիանապոլսի կախաղանները, որոնք մեծ հուզում առաջ բերեցին հայկական ու բուլղարական շրջաններում և ունեցան միջազգային արձագանքներ, ավելի ընդգծեցին երկու ժողովուրդների դաշինքի ամրությունը և նրանց դարձրին ընդհանրությունը:

Որոշ պարզաբանումներ փանք նաև հայոց ազատամարտի նկատմամբ բուլղարական իշխանությունների վերաբերմունքի մասին: Մակեդոնական կազմակերպության հետ ունեցած իր ոչ դյուրին հարաբերությունների և թուրքական իշխանությունների անդադար բողոքների պատճառով Բուլղարիայի իշխանությունները երբեմն-երբեմն խստություններ էին գործադրում նաև հայ հեղափոխականների նկատմամբ, բայց վերջիններիս հանդեպ վերաբերմունքն ընդհանուր առմամբ բարյացակամ էր: Դա պարզորոշ դրսևորվում է Աբդուլ Նամիդի մահափորձին նախորդած ամիսներին: Մուլթանի համար նախապեսվող ձեռնառումների փորձարկումները կատարվում էին Բուլղարիայում: Երբ 1904թ. աշնանը այդ փորձարկումները կատարող չորս հայ հեղափոխականներ (Մարգիս Բարսեղյան, Նամբարձում Աղաջանյան և ուրիշներ) Վառնայում ռումբերը ձեռքներին ձեռքակալվում են, բուլղարական իշխանությունները, հաշվի առնելով առաջացած աղմուկը, բավարարվում են նրանց ձևականորեն արտաքսելով Սերբիա՝ միաժամանակ հնարավորություն փայլով այլ անուններով եր վերադառնալ և շարունակել աշխատանքները: Նույն վերաբերմունքը դրսևորվում է նաև 1905թ. մարտին, երբ ձեռնառումի փորձարկման պահին զոհվում են Քրիստոփոր Միքայելյանը և Վոսմաչյանի Քենդիրյանը: Այդ առիթով ոչ միայն

դար չի բացվում, այլևս ուսրիկանությունը Ք. Միքայելյանի հյուրանոցային համարը խուզարկում է միայն այն բանից հետո, երբ վաղօրոք այնպեղից փարվել էին բոլոր փաստաթղթերը և կարևորություն ներկայացնող իրերը:¹⁰ Ավելին, իշխանությունների լուս համաձայնության պայմաններում նահապակված գործիչների հուղարկավորությունը վերածվում է երկու ժողովուրդների բարեկամության աննախադեպ ցույցի:

Բուլղարական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքի դրսևորումներից մեկն էլ աջակցությունն էր հայ զինվորական կադրերի պարտաստման գործին: Մակեդոնացի հեղափոխականների աջակցությամբ, որպես առաջին քայլ, Բուլղարիայի բարձրագույն զինվորական վարժարանում կրթություն են ստանում մի քանի հայ երիտասարդներ, որոնց վիճակված էր կարևոր դեր խաղալ ազապագրական պայքարում (Գարեգին Նժդեհ, Թուրցիկ Գևորգ և ուրիշներ): 1906թ. Բորիս Սարաֆովի աջակցությամբ Դուբնիցայի շրջանում՝ բուլղարա-թուրքական սահմանի մոտ, հիմնվում է ՅՅԴ գաղտնի զինվորական դպրոցը: Բուլղարական բանակի հարյուրապետ Պողոս Պողոսյանի գլխավորությամբ շուրջ 80 հայ երիտասարդներ ստանում են զինվորական զիտելիքներ՝ նախապես պարտավորվելով հեղազայում գործել Երկրում: Թուրքական իշխանությունների բողոքների պատճառով 1907թ. դպրոցը փակվեց, բայց այն կարևոր դեր խաղաց ազապագրական պայքարի համար զինվորական կադրեր պարտաստելու գործում:

Որպես ամփոփում, նշենք, որ բուլղարական մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության հետ հայ հեղափոխականների սերտ դաշինքը, Բուլղարիայում բնակություն հաստատած հայերի և հայ ազապագրական պայքարի նկատմամբ բուլղարական իշխանությունների համակրական վերաբերմունքը այն վճռորոշ հանգամանքներն էին, որոնք ապահովեցին հայ-բուլղարական զինական համագործակցության առավել բարձր մակարդակը Բալկանյան պարտերազմների փարիներին՝ ի դեմս բուլղարական բանակի կազմում Նժդեհի և Անդրանիկի գլխավորությամբ գործող հայ կամավորների վաշտի:

Իսկ ավելի քան մեկդարյա իրադարձություններից մեզ մնացած գլխավոր դասն այն է, որ մրավորական հայդուկներ Բուլղարացի Պետրոյի, Սվետոսլավ Մերջանովի և նրանց ընկերների նախապակությամբ սրբագործված հայ-բուլղարական բարեկամությունը երկու ժողովուրդների ազգային-քաղաքական և պետական գործիչներին պարտադրում է իրենց ժողովուրդներին դեպի ապագա առաջնորդելիս երբևիցե չանտեսել պատմական անցյալի իրողությունները:

1. Դիան Ն. Յ. Դաշնակցության, յավելված «Նայրենիք» ամսագրի, խմբ. Միմն Վրացեանի, Պոսթըն, 1934, հ. 1, էջ 238:
2. Դիան Ն. Յ. Դաշնակցության, հ. 1, էջ 240:
3. Տեն նույն փեղում, էջ 242:
4. Նույն փեղում, էջ 246:
5. Տեն Վարանդեան Մ., Ն. Յ. Դաշնակցության պարմութին, Երևան, 1992, էջ 216-217:
6. Տեն Նիթեր Ն.Յ. Դաշնակցության պարմութեան համար (Այսուհետև՝ Նիթեր...), խմբ. Նրաչ Տասնապետեանի, Բ. հապոր, Բ. փապարտութին, Պէյրութ, 1985, էջ 154:
7. Մանրամասն փեն Ռոսպում, Նամականի, մահուան ութսունամեակին առթիւ, խմբ. Նրաչ Տասնապետեանի, Պէյրութ, 1999, էջ 151, 165-166, 221-223, 232-233:
8. Մանրամասն փեն նույն փեղում, էջ 208, 216, 218, 220, 231, 271:
9. Մանրամասն փեն Ռոսպում, Նամականի, մահուան ութսունամեակին առթիւ, էջ 253, 256-258, 261-263, 270-271:
10. Տեն նույն փեղում, էջ 391: Նույնը՝ Նիթեր..., Բ. հապոր, էջ 335:

ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

**ԲՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԱՎԱԿՅՐԵՐԸ
(ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿԻՁԲԸ)**

Նայ-բուլղարական առնչություններն ունեն դարերի պարմություն: Դրանց մասին վկայությունները սկսվում են արդեն V դարից: Ընդ որում, հենց այս ժամանակից էլ՝ մասնավորապես V դարի կեսերից, Բուլղարիայի փարածքում, որ այն ժամանակ դեռ հայրենի էր Թրակիա անունով, հանդես են գալիս առաջին հայկական համայնքները: Սկզբնապես դրանց բնակիչներն այն հայ զինվորականներն էին, որոնք այսփեղ էին փեղափոխվել բյուզանդական կայսրերի հրամանով: Նայերի արտաբնակեցումը Բալկաններ կայսրությունը կազմակերպում էր որոշակի հեռահար նապարակներով: Նախ և առաջ դրանով բյուզանդացիները փորձում էին թուլացնել Նյասափանի դիմադրողականությունը, և ապա՝ իրենց մարտունակությամբ հռչակված հայկական զորամասերը պարտավոր էին ամրապնդել փեղության Դանուբով անցնող հյուսիս-արևմտյան սահմանները: Այս քաղաքականությունը հարկապես մեծ ծավալներ ընդունեց VI դարի վերջերին: Նայրենի է, որ Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրը ոչ միայն կարող ավե-

լացրեց ժամանակակից Բուլղարիայի փարածք ուղարկվող հայկական զորամասերի քանակը, այլև հետամուտ էր «խուրոք և անհնազանդ» հայերին զանգվածաբար Թրակիա գաղթեցնելու խիստ վրանգավոր ծրագրի իրականացմանը, որն իբր մշտական և կայուն խաղաղություն կհաստատեր Բյուզանդիայի և նրա ավանդական հակառակորդ Պարսկաստանի միջև: Մորիկի քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հաջորդ փասնամյակներին: Ցայտուն օրինակ կարող է դիտվել նրա հաջորդ Փոկասի հրամանը, որի մասին վկայում է Մերետուր. «Նայոց աշխարհի համար... 30.000 հեծյալ եմ կորցրել: Արդ՝ այնպեղից ինձ համար պետք է 30.000 ծուխ հավաքվի և վերաբնակեցվի Թրակացիների աշխարհում»: Կայսրության այս քայլերը, անշուշտ, ծանր հետևանքներ էին ունենում Նայաստանի համար, միաժամանակ՝ սրվարացնում էին Բուլղարիայի փարածքի հին գաղթավայրերը: VII դարի վերջից սկսվում են արդեն հայբուլղարական անմիջական առնչությունները: Դրանում վճռական դեր խաղաց 681թ. Բավկաններում Առաջին Բուլղարական թագավորության, որպես նոր աշխարհա-քաղաքական իրողության, հանդես գալը: Ընդ որում, այդ փոխհարաբերությունների ակտիվ, պարբերական բնույթի մասին է խոսում բուլղարական պետության հիմնադիր խան Ասպարուխի (Իսպիրուխ) հիշատակումը հայոց «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում: Բուլղարիայի փարածք հայերի ներթափանցումը հատկապես զանգվածային բնույթ ստացավ VIII-IXդդ.: Ընդ որում, վերոնշյալ ավանդական քաղաքականության իրականացմանը զուգահեռ բյուզանդացիները փորձում էին նաև արմատախիլ անել կայսրությանը IXդ. մեծապես սպառնացող պավլիկյան աղանդավորական շարժումը: 872թ., գրավելով պավլիկյանների գլխավոր կենտրոնը՝ Տեփրիկեն (Տեփրիկ), Վասիլ (Բարսեղ) I կայսրը հազարավոր մարդկանց վերաբնակեցրեց Բուլղարիայում: Ինչպես ցույց են տալիս պահպանված տեղանունները, պավլիկյանների բնակավայրերը հիմնականում սփռված էին Նյուսիսային Բուլղարիայում, ուր առ այսօր պահպանվել են Պավլիկենի (Յանտրա գետի Ռոսիցա վրակի հյուսիսային կողմում), Գոռնո- և Դոլնո-Պավլիկենի (Լովչե քաղաքի շրջանում), Կալենիկ (Վիտ գետի հովտում) և այլ տեղանունները: Նայկական հոծ համայնքների առկայության մասին են խոսում նաև մինչև XIX դարը պահպանված Էրմենսկո, Արմենոխոր, Տորոս (Թորոս), Էրմենովո, Արմյանկովցի, Արմենիցա, Էրմենլի, Արմենքյո խիստ բնորոշ անունները կրող բնակավայրերը: X-XIդդ. Բուլղարիայի փարածքում հաստատված հայ բնակչությունը կրոնա-դավանական առումով բաժանված էր 3 հարվածի: Բացի պավլիկյան աղանդավորներից, որոնց ուսմունքը, ինչպես հայտնի

է, գաղափարական խթան հանդիսացավ բողոքական հզոր շարժման առաջացման համար, մեծ թիվ էին կազմում առաքելադավան և քաղկեդոնիկ կամ «իբեր» (իմա՝ վրացի) երջորջվող հայերը: Բուլղարիայի առաքելական հայերի հոգևոր կենտրոնը հնագույն Ֆիլիպոպոլիս (Ֆիլիպե, այժմ՝ Պլովդիվ), քաղաքի առաջնորդությունն էր, որին էին ենթարկվում Նիկոպոլի (Նիկիա), Մզլենի, Դևոլի, Սրեդեցի (այժմ՝ Մոֆիա), Մեծ կամ Վելկո Տըռնովոյի, Սպրումիցայի, և այլ քաղաքների հայ համայնքները: XII դարում Ֆիլիպոպոլսում եղել է հայկական վանք՝ Նովհաննես Ութմանի վանահայրությամբ: Տեղի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը Գրիգոր IV Տղա կաթողիկոսի (1173-1193) կողմից նշանակվել է հայոց եկեղեցու պաշտոնական բանագնաց: Բյուզանդական կայսրերը մեծ թվով հայերի են տեղափոխել նաև Բուլղարիային լեզվա-մշակութային առումով ազգակից Մակեդոնիայի փարածք: Ինչպես վկայում է Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ), Վասիլ (Բարսեղ) II-ը X դարի վերջին «մտածեց իր թագավորության մեջ ապրող հայերին անցկացնել Մակեդոնիա՝ Բուլղարիայի դիմաց, որպեսզի շենացնեն այդ երկիրը. ուստի և շարերին տեղահանեց և փարավ այնպեղ»: Նշված ժամանակահատվածում աշխույժ հայկական համայնքներ էին ձևավորվել Օխրիդում, Բիտոլում, Սկոպլիեում (օսմանյան փրիապետության շրջանում՝ Ուսկյուպ), Վելեսում (Քյոմփուրուկ կամ Քյոլիուրու) և այլուր: Նայ քաղկեդոնիկները հանդիպում էին ավելի փոքր խմբերով: Նրանց առավել նշանավոր ներկայացուցիչն է Մամուել Կոմսաձազը (Մամուլի, ըստ Ասողիկի՝ «մեր հայոց ազգից»), որն՝ ապստամբելով բյուզանդացիների դեմ, 997թ. դարձավ Արևմտաբուլղարական թագավորության արքա: Առանձնացնել է պետք նաև իշխան Գրիգոր Բակուրյանին, որն իր եղբայր Աբասի աջակցությամբ 1083թ. Բազկովո գյուղում (Պլովդիվից մոտ 30 կմ հարավ) կառուցեց Պեպրիծոնի (Բազկովոյի) հոջակավոր վանքը՝ իր մեծությամբ և նշանակությամբ երկրորդը Ռիլեից հետո: Իր իսկ կողմից ստեղծված միաբանության կանոնադրությունը («Սահմանք», մեզ է հասել նաև հայերեն խմբագրությամբ) իշխանը ստորագրել է «հայերեն գրերով»: Նա իրեն կոչում է հայկական «տանուրեր» և «գորավար» փրիգոններով՝ նշելով, որ սերում է հայոց նշանավոր տոհմից: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Բուլղարիայի հայերի թիվը կազմում էր ավելի քան 50.000 մարդ: Ներագա փասնամյակներին, սակայն, այն նկատելիորեն նվազեց՝ կապված հայ քաղկեդոնիկ և պավլիկյան համայնքների ամբողջական ձուլման հետ: Այնուամենայնիվ, XIV դարից սկսած նկատվում է բուլղարահայերի թվի զգալի աճ՝ որպես արդյունք վերակազմված նոր գաղթականական ալիքի: Ծիշտ է, XIVդ. վերջին Բուլղա-

րիան ինքն էր նվաճվել Օսմանյան կայսրության կողմից, սակայն Հայաստանում փրորող դժնդակ իրավիճակը, մանավանդ՝ Կիլիկյան պետության կործանումը, ապա՝ XVI դարի սկզբից մոլեզնող, թուրք-պարսկական պայքերազմները, այնպիսի դժոխային իրավիճակ էին ստեղծել հայ ժողովրդի համար, որ հազարավոր մեր հայրենակիցներ հարկադրված էին զանգվածաբար հեռանալ հայրենիքից՝ փրկություն փնտրելով օտար ափերին: Բուլղարիա հասած հայերի համար այս երկիրը դարձավ երկրորդ հայրենիք՝ շնորհիվ բուլղար ժողովրդի ջերմ ընդունելության: Հայերի ներթափանցումը Բուլղարիայի փարածք փեղի է ունեցել երկու հիմնական ուղղություններով: Առաջինը՝ հարավայինը, սկսվել է XV դարի I փասնամյակներին, երբ Կիլիկիայից հազարավոր հայերի գաղթականական խմբեր Կ.Պոլսի վրայով անցել են Բուլղարիա՝ փարածվելով նաև Բալկանյան այլ երկրներում: Թուրք-պարսկական պայքերազմների հետևանքով XVI-XVII դ.դ. հայերի էլ ավելի սրվար զանգվածներ հայտնվեցին Բուլղարիայում: Դրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Արարապոյան երկրի, մասնավորապես Կարբի գյուղաքաղաքի բնակիչները (ի դեպ՝ 1720-ական թվականներին դարձյալ Կարբիից Բուլղարիա է հասել հայերի նոր ալիք, հենց այդպիսի մի ընտանիքում էլ 1769թ. Ռուսչուկ, այժմյան Ռուսե քաղաքում է ծնվել նշանավոր դիվանագետ Մանուկ բեյ Միրզայանը): Տեղափոխված հայերի մեջ զգալի էր նաև նախնիքանցիների, դափանցիների, շոռթթիների, մալաթիացիների, դիարբեքիցիների փոսակարար կշիռը: Հայկական համայնքները նկարելիորեն սրվարացան նաև XVII դարի սկզբին ջալալիների վայրագություններից խույս փված հայերի հաշվին, որոնք, Գրիգոր Դարանաղցու խոսքերով, «յԼստամայօլ եկին և ումանք ի Թրակիա, որ Ուռումել ասի (իմա՝ Բուլղարիա), ի Վառնայո անցանելով ի Պելլոդար (Բելգրադ), մինչև ի Պուդուանայ աշխարին (Մոլդովա) և ի Լեհացն»: Խիստ կարևոր էր նաև գաղթականության հյուսիսային ուղղությունը: XVդ. կեսերին սուլթան Բայազիդ II-ը մեծաթիվ հայերի է փեղափոխել Բուլղարիա և Կ.Պոլսի սևծովյան նշանավոր Աղբերման քաղաքից (ռումիներեն՝ Չիփարեա Ալբա, այժմ՝ Բելգորդ-Դեստրովսկի, Ուկրաինա): 1475թ. Ղրիմի օսմանյան նվաճումը հայ գաղթականների մի նոր ալիքի սկիզբը հանդիսացավ, որը շարունակվեց նաև XVII դարի I փասնամյակներին, երբ Կաֆայից (Թեոդոսիա) հազարավոր հայեր, խույս փախելով սովի անողոր ճիրաններից, հանգրվանեցին բալկանյան այս երկրում: Վերջապես Բուլղարիա հայ բնակչության մի նոր ալիք հասավ 1673թ.՝ Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքից: Սուլթան Մուհամմեդ IV-ի հրամանով Կ.Պոլսի վերջինիս հայ բնակիչներին փեղափոխող առաջաստանա-

վերը, հանդիպելով փոթորիկի, ափ նետվեցին Վառնայի և Սոգուպոլի շրջաններում: Աղբերից փրկված մեր հայրենակիցները հենց այսօր էլ էլ հիմնեցին իրենց նոր համայնքները: Փաստորեն, XVII դարի կեսերին էլ ավարվեց բուլղարահայ նոր գաղթավայրերի ցանցի ձևավորումը: Նշված ժամանակաշրջանում Բալկանյան թերակղզու, և, մասնավորապես, Բուլղարիայի հայ բնակչության փեղաքաշխման ու մարդաշարության վերաբերյալ խիստ բնորոշող են XVII դարի սկզբի նշանավոր ճանապարհորդ և ուղեգիր Միմենո Լեհացու հետևյալ խոսքերը. «Եւ թէ հաշուէ ի Պուդուանա մինչև Ստամայօլ, պութուն Ուռումելին (այսօր էլ՝ Օսմանյան կայսրության եվրոպական փրոյոյթները) մինչև մեծն Վանափոլի, նա չկայ քաղաք, գեղ կամ չֆոլիկ (ազարակ), որ հայ չկենայ»: Ընդ որում, բուլղարահայ գաղթավայրերի վերելքն ու բարգավաճումը, առանձին ընդհարումներով, շարունակվեցին շուրջ մեկ դար՝ մինչև XVIII դարի II կեսը: Մասնավորապես դա են ցույց տալիս XVIII դարի հայկական սկզբնաղբյուրների փյվյալները, որոնց մեջ առանձնանում են Միմենո Երևանցի կաթողիկոսի նշանավոր «Ջամբոր», ինչպես նաև նրա արենադպիր և զավագանակիր արքեպիսկոպոս Երեմիա Օշականցու Ս. Էջմիածնի նվիրակական թեմերի ամփոփիչ փեղեկագիրը: Դրանց քննությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ընդհուպ մինչև 1760-ական թ.թ. կեսերը հայկական մեծ ու փոքր համայնքներ էին հանդիպում Բուլղարիայի գրեթե ողջ փարածքով մեկ՝ Սև ծովի ափերից մինչև ժամանակակից բուլղարա-սերբական սահմանագլուխը: Հայաբնակ բնակավայրերի թիվն անցնում էր 2 փասնյակից: Իրենց բազմամարդությամբ առանձնանում էին մայրաքաղաք Սոֆիան, Պլովդիվը (հայկական աղբյուրներում՝ Ֆիլիպե կամ Հուլուպա), Տրոնովոն (Թոնովա), Վիդինը, Բուրգասը, Վառնան, Ռուսեն (Ռուսշուկ, Ուրուշուղ), Ռազգրադը (Ռազգար, Նեգարդար), Շումենը (Շումա), Պրովադիան (Փրավարի), Ստարա-Ջագորան (Էսքի-Ջաղարա) և այլն: Նշանակալից համայնքներ են եղել նաև Սիլիստրա (Սիլիստե), Նովա-Ջագորա (Ենի-Ջաղարա, թրք.՝ Ենգիշեհիր), Այիդուս (Այդուս), Կազանլիկ, Դոբրիչ (Հաջի-օլի Պազարջիդ), Պազարջիկ (Թաթար-Բազարի), Ախելոյ (Այլոյի), Սիլվեն (Սիլմենե, Իսլիմեա), Խասկովո (Խասգեղ) և շար ուրիշ այլ գյուղաքաղաքներում ու ավաններում: Հայերը, որպես կանոն, ապրել են առանձին թաղամասերում, որոնք հիմնականում կոչվել են «Հայկական»: Այդպիսիք հիշարակվում են Սոֆիայում, ուր XVII դ. կեսին հայ բնակչության թիվն ավելի քան 1600 մարդ էր, Վառնայում, Տրոնովոյում, Շումենում, Ռազգրադում, Ռուսետում և այլ քաղաքներում: Բոլոր համայնքներում, գրեթե անխորհր, գործել են հայկական եկեղեցիներ: Այս-

պես, Սոֆիայի եկեղեցին կառուցվել է 1673թ.՝ իզմիրցի մեծահարուստ Ապրո Չելեբիի միջոցներով: 1675 թվականին է հիմնվել Ֆիլիպեի (Պյովդիվ) Ս. Գևորգ (կոչվել է նաև Ս.Ստեփանոս) եկեղեցին, որը գործում է առ այսօր: Եկեղեցիներ են ունեցել նաև Ռուսեն (Ս. Ասրվածածին), Բուրգասը (Ս. Ասրվածածին), Վառնան (Ս. Սարգիս), Տրևոլուն (1808թ. քաղաք այցելած միսիթարյան միաբան Մինաս Բժշկյանցը, առանց անունը նշելու, փեղի եկեղեցին կոչում է «գեղեցկաշեն»), Պազարջիկը (Ս. Ստեփանոս), Գյումուլջինան (Գյումուրջին, այժմ՝ Նունասարանի կազմում, վերանվանվել է Կոմոսինի) և այլն: Արևելյան Թրակիայի Դիմեթոկա (այժմ՝ Դիդիմոփիխոն, Նունասարան) գյուղաքաղաքի հայ համայնքը նշանավոր էր իր Ս. Գևորգ Զորավարի վանքով, որը Ղուկաս Ինճիճյանը համարում է «հռչակաւոր յայն կողմանս՝ սակս հրաշագործ պարկերի սրբոյն, և է ընդ իշխանութեամբ առաջնորդին Էրդենեու (իմա՝ Ադրիանուպոլիս, բուլղարերեն՝ Օդրին), ուր նստի փոխանորդ նորին»:

Բուլղարիայի հայկական եկեղեցիներից շարերը միաժամանակ և՛ կրթության, և՛ հայ գրչության հայտնի կենտրոններ էին: Մեզ են հասել Պյովդիվի, Սոֆիայի, Շումենի, Սիլվենի, Պրովադիայի, Ստրա-Ջագոբայի, Վառնայի հոգևոր կենտրոններում ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, որոնցից երկու փասնյակը պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում:

XVII-XVIII դ.դ. բուլղարահայերն ազդեցիկ դեր են ունեցել երկրի արհեստագործության և առևտրի զարգացման գործում: Որպես հնուփ վարպետներ հռչակված էին Սոֆիայի հայ դարբինները, որոնք միավորված էին առանձին համքարության («եղբայրություն», թրք.՝ էսնաֆ) մեջ: Շումենի (Շումլա) հայ պղնձագործները ևս կազմում էին առանձին էսնաֆ, որը ոչ միայն կարգավորում և վերահսկում էր ձույլ պղնձի ներմուծումը Տրապիզոն-Վառնա ծովային ուղիով, այլև արտադրանքի արտաձույնը Կ. Պոլիս: Նոչակված էին նաև հայ ոսկերիչները, զինագործները, ժամագործները, թիթեղագործները և այլք: Միջնադարյան Բուլղարիայի առևտրի զարգացման գործում բուլղարահայերն իրենց ուրույն փեղն ունեն: Բացի մանր արհեստավոր-վաճառականներից, եղել են նաև խոշոր առևտրականներ, որոնք մասնակցել են Բալկաններով ընթացող փարանցիկ միջազգային առևտրին: Բուլղարական քաղաքների փոստային զարգացման գործում անուրանալի է մեր կողմից արդեն հիշարակված Մանուկ բեյի դերը: Ռումինացի ուսումնասիրող Գեորգե Բեզվիկոնին նրան համարում է «բուլղարական քաղաքների կազմակերպիչ», ի նկատի ունենալով անշուշտ այն հսկայական ավանդը, որ բերել է այս երևելի հայտը-

դին իր հայրենի Ռուսչուկ-Ռուսեում և այլ քաղաքային բնակավայրերում մանուֆակտուրաների սրեղծման, առևտրի և փոստային զարգացման ասպարեզում:

Ցավոք, XVIII դարի II կեսը, ընդհանուր առմամբ, բացասաբար անդրադարձավ բուլղարահայ համայնքի զարգացման վրա: Օսմանյան ծանրացող հարկահանությունը, իշխանությունների բացահայտ թշնամանքն ու հալածանքները, հարկադրեցին բազմաթիվ հայ ընտանիքների կրկին վերցնելու պանդուխտի ցուպը: Նայերի արտագաղթի հեղևանքով բազմաթիվ համայնքներ XVIII դարի վերջին ուղղակի մարեցին՝ դադարելով գոյություն ունենալ: Ի դեպ, թուրքական վայրագություններն իրենց վրա զգացել են նաև հազարավոր բուլղարներ, որոնք նույնպես ստիպված էին թողնել հայրենիքը՝ ապաստան որոնելով ինչպես հարևան Վալախիայում, այնպես էլ XVIII դարի վերջին Ռուսական կայսրությանն անցած Բեսարաբիայում և Բուջակում: Արդեն XIX դարի սկզբին քիչ թե շատ բազմամարդ հայկական համայնքներ էին պահպանվել միայն Շումենում (Շումլա, 200 փուն), Ռուսեում (Ռուսչուկ) և Վառնայում (յուրաքանչյուրում 150-ական փուն), Պյովդիվում (Ֆիլիպե, 100 փուն): Փոքրաթիվ, շատ դեպքերում 2-3 փասնյակ, հայ ընտանիքներ էին հանդիպում նաև Սիլիստրա, Ռազգրադ, Այրոս, Բազարջիկ (Թաթար-Բազարի), Դոբրիչ (Նաջի-Օլլի Բազարջիկ), Պրովադիա, Գյումուլջինա բնակավայրերում: Այս փվյալների հեղինակի՝ Մ. Բժշկյանցի հաշվարկներով, 1808թ. (Բուլղարիա կարգադրած այցելության ժամանակ) ողջ բուլղարահայության թիվը հազիվ 800 փուն էր: Ընդ որում, երբեմնի բազմամարդ Սոֆիայի հայ համայնքը գրեթե անհետացել էր: «Յառաջագոյնք բազումք էին ... սակայն հայ բնակիչք ցրուեալ յայլևայլ կողմանս», - նշում է հեղինակը: Ղ. Ինճիճյանը ևս իր հերթին վկայում է, որ Սոֆիայում ապրում էին փոքրաթիվ հայ վաճառականներ («զփանին նաև յազգէս հայոց վաճառականք»): Գրեթե նույն վիճակն էր Այրոսում, ուր ըստ Մ. Բժշկյանցի մնացել էին «սակաւ փունք հայոց», Տրևոլոյում և այլուր:

Ներագա փասնամյակներին, հարկապես XIX դ. կեսերից սկսած, բուլղարահայ գաղթավայրերը կրկին հեղափոխեցին սովորացան և բռնեցին վերելքի ուղին: Այս հարցը, սակայն, դուրս է մեր ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանակներից:

ՆԱՅ-ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ՆԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-2008 ԹԹ.

Նայ-բուղարական հարաբերություններն ունեն լավ ավանդույթներ, որոնք ձևավորվել են դարերի ընթացքում: Նորագույն ժամանակներում այդ հարաբերություններն ապրեցին նոր զարգացումներ: Դիմանալով պարամության բազում փորձությունների նրանք արձանագրեցին բարեկամության և փոխադարձ վստահության նոր էջեր:

1991թ. սեպտեմբերի 21-ը մեր պարամության բախտորոշ փարթևեցրից է: Այդ օրը՝ հայ ժողովրդի կամքով, նրա հերոսական ջանքերով, Խորհրդային Միության փլախվածների վրա հառնեց հայոց նոր պետականությունը: Անկախության հռչակումից հետո Բուլղարիայի հանրապետությունը առաջին պետություններից էր, որը ճանաչեց Նայասարանի Նանրապետության անկախությունը: Շաբ ջանցած՝ 1992թ. դիվանագիպական հարաբերություններ հաստատվեցին երկու երկրների միջև:

Ի սկզբանե նորանկախ Նայասարանի Նանրապետության արտաքին քաղաքականությունը հենվեց հետևյալ կարևորագույն սկզբունքի վրա, որ պետության և ժողովրդի անվտանգությունը խաթմված է բոլոր մտրիկ և հեռավոր հարևանների հետ հարաբերությունների նորմալացման վրա:¹ Ելնելով այս հիմնադրույթից Նայասարանի նորանկախ Նանրապետությունը եռանդուն քայլեր ձեռնարկեց իր հեռավոր արևմտյան հարևանի՝ Բուլղարիայի հետ դիվանագիպական հարաբերություններ զարգացնելու ուղղությամբ: Ըստ էության՝ հայ-բուղարական հարաբերությունները նոր որակական մակարդակի հասան հարկապես Նայասարանի Նանրապետության անկախացումից երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո: Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով. առաջին հերթին՝ բուղարահայ համայնքի քանակական աճով ու սրվարացմամբ և երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում նրա ակտիվության աճով: Այս առումով պարահական չէ ԲՏ վարչապետ Ս. Ստանիշևի հայարարությունը 2007թ. նոյեմբերին Երևանում պաշտոնական այցի ժամանակ՝ «Նայերը Բուլղարիա եկան դժվար և ողբերգական փարիներին, իրենց համար շար ծանր իրավիճակում և կարողացան Բուլղարիան ընդունել իրենց հայրենիքը, հաջողությամբ ինքնզբղվել բուղարական հասարակությանը և ներդրում կատարել: Բուլղարիայի հայերն այսօր կամուրջ են մեր երկու պետությունների միջև»:² Դեռևս 1989թ. նոյեմբերին Բուլղարիայի կոմուն-

նիստական վարչակարգի փրապալումից հետո երկիրը թևակոխեց ժողովրդական բարեփոխումների շրջան: Այդ գործում իր ուրույն դերակատարումն ունեցավ նաև 50.000-ոց բուղարահայ համայնքը:³ Նրա մի սրվար հարվածը 35.000-ից ավելին, Բուլղարիայի հանրապետություն փրեղափոխվեց Նայասարանի Նանրապետության անկախացումից հետո: 1990-ական թթ. սկզբին Ազգային զարթոնքի ժամանակաշրջան սկսվեց նաև բուղարահայ համայնքի կյանքում պայմանավորված ինչպես երկրում փրեղի ունեցող արմատական վերափոխումներով, այնպես էլ դարաբաղյան շարժման և Նայասարանի Նանրապետության անկախացման անմիջական ներգործությամբ: 1990-1991թթ. Բուլղարիայի հանրապետությունում հիմնվեցին հայկական նոր միություններ և կազմակերպություններ, վերսկսեցին իրենց գործունեությունը ԲԲԸՄ (Նայկական բարեգործական ընդհանուր միություն), ՆՄԸՄ-ի (Նայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն), ՆՕՄ-ի (Նայ օգնության միություն) մասնաճյուղերը, իսկ Պլովդիվում սրեղծվեց Նամազգային մշակութային միության մասնաճյուղ: Մոֆիայում, Պլովդիվում, Ռոսետում վերաբացվեցին հայկական վարժարանները, վերականգնվեց արևմտահայերենի ուսուցումը: Պլովդիվում, Մոֆիայում, Վառնայում սրեղծվեցին «Ջորավար Անդրանիկ» երիտասարդական միության փրեղական մասնաճյուղերը, գործեցին կիրակնօրյա դպրոցներ, շարունակվեց բուղարերեն և հայերեն լույս փրեսնել «Երևան» թերթը, Վառնայում հիմնադրվեց նաև «Արարար» երիտասարդական միությունը, 1990-1991թթ., Պլովդիվում «Արաքս» բարեգործական կազմակերպությունը, գործեց քաղաքի հայ մշակութային փրունը, լույս փրեսավ «Վահան» շաբաթաթերթը, Վառնայում հիմնադրվեց կանանց միությունը: Բորգասում գործեց կիրակնօրյա դպրոց, իսկ 1993թ. դեկտեմբերից լույս փրեսավ «Նայեր» թերթը (բուղարերեն և հայերեն):⁴ Բուլղարիայի համայնքի ազգային կյանքի աշխուժացմանը մեծ չափով նպաստեցին 1990-ական թթ. առաջին կեսին Նայասարանի Նանրապետությունից եկած բազմաթիվ հայերը, որոնք հիմնականում կենտրոնացան Մոֆիայում (2.000), Պլովդիվում (9.000), Վառնայում (5.000), Բորգասում (2.000), Ռոսետում (2.000):⁵ Փոքրաթիվ հայկական համայնքներ առաջացան նաև Խասկովո, Պազարջիկ, Շումեն, Սիլիստրա, Սիլվեն և Ստրաբա Զագորա քաղաքներում:⁶ ԲՏ-ն՝ լինելով ԵԱՏՎ նախագահող երկիր, մասնակցելով Պրահայի գործընթացին աջակցում է Մինսկի խմբի աշխատանքներին Ղարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ ուղիով լուծման գործին:

Անժխտելի է նաև այն համագամանքը, որ Նայասարանի Նանրապետությունն ու Բուլղարիան ներկա աշխարհի իրողություններում ունեն

բազմաթիվ ընդհանուր, այդ թվում նաև ռազմավարական շահեր, առանձին դեպքերում նույնիսկ համանման խնդիրներ, փարբեր տեսակի ընդհանրություններ, վերջապես, պարմական ավանդական կապեր: Անկասկած է, որ Բուլղարիայի հանրապետության շահերը պահանջում են ամրապնդել Նայաստանի Հանրապետության պետական անկախությունը, ընդգրկել այն իր փարածաշրջանային քաղաքականության ոլորտը, օգտագործել նրա ճյուղավորված կապերն ԱՊՏ երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի Դաշնության հետ, օգտվել հայ Սփյուռքի աջակցությունից՝ Արևմուտքում բուլղարական սար իմիջ ստեղծելու համար, համագործակցել Նայաստանի Հանրապետության հետ ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպությունների շրջանակներում և այլն: «Նայաստանը կարևորում է երկու երկրների սերտ գործակցության անհրաժեշտությունը ինչպես Եվրոպական կառույցների, այնպես էլ միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում Սևծովյան փարածաշրջանում երկկողմ և բազմակողմ համագործակցության զարգացման հարցերում», - հայտարարեց Տարագործնախարար Վ. Օսկանյանը 2007թ. հունվարի 10-ին Բուլղարիայի նորանշանակ դեսպան Թորո Մարինովի Մտայնույնի հավաքարմագրերի կրկնօրինակն ընդունելիս:⁷ Երկու երկրների հարաբերությունների զարգացմանը նոր խթան հաղորդեց այն հանգամանքը, որ 2007թ. հունվարի 1-ից Բուլղարիան, դառնալով Եվրոմիության անդամ երկիր, նախատեսել էր յուրաքանչյուր փարի իր համախառն ներքին արդյունքի 0,17% հարկացնել ԵՄ անդամակցող երկրներին և այդ ծրագրի շրջանակներում պարրասար է գումարներ փրամադրել նաև Նայաստանի Հանրապետությանը՝ համապարասխան ծրագրերի առկայության պարագայում:⁸ Այս հանգամանքը ևս կարևորում է Բուլղարիայի Հանրապետության դերը անկախ Նայաստանի Հանրապետության կյանքում: Վերոնշյալ գործոնները խթան հանդիսացան Նայաստանի հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների վերընթաց զարգացման համար:

Նայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո առաջնահերթ խնդիր դարձավ հայ-բուլղարական քաղաքական հարաբերությունների զարգացումը: Գնահատելով այդ հարաբերությունների կարևորությունը երկու երկրների համար Բուլղարիայի Հանրապետության վարչապետ Մերգեյ Մտանիշևը 2007թ. նոյեմբերի 13-ին Նայաստանի Հանրապետություն այցելելուց հետո հայտարարեց, որ - «բարձր է գնահատում հայ-բուլղարական հարաբերությունների ներկա մակարդակը, բարձր մակարդակի է հասել քաղաքական երկխոսությունը երկու երկրների միջև:

Բուլղար ոլորտներում առկա են բարենպաստ նախադրյալներ դրանց զարգացման համար: Բացի խոր պարմական արմարներից մենք կապված ենք նաև եվրոպական և եվրասիական կառույցների ինտեգրման ընդհանուր նպարակով: Այդ համագործակցությունն ամրագրվել է եվրոպական ինտեգրացիայի և եվրասիական կառույցներում համագործակցության 2005թ. ստորագրված հուշագրով»:⁹ Այդ միջկառավարական հուշագիրը ստորագրվեց դեկտեմբերի 7-ին Բրյուսելում Բուլղարիայի դեսպանությունում Տ ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի և ԲՏ ԱԳ նախարար Իվայո Կալիֆինի միջև: Հուշագրով կողմերը պարրաստանություն էին հայտնում շարունակել ակտիվ համագործակցությունը ԵԱԿԿ շրջանակում և ամրապնդել կազմակերպության դերը՝ որպես հակամարտությունների կարգավորման միջոցի ԵԱԿԿ փարածաշրջանում, ներառյալ Նարավային Կովկասում: Կողմերը պարրավորվում են նաև խթանել փոխադարձ համագործակցությունը եվրոպական ինտեգրացիայի բնագավառում՝ ուղղված Տ և ԵՄ միջև գործընկերության հաջող զարգացմանը և աջակցել Տ ձգվմանը զարգացնելու համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ: Հուշագրով նախատեսվում էր նաև համագործակցություն ծավալել եվրոպական համագործակցության քաղաքականության շրջանակում Նայաստանի Հանրապետության հնարավորությունների լիարժեք օգտագործմանն ուղղված գործողությունները զարգացնելու նպարակով:¹⁰ Բացի այդ ԲՏ համար կարևոր է նաև Սևծովյան փարածաշրջանի համագործակցությունը, Սևծովյան փարածաշրջանում ԵՄ ռազմավարության իրականացումը, որը կոչվում է «Սևծովյան համարեղ ջանքեր» և ընդունվել է Բուլղարիայի ակտիվ մասնակցությամբ 2007թ. ապրիլին: Այս ոլորտում նույնպես որպես գործընկերներ հարույն ծրագրի մշակմամբ և իրականացմամբ ևս զարգանում են երկու երկրների փոխհարաբերությունները: Բարձր է գնահատվում հարկապես վերջին 5 փարիներին երկու երկրների բարձրագույն դեկավարության միջև քաղաքական երկխոսությունը: Նայտնի է, որ 2003 թվականից հետո կայացավ երկու երկրների նախագահների՝ Տ նախագահ Ռ. Քոչարյանի և ԲՏ նախագահ Գեորգի Պրվանովի (2003 և 2007թթ.), խորհրդարանների նախագահների՝ Տ Աժ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի և ԲՏ ժողովրդական ժողովի նախագահ Գեորգի Պիրինսկու (2004 և 2006թթ.) փոխայցելությունները, ինչպես նաև Բուլղարիայի Հանրապետության վարչապետի՝ Մերգեյ Մտանիշևի՝ անցած ավելի քան մեկուկես փասնամյակի ընթացքում առաջին պաշտոնական¹¹ եռօրյա այցը Նայաստան Հանրապետության 2007թ. (նոյեմբերի 13-16-ը):¹² Միայն վերջինիս այցի ընթացքում Երևանում երկու երկրների

վարչապետները՝ Ս. Սյրանիշևը և Ս. Սարգսյանը 5 միջկառավարական պայմանագրեր կնքեցին, որոնք ավելի խթանեցին հայ-բուլղարական հարաբերությունների զարգացումը:¹³

Առանձնակի կարևորվում է երկու երկրների միջև միջխորհրդարանական կապերի զարգացումը: Դեռևս 2004թ. ապրիլ և հունիս ամիսներին ՄԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը և Բուլղարիայի ԲՀ ժողովրդական ժողովի նախագահ Գեորգի Պիրինսկին իրենց պաշտոնական այցերի ընթացքում քննարկեցին քաղաքական, միջխորհրդարանական, օրենսդրական փորձի փոխանակման շուրջ համագործակցության խնդիրներ: Փոխադարձաբար կարևորվեցին հարկապես տրանսպորտային համագործակցության խնդիրները, որոնց լուծումներին կարող էին մասնակցել նաև երկու երկրների խորհրդարանները: Պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց և իրականացվեց 2006թ. ամռանը Հայաստան-Բուլղարիա Ադրիատիկ ծովի և Դանուբի երկրների տրանսպորտային խնդիրներով կոնֆերանս կազմակերպելու մասին որոշումը՝ երկու խորհրդարանների հովանու ներքո: Փոխադարձ հանդիպումների ընթացքում քննարկվեցին նաև միջտարածաշրջանային համագործակցության շարունակման և գիտակրթական ու կրթամշակութային կապերի ամրապնդման հարցերը: Անդրադարձ է եղել նաև միջկուսակցական կապերի ձևավորման և ամրապնդման խնդիրներին: Խորհրդարանների նախագահների առանձնագրույցից հետո Գեորգի Պիրինսկու գլխավորած խորհրդարանական պատվիրակությունը հանդիպեց Ազգային ժողովի հանձնաժողովների նախագահների, խմբակցությունների ղեկավարների հետ: Նույնը իրականացրեց ՄԺ խորհրդարանական պատվիրակությունը Բուլղարիայում: Բուլղարիայի խորհրդարանը վավերացրեց ՄԺ և Բուլղարիայի Հանրապետության միջև հյուպատոսական կոնվենցիան, որը ՄԺ խորհրդարանը վավերացրել էր 2004թ. ապրիլի 26-ին: Այն հեշտացնում էր քաղաքացիների որոշ խմբերի համար ելքն ու մուտքը:¹⁴ Փաստորեն, 2004թ. փոխադարձ այցելությունների արդյունքում արձանագրվեց, որ 1999թ. ի վեր խորհրդարանական նման բարձր մակարդակի այցեր չեն եղել, որին Բուլղարիայի Հանրապետության իշխանությունները մեծ կարևորություն տալով ընդգծում են, որ դրանք կարող են մի քայլ առաջ տանել բուլղարա-հայկական միջպետական հարաբերությունները:¹⁵ Միաժամանակ կարևորվեց համագործակցությունը մարզերի և քաղաքների միջև, առողջապահության, գիտամշակութային ոլորտներում, ինչպես նաև բուլղարական օրենսդրական փորձի օգտագործումը և համագործակցությունը՝ միջխորհրդարանական կառույցներում:

2007թ. նոյեմբերին ՄԺ ԱԺ նախագահ Տիգրան Թորոսյանը, ընդունելով Բուլղարիայի վարչապետ Ս. Սյրանիշևին, հիշատակեց երկու երկրների ու ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, գոհունակություն հայտնեց միջխորհրդարանական հարաբերությունների զարգացման մակարդակից՝ իրազեկելով, որ Ազգային ժողովում արդեն սպեղծվել է Բուլղարիայի խորհրդարանի հետ պարզամտորակական բարեկամության խումբ:¹⁶ Զննարկվեց նաև ՄԺ և ԲՀ խորհրդարանների միջև համագործակցության համաձայնագրի հարցը, որը իրավական հիմք է հանդիսանում բարեկամության խմբերի, մշտական հանձնաժողովների, աշխատակազմերի միջև կապերի զարգացման համար: ՄԺ նախագահը կարևորեց այն քայլերը, որ պիտի հետևեն համաձայնագրի ստորագրմանը՝ կոնկրետ աշխատանքը թե՛ միջխորհրդարանական հարաբերությունների ոլորտում և թե՛ միջազգային կառույցներում: Փոխադարձաբար արժեվորվեցին երկկողմանի կապերի խորացումը, օրենսդրական փորձի փոխանակումը, երկու երկրների խորհրդարանների համերաշխությունն ու համագործակցությունը:

Ի շարունակումն փոխայցերի՝ ԱԺ նախագահը, ընդունելով Բուլղարիայի խորհրդարանի նախագահի հրավերը, 2008թ. պաշտոնական այցով կլինի Սոֆիայում: Բուլղարիայի Հանրապետության վարչապետը, արձանագրելով երկու երկրների բարեկամական հարաբերությունները, նշել է, որ կառավարությունները և խորհրդարանները փոխվում են, այդուհանդերձ, մշտապես մնում է բարեկամության և համագործակցության մթնոլորտը, որը զարգացման կարևոր նախադրյալ է:¹⁷

ԲՀ վարչապետը, ներկայացնելով ՆԱՏՕ-ին և Եվրամիությանը անդամակցության բուլղարական փորձը, նշեց, որ խորհրդարանը աշխատել է առանց հանգստյան օրերի՝ միայն այդ խնդրով 120 օրենք ընդունելով, այդ գործընթացը ավարտելուն նախորդել է դժվար և արդյունավետ աշխատանք՝ երկրի պետական կառավարման համակարգը եվրոպական չափանիշներին համապատասխանեցնելու նպատակով և կուրակվել է հարուստ փորձ, որը Բուլղարիան պարտապարհ է հայկական կողմին փոխանցել: Քանի որ Բուլղարիան խորհրդարանական հանրապետություն է, երկրում մեծ է խորհրդարանի դերը և միջխորհրդարանական հարաբերություններին մեծ տեղ է տրվում, ուստի կարևորվում է ՄԺ-ի հետ խորհրդարանական կապերի զարգացումը: Երկու երկրների միջև սերտ փոխհարաբերություններ են ստեղծվել նաև կառավարությունների մակարդակով: Ստեղծվել և գործում են միջկառավարական հանձնաժողովներ, դրանց

ընդունած որոշումները նպաստում են երկու երկրների քաղաքական, գիտատեխնիկական, կրթական, մշակութային և առևտրաարտադրական հարաբերությունների զարգացմանը: 2008թ. փետրվարին ուժի մեջ մտավ ՄՀ-ի և ԲՀ-ի միջև առևտրաարտադրական և գիտատեխնիկական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողով ստեղծելու մասին համաձայնագիրը, որի հիման վրա մարտին արդեն բուլղարական կողմին ներկայացվեց հանձնաժողովի հայկական կողմի կազմը: Միջկառավարական հանձնաժողովների համարեղ աշխատանքները խթան հանդիսացան փոփոխական և գիտակրթական ու մշակութային փոխգործակցության ակտիվացման համար:

Նայաստանի Հանրապետությունը և Բուլղարիայի Հանրապետությունը դարձել են միմյանց համար կարևորագույն առևտրական գործընկերներ: Երկու երկրների անդամակցությունը Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը լրացուցիչ նպաստավոր գործոն էր առևտրական կապերի զարգացման համար: Հարկապես վերջին 5 տարիներին փոփոխական կապերը ավելի ինտենսիվ են զարգանում: Երկու երկրների ապրանքափոխանակման ծավալներում նշանակալի աճ է արձանագրվել: Միայն 2007թ. այն կազմել է 30 մլն դոլար: Սակայն այն չի գոհացնում երկու երկրների վարչապետներին: Պարտադրական չէ, որ ԲՀ-ի վարչապետը Նայաստան իր պաշտոնական այցից երկու օր առաջ ասաց. «Ավանդաբար զարգացող լավ հարաբերությունների փոփոխական կարծում են, որ ապրանքաշրջանառությունն իր ծավալով և բազմազանությամբ չի համապատասխանում մեր ներուժին և հետաքրքրություններին, - ապա ավելացրեց, որ – այդ է պարտադր, որ Նայաստան այցի ընթացքում մեծ շեշտադրում է կատարվելու փոփոխական և առևտրային կապերի ընդլայնման համարեղ միջոցների ձեռնարկման ուղղությամբ»:¹⁸

Դեռևս 2007թ. հունիսին ԲՀ նախագահ Գ. Պրվանովի հրավերով ԲՀ-ում գլխավոր ՄՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը գոհունակություն էր հայտնել վերջին տարիներին երկու երկրների միջև քաղաքական երկխոսության զարգացման աշխուժացման առնչությամբ, սակայն, խոսելով առևտրի և փոփոխական հարաբերությունների մասին, նշել էր, որ դրանք դեռևս բավարար մակարդակի վրա չեն քաղաքական համագործակցության համեմատ, ուստի խնդիր էր դրվել ակտիվացնելու այդ ոլորտի զարգացման հնարավորությունները: Տնտեսական հարաբերությունների ոչ բավարար զարգացման պարտադրներից մեկը երկու երկրների նախագահները համարել են օդային հաղորդակցության անբավարար մակարդակը Նայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի մայրաքաղաքների միջև:¹⁹

Երկու երկրների նախագահները պարտապակամություն հայտնեցին նպաստելու գործադիր իշխանություններին այդ խնդրի լուծման հարցում: Պարտադրական չէ, որ 2008թ. փետրվարին ստեղծվեց ՄՀ և ԲՀ առևտրաարտադրական և գիտատեխնիկական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողով, որի շրջանակներում կազմակերպվեցին երկու երկրների գործարարների հանդիպումներ, համագործակցություններ նախարարությունների միջև, հրավիրվեցին բիզնես ֆորումներ, որոնց արդյունքում ստեղծվել է բիզնեսի համար բարենպաստ միջավայր, որի հետագա զարգացումը երկու երկրների ձեռներեցների խնդիրն է: Ինչպես նշվեց ԲՀ վարչապետի կողմից ՄՀ կարարած այցի ընթացքում «երկու երկրների փոփոխական զարգացման դինամիկան թերևս գոհացուցիչ է, բայց թվերը չեն համապատասխանում եղած հնարավորություններին: Մենք ՄՀ-ն դիտում ենք որպես Բուլղարիայի հեռանկարային փոփոխական գործընկեր, որի հետ կարող ենք զարգացնել փոփոխական լայն հարաբերություններ»:²⁰ ՄՀ վիճակագրական ազգային ծառայության տվյալների համաձայն 2007թ. հունվար-նոյեմբեր ամիսներին ԲՀ-ի հետ ՄՀ-ի ապրանքաշրջանառությունը կազմել է 120,5 մլն դոլար՝ այսինքն՝ ավելացել է 3,4 անգամ: Ընդ որում, ՄՀ-ից ԲՀ է արտահանվել 43,9 մլն դոլար արժողությամբ ապրանք՝ 17,9 անգամ գերազանցելով անցած տարվա նույն ժամանակաշրջանի մակարդակը: Միաժամանակ նույն ժամանակաշրջանի արդյունքներով ԲՀ-ից ՄՀ ապրանքների ներկրումն աճել է 1.5 անգամ՝ հասնելով մինչև 26.7 մլն դոլարի, իսկ ԲՀ արտադրության ապրանքների ներկրումը աճել է 2,2 անգամ՝ կազմելով 76,6 մլն դոլար:²¹

Նայաստանի Հանրապետությունը Բուլղարիայից մեծ քանակությամբ նավթամթերք է ներկրում, բայց, ինչպես նշեց ՄՀ վարչապետ Ս. Մարգարյանը «մեր երկիրը ունի արտադրանք, որը կարող է մեծ պահանջարկ ունենալ Բուլղարիայի շուկայում»:²² Այդ առթիվ ստեղծված միջկառավարական հանձնաժողովի 2008թ. փետրվարին անցկացրած բիզնես-ֆորումում նշվեցին այն ծրագրերն ու ուղղությունները, որոնք նպաստելու են առևտրաարտադրական կապերի ընդլայնմանը: ՄՀ անկախության 17 տարիների ընթացքում կնքվել են 40-ից ավելի համաձայնագրեր, որոնք առնչվում են փոփոխական ոլորտին և գիտատեխնիկական համագործակցությանը:

Ինչպես նշեց ԲՀ վարչապետ Ս. Ստանիշևը 2007թ. նոյեմբերին Երևանում «ՄՀ-ն բավական գրավիչ կարող է լինել Բուլղարիայի գործարարների համար: Ուստի ԲՀ-ն պետք է ներդրումներ կատարի ՄՀ փոփոխության մեջ: Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի միջկառավարական հանձնաժողովի նիստերին ներգրավել նաև գործարար շրջանակները, որպեսզի փոփոխական

րող սուբյեկտներն իրենք գտնեն փոխադարձ շահեր և համագործակցության եզրեր»:²³ Բուլղարիայի հանրապետությունը վերջին փորձերին փարեկան միջին 6 տրոստ փնտրեսական աճի պայմաններում, Մ համապատասխան նախարարությունների հետ հանդես եկավ հետաքրքիր նախաձեռնություններով՝ էներգետիկայի, փրանսպորտի, գյուղատնտեսության և այլ ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ:

Բուլղարիայի փնտրեսությունն ունի որոշակի կարողություն ընդլայնելու մի շարք ապրանքատեսակների՝ մեխանիկական և էլեկտրոնային ինժեներության, սննդի արտադրության սարքավորումների, վերելակային և փոխադրող հարմարանքների, դեղամիջոցների, հարդարման կոսմետիկ միջոցների, հագուստի, սննդամթերքի և այլ ապրանքների մատակարարումը, որոնք լավ հաստատված են համաշխարհային շուկայում: Բուլղարական շուկան միևնույն ժամանակ ազատականացված է՝ առանձնապես լավ արագորեն աճող սպառողականությամբ և բաց է մրցակցային ապրանքատեսակների ներմուծման համար փորձեր երկրներից, այդ թվում՝ Նայասպանի Հանրապետությունը:

ԲՀ-ի և ՄՀ-ի համար երկուստեք խրախուսելի են փոքր և միջին գործարարության ոլորտում փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող ծրագրերը, որոնք ուղղվելու են երրորդ երկրների շուկաներ, Նայասպանյան բիզնեսում՝ դեպի Բալկաններ և ընդարձակ եվրոպական շուկաներ և բուլղարական բիզնեսը՝ Նայասպանի Հանրապետության գործընկերներ Ռուսաստան, Իրան, Կենտրոնական Ասիա: Այս ոլորտում լավագույն օրինակ է Երևանին մոտ մեծ մասամբ բուլղարական փոխհիսկական աջակցությամբ և սարքավորումներով կառուցված գինու, կոնյակի գործարանը, որի արտադրանքը հիմնականում ուղղված է դեպի Ռուսաստան, և ԱՊՏ մի քանի այլ երկրներ: ԲՀ-ի և ՄՀ-ի միջև 2007թ. նոյեմբերին ստորագրվեց մի շարք համաձայնագրեր զբոսաշրջության, էներգետիկ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, հարկապես անասնապահության ներդրումների վերաբերյալ: ԲՀ-ի և ՄՀ-ի նախարարությունների միջև համագործակցության ծրագրերը լավ հիմք են հանդիսանում երկու երկրների կապերի և փոխգործակցության ակտիվացման համար: Տնտեսական և գիտատեխնիկական բնագավառներում հայ-բուլղարական միջկառավարական հանձնաժողովի ստեղծման և ակտիվ և արդյունավետ գործունեության շնորհիվ 2008թ. ավելացան երկու երկրների միջև փնտրեսական փոխանակումները՝ կյանքի կոչելով համատեղ մի շարք ծրագրեր:

Հայ-բուլղարական համագործակցության հսկայական հնարավորություններ կան գիտության և մշակույթի բնագավառներում: Հայերն ու բուլ-

ղարները հարուստ մշակույթ ունեցող ժողովուրդներ են և նրանց միջև մշակույթային համագործակցությունը փոխադարձաբար կարող է հարստացնել երկու ժողովուրդներին և նպաստել ստեղծելու նոր որակներ ու արժեքներ:

Երկու երկրների միջև գիտամշակութային հարաբերությունների հիմքը դրվեց 1990ական թվականների 2-րդ կեսին կողմերի միջև ստորագրված համաձայնագրով, որի շնորհիվ նրանց միջև այդ բնագավառներում ևս ծավալվեցին ակնառու հարաբերություններ: Նայասպանի Հանրապետության և Բուլղարիայի միջև երկկողմ գիտամշակութային կապերը զարգանում են պայմանագրային հիմքի վրա, կատարվում են մշակույթի գործիչների փոխայցելություններ, կազմակերպվում են մշակութային բազմաթիվ միջոցառումներ, փառապոհումներ և այլն:

Բուլղարիայի կառավարությունը 2004 թվականին Բուլղարիայի Հանրապետությունում անցկացրեց հայկական մշակույթի օրեր: «Բուլղարիայում շար ջերմ վերաբերմունք կա հայ համայնքի, հայ ժողովրդի պարմության և մշակույթի նկատմամբ, իսկ բուլղարահայ համայնքի շար ներկայացուցիչներ իրենց գործունեությամբ նպաստել են նաև բուլղարական մշակույթի զարգացմանը, իսկ Բուլղարիան այն երկիրն է որտեղ հայ հերոսների հիշարակը հավերժացված է հուշարձանների միջոցով», ասել է Բուլղարիայի Հանրապետության վարչապետը:²⁴ Նեց այդ հանդիպման ժամանակ որոշվեց փոխադարձաբար 2008-2009թթ-ին Նայասպանի Հանրապետությունում անցկացնել Բուլղարիայի մշակութային օրեր: Դերևս 2007 թվականի հուլիսի 20-ին երկու երկրների նախագահները Ռ. Քոչարյանը և Գ. Պրվանովը, քննարկել են հայ-բուլղարական մշակութային, կրթական, և գիտական հարաբերությունների զարգացման հարցերը: Բուլղարիայի նախագահը ընդգծել էր մշակութային և փնտրեսական կենտրոններ բացելու անհրաժեշտությունը Երևանում և Սոֆիայում: Իսկ ՄՀ նախագահը՝ բարձր գնահատելով հայ-բուլղարական համագործակցության ներկա մակարդակը, նշել է, որ ավանդական կապերը, հոգևոր-մշակութային ընդհանրություններն ավելի են մերձեցնում երկու երկրներին և ժողովուրդներին: 25 2007 թվականին քաղաքայության խորհուրդը երեք քաղաքային վերապարաստման է ուղարկել Բուլղարիա: 2004-2007 թվականներին երկու երկրների գիտության և կրթության նախարարների փոխայցելությունների արդյունքում համաձայնագիր ստորագրվեց բուհական դիպլոմների փոխադարձ ճանաչման վերաբերող:

Պայմանականորեն միմյանց ընդառաջ գնացող երկու ժողովուրդների մշակութային մերձեցմանը մեծապես նպաստեց նաև Նայասպանում Բուլղարիայի նախկին դեսպան Մրեֆան Դիմիտրովի ղեկավարությամբ

հայերեն-բուլղարերեն 800 էջանոց բառարանի ստեղծումն ու հրատարակումը 2007 թվականի վերջին, ինչպես նաև բուլղարերենի ուսուցումը Պեյո Յավորովի անվան դպրոցի աշակերտների և Սլավոնական համալսարանի ուսանողության կողմից:

Հայ-բուլղարական մշակութային համագործակցության զարգացման ուղղությամբ կարևոր նշականություն ունեցավ 2008 թվականի հուլիսի 17-ից 20-ը Բուլղարիայի մշակույթի նախարարի տեղակալ Յավոր Միլոշևի այցը Հայաստան: Այցի ընթացքում քննարկվեցին հայ-բուլղարական մշակութային համագործակցության 2009 թվականին Հայաստանում Բուլղարիայի տարվա մշակութային միջոցառումների ուղղությունները ինչպես նաև մշակույթի ոլորտում Հայաստանի և Բուլղարիայի կազմակերպությունների և մշակույթային հասարակությունների միջև ուղիղ կապերի հաստատման և համագործակցության խնդիրները:

Յ. Միլոշևի ՀՀ մշակույթի նախարար փոխին Պողոսյանի հետ հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին 2008թ. սեպտեմբերի 15-ից 21-ը Բուլղարիայի մշակույթի նախարարության «Մրեդեց» պատկերասրահում Ս. Փարաջանովի ցուցահանդեսի կազմակերպման մանրամասները, հաջորդ փարի Հայաստանի Հանրապետությունում կայանալիք Բուլղարիայի տարվա մշակութային միջոցառումների ծրագիրը, Հայաստանի Հանրապետությունում Յավորովի արձանը տեղադրելու առաջարկությունը, համատեղ կինոօրագրեր իրականացնելու հնարավորությունները և այլն: Առաջարկվեց քննարկել 2008թ. դեկտեմբերին Բուլղարիայում հայկական ազգագրական ցուցահանդես կազմակերպելու հարցը:

Յ. Միլոշևը, ով մասնագիտությամբ նաև դերասան է և «ուկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնին էր ներկայացրել բուլղար բանաստեղծ Պեյո Յավորովին նվիրված «Գործ 205/1913» խաղարկային ֆիլմը, հանդիպեց նաև կինոփառատոնի կազմակերպիչների, Հայաստանի կինոգործիչների միության նախագահի և անդամների հետ: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին համատեղ ֆիլմ նկարահանելու, ինչպես նաև երկու երկրների կինոնապոգրաֆիստների միությունների միջև ուղիղ կապեր հաստատելու խնդիրները:

Յ. Միլոշևը հանդիպում ունեցավ ԵՊՀ ռեկտոր Ա. Միմոնյանի հետ, որն իր ողջունի խոսքում հանգամանորեն անդրադարձավ հայ-բուլղարական բազմադարյան բարեկամությանը, անցած ուղուն, պատմության նույնանման էջերին, կրթության ու գիտության ոլորտում զարգացման և համագործակցության հեռանկարներին:

«Պատմամշակութային հարուստ կապեր ունեցող բարեկամ երկու երկրների Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի քաղաքական ակտիվ երկխոսության զարգացման համար ամուր հիմք կլինեն հենց պատմական աղերսները», -նշեց Արամ Միմոնյանը:²⁶ Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին 2008թ. սեպտեմբերին Երևանում կայանալիք Պեյո Յավորովի 130-ամյակին նվիրված ներկա գիտաժողովի մանրամասները: Ա.Միմոնյանը առաջարկեց այն. Միլոշևին ոչ միայն մասնակցել գիտաժողովին, այլ հանդես գալ դասախոսությամբ: Բուլղարացի հյուրը առաջարկեց ԵՊՀ հարակից պուրակում տեղադրել Պ. Յավորովի արձանը, որը կպատրաստվի և Հայաստան կտեղափոխվի Բուլղարիայի Կոռավարության կողմից:

Բուլղարիայի մշակույթի նախարարի տեղակալը հանդիպում ունեցավ նաև ՄԿՀԸ-ի (AOKC) հայ-բուլղարական ընկերության անդամների հետ: Հանդիպման ընթացքում առաջարկվեց Հայաստանի Հանրապետությունից Բուլղարիա ուղարկել մանկական խումբ, որը կմասնակցի միջազգային մանկական ազգագրական փառատոնին:

Հայաստանյան այցի ընթացքում պարոն Միլոշևը մասնակցեց «Ոսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնի ծրագրով նախատեսված միջոցառումներին, ինչպես նաև այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և ցեղասպանության թանգարան, Սարդարապատի հուշահամալիր-թանգարան, պատմամշակութային հուշարձաններ:

Բուլղարիայի մշակույթի փոխնախարարը այցելեց նաև Պ. Յավորովի անվան դպրոց, որտեղ հանդիպում ունեցավ ուսուցչական կազմի հետ և զրբեր նվիրեց դպրոցի Յավորովի գրադարանին: Յ. Միլոշևը ցանկություն հայտնեց իր լուսնային ներդրելու դպրոցի վերանորոգման աշխատանքներին և իր ձեռքով տեղադրեց, աստիճանավանդակի մարմարյա բարերից մեկը: Հանդիպման ավարտին դպրոցի տնօրինությունը Յ. Միլոշևին հանձնեց Պ. Յավորովի պատկերով դպրոցի հուշամեդալը: Բուլղարիայում, Մոֆիայի արտասահմանյան արվեստի ազգային պատկերասրահում 2008 թվականի դեկտեմբերի 6-ին բացվելու է Հայաստանի գույներ խորագրով հայ ժամանակակից նկարիչների աշխատանքների ցուցահանդես: Այս մասին այսօվա ասուլիսում ասաց մշակույթի նախարարության հասարակության հետ կապերի բաժնի պետ Գայանն Դուրգարյանը: Ցուցահանդեսի բացմանը մասնակցելու է Հայաստանի մշակույթի նախարարության պաշտոնական պարվիրակությունը: Գ. Դուրգարյանի տեղեկացմամբ, Բուլղարիայի մշակույթի նախարար Սյրեֆան Դանայիլովի հրավերով Մոֆիայում ստորագրվելու է Հայաստանի Հանրապետության

և Բուլղարիայի Հանրապետության կառավարությունների միջև 2007-2009թթ. մշակութային համագործակցության մասին ծրագիր: Ծրագրի համաձայն խրախուսվելու են թափառնի, կինոյի, երաժշտության, պարարվեստի, կերպարվեստի, թանգարանային գործի, ճարտարապետության բնագավառներում համագործակցությունը, արվեստի գործիչների ու մասնագետների փոխանակումները:²⁷ Ծրագրի շրջանակներում իրագործվելու են երկու երկրներում անցկացվող միջազգային ազգագրական փառապոռնների ու մրցույթների փոխադարձ մասնակցության հրավերները, գրահրապարակչության և թարգմանության ոլորտում համապետը նախագծերի իրականացումը: Նշենք, որ ցուցահանդեսը շարունակվելու է մինչև դեկտեմբերի 16-ը:²⁸ Հայ-բուլղարական հարաբերությունների զարգացման կարևորությունը բացառվում է նաև Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հարցում Բուլղարիայի Հանրապետության ունեցած դերով: 2004թ. լինելով ԵԱՀԿ նախագահող երկիր և մասնակցելով Պրահայի գործընթացին՝ Բուլղարիան հարցի լուծումը փնտրում է խաղաղ ճանապարհով բանակցությունների միջոցով, այդ նպատակով աջակցելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի աշխատանքներին:

Արժևորելով փարաձառջանում խաղաղության և համագործակցության մթնոլորտի առկայությունը ԲՀ վարչապետ Ս. Սփանիշևը 2007թ. նոյեմբերին նշել է, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման բարդությունը Բուլղարիան շարժվելով գիտակցում է և գիտի, որ դա բաց վերք է Հայաստանի և Ադրբեջանի համար, բազում զոհեր են եղել պատերազմում, մեծ թվով փախստականներ կան: Բայց որքան էլ բարդ լինեն բանակցությունները, Բալկանների փորձը վկայում է, որ ավելի լավ է փորձի 365 օր բանակցել, քան մեկ օր պատերազմել»:²⁹

Ս. Սփանիշևի գնահատմամբ՝ այդ գործընթացում կան որոշակի ռիսկեր, մասնավորապես՝ ելնելով փոփոխական զարգացումից, Ադրբեջանը ռազմական լուծումներ է որոնում: «Բուլղարիայի մշտական անփոփոխ դիրքորոշումն է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության բացառապես խաղաղ կարգավորումը: Դա պետք է արվի Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև բանակցությունների միջոցով երկրների նախագահների մակարդակով: Որպես ԵԱՀԿ և ԵՄ անդամ, Բուլղարիան աջակցում է ԵԱՀԿ Մինսկի համանախագահներին և Հարավային Կովկասում ԵՄ հատուկ ներկայացուցչի ջանքերը հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ: Նրանց գործունեությունը երկու կազմակերպությունների անդամ-երկրների, ներառյալ մեր երկրի, խաղաղ ջանքերի արտահայտումն է:

Բուլղարիան կոչ է արել երկու երկրներին զերծ մնալ ռազմապետնց հայտարարություններից և շահարկումներից: Մենք կարծում ենք, որ հակամարտության ռազմական կարգավորման փորձերն ավելի կբարդացնեն իրավիճակը Հարավային Կովկասում և կունենան բավական բացասական հետևանքներ փարաձառջանի կայունության համար, ինչպես նաև Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների համար: Հակամարտության յուրաքանչյուր կողմ պետք է անի հնարավոր զիջումներ հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար»,- ասել է ԲՀ վարչապետը:³⁰

ՀՀ-ի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից է հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի աջակցությունը: Այս ուղղությամբ որոշ ձեռքբերումներ կատարվել են ԲՀ-ում, բայց միայն քաղաքային համայնքների և եկեղեցական Սինդոի մակարդակներով: Այսպես օրինակ 2007թ. դեկտեմբերի 4-ին ԲՀ եկեղեցական Սինդոն ճանաչեց հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտեց այն: Այդ նույն որոշումներն ընդունեցին ԲՀ-ի Ռուսե, Վառնա, Պլովդիվ, Բուրգաս և Սփառա Ջագորա քաղաքների քաղաքային խորհուրդները: Սակայն Բուլղարիայի խորհրդարանը հրաժարվեց ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը: Բուլղարիայի խորհրդարանականները քվեարկեցին ցեղասպանությունը ճանաչող երեք օրինագծերի, ինչպես նաև «Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի դեմ գործադրված ցեղասպանությունը դատապարտող հռչակագրի» ընդունման դեմ: Այդ նախագծերը մերժվեցին սոցիալիստների գլխավորած իշխող կոալիցիայի կոմիտեից, որում ընդգրկված էր նաև թուրքական փոքրամասնության կուսակցությունը: 240 փոփոխող խորհրդարանի նիստին ներկա անդամների 1/3-րդը ձեռնպահ քվեարկեց: «Չեմ կարծում, թե այս դահլիճում կա պարզամտավոր, ով փրկյալ չէ, թե ինչ է նշանակում ավելի քան 1 միլիոն հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը, սակայն պարտական ճշմարտությունը մի բան է, քաղաքականությունը լրիվ այլ բան,- քվեարկությունից հետո հայտարարեց սոցիալիստ պարտավոր Ալեքսանդր Ռադոսլավովը»:³¹ Բուլղարիան մի քանի անգամ հրաժարվել է ընդունել հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող օրինագիծը զգուշանալով իր հարևան Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վարթաբացման հետևանքներից, քանի որ ԲՀ-ի 8 միլիոն բնակիչներից 800.000-ը ծագումով թուրքեր են, որոնք որոշակի ազդեցություն ունեն ԲՀ-ում: Սակայն բուլղարահայ համայնքը պետք է ակտիվացնի իր աշխատանքները այդ ուղղությամբ, որոնք մեր կարծիքով մի օր կպատկվեն հաջողությամբ:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո ԲՀ-ի հետ ՀՀ-ի հարաբերությունները չնայած որոշ խոչընդոտների և բաց-

թողումներին, ընդհանում են վերընթաց ուղիով, որոնք հեռանկարում էլ ավելի կգարգանան՝ հենվելով երկու ժողովուրդների դարավոր պատմական ճակատագրերի և հիմնավոր բարեկամության վրա:

1. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVII, Երևան, 1998, էջ 6:
2. «Նայասարանի Նանրապետություն», օրաթերթ, 13 նոյեմբերի 2007:
3. «Նայ Սփյուռք», հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 128:
4. «Նայ Սփյուռք», հանրագիտարան, էջ 128, 129, 130:
5. Ղասաբյան Զ., Նայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից, Երևան 1978, էջ 43, նույնի Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության (1876-1970), Երևան 1986, էջ 77:
6. Ղարիբջանյան Գ., Ակնարկներ հայ-բուլղարական բարեկամության պատմության, Երևան, 1989, էջ 85:
7. Տե՛ն «Նայասարանի Նանրապետություն», օրաթերթ 10 հունվարի 2008:
8. Տե՛ն նույն տեղում:
9. Տե՛ն նույն տեղում, 13 նոյեմբերի 2007:
10. Տե՛ն նույն տեղում:
11. Տե՛ն նույն տեղում, 14 հունիսի 2004:
12. Տե՛ն նույն տեղում, 13 նոյեմբերի 2007:
13. Տե՛ն նույն տեղում, 27 հունիսի 2004:
14. Տե՛ն նույն տեղում:
15. Տե՛ն նույն տեղում, 14 հունիսի 2004:
16. Տե՛ն նույն տեղում, 16 նոյեմբերի 2007:
17. Տե՛ն նույն տեղում:
18. Տե՛ն նույն տեղում, 13 նոյեմբերի 2008:
19. Տե՛ն նույն տեղում, 24 հունիսի 2007:
20. Տե՛ն նույն տեղում, 13 նոյեմբերի 2007:
21. Տե՛ն նույն տեղում, 14 նոյեմբերի 2008: Նայասարանի վիճակագրական փաթեթից, Երևան, 2007, էջ 325, 326:
22. Տե՛ն նույն տեղում:
23. Տե՛ն նույն տեղում:
24. Տե՛ն «Նայասարանի Նանրապետություն», 13 նոյեմբերի 2007:
25. Տե՛ն նույն տեղում, 21 հուլիսի 2007:
26. ՄԱԳ ընթացիկ արխիվ:
27. Տե՛ն «Նայասարանի Նանրապետություն», 14 դեկտեմբերի 2007:
28. Տե՛ն նույն տեղում:
29. Տե՛ն նույն տեղում:
30. Տե՛ն նույն տեղում:
31. ՄԱԳ ընթացիկ արխիվ:

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУБСТАНТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Лексическое и грамматическое значения фразеологизма, составляющие смысловое содержание его, немислимы вне формы, поскольку фразеологизм как качественно определенная языковая единица представляет собой единство формы и содержания (1; 126).

Фактически каждый конкретный фразеологизм обнаруживает свою языковую природу наиболее полно и отчетливо в реальном речевом употреблении. При этом отнесенность фразеологизма к тому или иному разряду в реальном речевом употреблении проявляется в следующем:

1. фразеологизмы с общим значением лица или предмета не могут сочетаться со словами, определяющими действие, но свободно сочетаются со словами, обозначающими само действие;

2. фразеологизмы с общим значением лица или предмета имеют категории рода, числа, падежа, но не имеют категорий времени, вида, залога;

3. у одного разряда фразеологизмов один набор парадигматических форм, у другого – иной, у одних фразеологизмов ограниченный или полный набор парадигматических форм, у других их может не быть совсем.

В русском и болгарском языках более или менее четко вычлняются несколько лексико-грамматических разрядов фразеологизмов. Речь идет, разумеется, о таких общих классах, разрядах фразеологизмов, которые объективно различаются, то есть «называются самой языковой системой» (Л.В.Щерба).

При определении лексико-грамматических разрядов фразеологических единиц (ФЕ) мы опираемся на уже имеющийся опыт описания семантико-грамматических классов фразеологизмов. Может показаться, что среди ученых нет единого мнения о принципах классификации при разделении фразеологического фонда на семантико-грамматические категории. Однако принципиальных различий в способе определения грамматической категории ФЕ учеными нет: различия наблюдаются, скорее, в терминологии.

По-разному решается вопрос о количестве выделяемых семантико-грамматических групп. Но сколько бы разрядов ни называли исследователи, почти все они выделяют классы ФЕ, соотносимых с глаголом (или глагольным словосочетанием) и именами (существительными и прилагательными).

Именные ФЕ представляют собой обширный пласт во фразеологии различных языков, и исследователями фразеологического фонда им отводится главенствующее место наряду с глагольными. Среди именных ФЕ выделяются субстантивные, то есть фразеологизмы, функционально и семантически равные, эквивалентные имени существительному (2; 46-49; 3; 85). Они объединяются общим значением лица и общим значением предмета. Соответственно в сочетаниях со словами они могут быть субъектом действия, объектом или предикатом и употребляться в синтаксической функции подлежащего предложения, дополнения именной части сказуемого. Субстантивные ФЕ объединяются и тем, что у них есть грамматические категории рода, числа и падежа (исключая болгарские ФЕ, так как в болгарском языке нет формальных показателей категории падежа у имен существительных). Кроме того, субстантивные ФЕ объединяются тем, что могут выражать отношения и связи со словами в речи через парадигматические формы, набор которых в каждом случае употребления ФЕ определяется его синтаксической функцией (1; 131).

Предметом нашего рассмотрения служат русские и болгарские субстантивные ФЕ, состоящие из двух компонентов, выраженных только знаменательными словами, иначе говоря, это фразеологизмы, структурно организованные как атрибутивно-именные беспредложные словосочетания.

Среди русских и болгарских ФЕ с общим значением лица имеются фразеологизмы мужского, женского и общего рода, различие которых связано с формальными показателями, с постановкой при них слова-определения в определенном роде. Род имен существительных по своему значению не всегда зависит от того, соотносится ли само значение фразеологизма с лицом мужского или женского пола.

А. Субстантивные фразеологизмы мужского рода: *буриданов осёл, шут гороховый, стреляный воробей, синий чулок; гърмян заек, кучи син, брашнен чувал* и др. Форма генетического источни-

ка ФЕ здесь в одних случаях соответствует лексическому значению фразеологизма, относящемуся к лицу мужского пола: *маменькин сынок, мышинный жеребчик; стар волк, каталански син*, в других случаях не соответствует лексическому значению ФЕ, так как относится к лицу женского пола, типа *синий чулок* в русском языке.

Б. Субстантивные ФЕ женского рода: *валаамова ослица, дойная корова, мокрая курица; мамина дъщеричка* и др. Форма генетического источника ФЕ здесь в одних случаях соответствует лексическому значению фразеологизма, относящемуся только к лицу женского пола, типа *соломенная вдова; сламена вдовица, евина дъщеря, дяволска кост*, в других же случаях либо соответствует (когда лексическое значение ФЕ относится к лицу женского пола), либо не соответствует (если это же лексическое значение относится к лицу мужского пола), например: *верста коломенская; женска опашка, стара кримка*.

В. Субстантивные ФЕ общего рода в русском языке типа *казанская (казанский) сирота*, Форма генетического источника у такого фразеологизма – субстантивное словосочетание с существительным общего рода. Поэтому лексическое значение ФЕ может относиться как к лицу мужского пола, так и женского. Наличие формального варианта у первого компонента само по себе указывает, с одной стороны, на формальное разграничение отнесенности значения ФЕ к мужскому или женскому полу, с другой – на обязательное согласование фразеологизма со словом-определением в роде (этот казанский сирота и эта казанская сирота).

В болгарском материале выделяется ряд ФЕ, в которых стержневым является существительное «голова» или её пренебрежительное название: *празна глава, празна катуна, куха глава* – все со значение «глупый человек, глупец». Перечисленные ФЕ по форме стержневого компонента могут быть отнесены к женскому роду, однако их употребление для характеристики лиц мужского пола свидетельствует о принадлежности данных ФЕ к категории общего рода. (Фразеологизмы *нощна птица, бяла врана* также относятся к лицам обоего пола). Например: «Той (бейт) е един харвало, един разкошник, един празна катуна» - Он (бей) – это какой-то транжира, какой-то расточитель, какая-то пустая башка, - где ФЕ является именной частью сказуемого в предложении с подлежащим, обозначающим лицо мужского пола. Однородные

сказуемые выражены словосочетаниями, в которых стержневое слово – существительное мужского рода, а определение *кратуна* (числительное *един* в функции неопределенного артикля) согласуется с ним в категории рода, однако словосочетание *един празна* выделяется из этого ряда тем, что при опорном существительном сказуемого имеется два определения разного грамматического рода: *един* – мужского рода, *празна* – женского рода. Категория падежа у подобных ФЕ формально выражена лишь когда фразеологизм используется в функции обращения, в этом случае ФЕ получает звательную форму – *празна главо!*

Г. Субстантивные фразеологизмы среднего рода: *чучело гороховое; бостанско плашило, буриданско магаре, лошо сърце* и др.

Субстантивные ФЕ с общим значением предмета также разграничиваются по родам в зависимости от формальных показаний. Здесь также имеются фразеологизмы мужского рода: *лакомый кусочек, дамоклов меч, фиговый листок; дамоклов меч, данайски дар, бич божии*; Фразеологизмы женского рода: *ахиллесова пята, первая ласточка, обетованная земля, горькая пилюля; ахиллесова пета, първата лястовица, обетована земя, вартоломеева ноц*; и фразеологизмы среднего рода: *белое пятно, бабье царство, вавилонское столпотворение, осиное гнездо, шляпочное знакомство; бяло петно, женско царство, вавилонско стълпотворение, осе гнездо, вълшебна килимче* и др.

У многих субстантивных ФЕ русского и болгарского языков возможно как единственное, так и множественное число: *горячая голова и горячие головы, медвежий угол и медвежьи углы, первая ласточка и первые ласточки; първата лястовица и първите лястовици* и мн. др. Но есть и такие, которые имеют только единственное число: *аннибалова клятва, белый свет, берёзовая каша, всякая всячина, голь пережатая, красный петух, лебединая песня, девятый вал, прокрустово ложе; вълчи живот, ахилесова пета, лебедова песен, деветата вълна, прокрустово ложе* и др. Фразеологизмы, употребляющиеся только во множественном числе: *авгиевы конюшни, бабушкины сказки, злые языки, танталовы муки, подводные камни, белые мухи; авгиеви обори, бабини деветини, зли езици, бели грижи, биволски нерви* и др.

«Парадигматическая дефективность» (К. Ничева) свойственна и именным (субстантивным) ФЕ болгарского языка, которые могут

быть ограниченными в отношении форм числа: *пето колело, дясна ръка*. Эти ФЕ употребляются только в единственном числе и могут приобретать членную форму: *петото колело, дяната ръка* (3; 89-90). Другие именные ФЕ встречаются только с членной формой (*злите езици, първата лястовица, деветата вълна*) или только без членной формы (*важна клетка, важни птици*).

У некоторых русских и болгарских ФЕ можно проследить и такую соотношенность с категорией числа: ФЕ, стоящие в форме единственного числа описывают качество одного человека, группы людей, указывают на массу, множество предметов (*чернильная душа, пятая колонна, крапивное семя, пушечное мясо; пладенишки разбойник, пета колона, пушечно месо*).

1. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985
3. Ничева К. Българска фразеология. С., 1982
4. Андрейчина К., Влахов С., Димитрова Ст., Запрянова Кл. Руско-български фразеологичен речник. С.-М., 1980
5. Войнова Л.В., Жуков В.П., Федоров А.И. Фразеологический словарь русского языка. М., 1967
6. Жуков В.П. Школьный фразеологический словарь русского языка. М., 1980
7. Кошелев А., Леонидова М. Български-руски фразеологичен речник. С.-М., 1974
8. Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. Т.1, С., 1974; т.2, С., 1975

РАДОСТИНА СТОЯНОВА

БОЛГАРИСТИКА В ЕРЕВАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Интерес к болгарскому языку, литературе и культуре в Ереванском государственном университете (ЕГУ) проявился давно. Впервые курс болгарского языка в ЕГУ был введен в 1969 году. Первым преподавателем болгарского языка стал Эдуард Александрович Григорян.

В ЕГУ болгарский язык изучался до 1993 года в рамках курса «Славянский язык» в течение двух семестров в объеме 70 часов.

По словам Э.А. Григоряна, в задачи 70-часового курса практического изучения болгарского языка входило: изучение основ грамматики современного болгарского языка, усвоение необходимого лексического минимума, приобретение навыков чтения и перевода болгарских текстов средней трудности, приобретение навыков ведения простых диалогов на болгарском языке, ознакомление с основными этапами истории болгарского языка с выделением внешних и внутренних факторов его развития, сопоставление с историей развития русского языка.

Изучение грамматических явлений современного болгарского языка позволяло понять и усвоить грамматические формы и их значения в древнеболгарском (старославянском) и древнерусском языках. Структура курса болгарского языка предусматривала работу над текстами, диалогами, открывала перед студентами перспективу освоения еще одного языка. Цель состояла в том, чтобы подготовить студентов к самообучению, к самостоятельному чтению текстов, к углубленному знакомству с болгарским языком и культурой во внеаудиторное время.

Студенты Э.А. Григоряна, изучавшие болгарский язык, выступали с докладами по славянскому языкознанию, организовывали вечера, посвященные Дню славянской письменности, юбилеям классиков болгарской литературы, принимали активное участие в работе Армянского отделения Общества советско-болгарской дружбы.

По утверждению Э.А. Григоряна, тогдашний декан факультета русского языка и литературы ЕГУ академик НАН РА Л.М. Мкртчян весьма благосклонно относился к преподаванию болгарского языка. Иногда Э.А. Григоряна приглашали в ЕГУ для работы с двумя группами.

Э.А. Григорян родился 29 ноября 1940 г. в г. Тбилиси (Грузия). В 1962 году он окончил факультет русского языка и литературы ЕГУ, потом учился в аспирантуре в Институте славяноведения АН СССР у акад. Никиты Ильича Толстого и в 1977 году защитил кандидатскую диссертацию на тему "*Местная географическая терминология болгарского языка (семантический аспект)*". В 1968 году был на стажировке по болгарскому языку параллельно в Софийском университете им. Св. Климента Охридского на кафедре теории и истории болгарского языка под науч-

ным руководством проф. д-ра Стойко Стойкова и в Институте для иностранных студентов им. Гамала Абдела Насыра (ныне – департамент языкового обучения при Софийском университете им. Св. Климента Охридского). Неоднократно принимал участие в Международных летних семинарах по болгарскому языку и культуре для иностранных болгаристов и славистов в Софийском университете им. Св. Климента Охридского.

С 1969 до 1999 гг. Э.А. Григорян последовательно работал преподавателем, старшим преподавателем, доцентом (с 1979 г.), заместителем декана и деканом факультета русского языка, литературы и иностранных языков Ереванского государственного педагогического института иностранных языков им. В. Я. Брюсова (ныне – Ереванский государственный лингвистический университет им. В. Я. Брюсова). В 1998 году выбран профессором Гаварского государственного университета, где он читает лекции по современному русскому языку (фонетика, лексикология, словообразование, синтаксис), по истории русского языка и по старославянскому языку, а с 2008 преподает и курс болгарского языка. Он является автором более 80 научных трудов в области болгарской диалектологии, семасиологии, этимологии, лексикологии, методики преподавания болгарского языка как иностранного, сопоставительного языкознания, болгарской литературы и истории, опубликованных в Армении, Болгарии, Беларуси, Германии, России, Украине и в странах бывшей Югославии. Э.А. Григорян является составителем *Словаря местных географических терминов болгарского и македонского языков* (Ереван, 1975) и *Армяно-болгарского разговорника* (Ереван, 2005).

С 1969 года Э.А. Григорян является заместителем председателя, а с 1993 года – председателем Общества "Армения – Болгария" при Армянском обществе культурных связей с иностранными странами. За его активную многолетнюю общественную деятельность на посту зампреда Общества был награжден юбилейной медалью "100-летия рождения Георгия Димитрова" Государственным советом Народной Республики Болгария (25. 10. 1982 г.).

В 1977-1982 гг. в ЕГУ курс болгарского языка преподавала и Рипсима Карапетовна Срапян. Родилась 28 апреля 1927 г. в г. Бургас (Болгария). В 1945 году получила среднее образование в

итальянской гимназии “R.R. SCUOLE MEDIE ITALIANE” в г. Бургас. В 1950 г. окончила полный курс актерского факультета Ереванского государственного театрального института. С 1961 по 2005 г. преподавала итальянский язык в Ереванской консерватории им. Комитаса, а с 1962 по 2003 г. – в ЕГУ. В 1991 г. она получила ученое звание доцента по кафедре языков.

В 1993/1994 учебном году на факультет русской филологии ЕГУ поступило мало студентов, и из-за ограниченного количества часов пришлось прекратить преподавание болгарского в качестве одного из славянских языков.

Качественно новым этапом в развитии болгаристики в ЕГУ является открытие лектората по болгарскому языку, литературе и культуре и приглашение лектора-болгариста из Болгарии. Лекторат был открыт по инициативе декана факультета русской филологии доц. к.п.н. Павла Борисовича Балаяна. Так, в 2006/2007 учебном году в ЕГУ на факультете русской филологии одна группа из 10 студентов на втором курсе (специальность – “Переводческое дело (русский и армянский языки)”) начала слушать курс “Болгарский язык, литература и культура”. Изучение курса рассчитано на 5 учебных семестров (68 часов в семестр).

В 2007/2008 учебном году данный курс изучался в двух группах – в группе из 10-ти студентов на третьем курсе (специальность – “Переводческое дело (русский и армянский языки)”) и в группе из 16-ти студентов на третьем курсе (специальность – “Русский язык и литература”) по 4 часа в неделю. Изучение курса студентами по специальности “Русский язык и литература” рассчитано на 2 учебных семестра (68 часов в семестр).

В 2008/2009 учебном году курс болгарского языка изучается уже в трех группах – в группе из 10-ти студентов на четвертом курсе и в группе из 16-ти студентов на втором курсе (специальность “Переводческое дело (русский и армянский языки)”), а также в группе из 17-ти студентов на третьем курсе (специальность “Русский язык и литература”).

Программа курса “Болгарский язык, литература и культура” в ЕГУ соответствует разработанной Советом Европы Общей европейской языковой рамке, описывающей лингвистические и экстралингвистические знания, которые должны быть усвоены студентами для того, чтобы они могли вести успешную коммуни-

кацию в данной языковой среде. В соответствии с этой Рамкой, в программе представлен деятельностный подход, согласно которому студент должен научиться применять изучаемый язык в реальной речевой ситуации. Программа курса включает в себя следующие уровни владения болгарским языком: А1, А2, В1, В2 и С1 (согласно ALTE).

Важной частью деятельности лектората является организация и празднование официальных и календарных болгарских праздников. Так, каждый год в феврале проводится конкурс на изготовление лучшей мартеницы. По традиции, 1-ого марта студенты посещают ереванскую среднюю школу им. Пейо Яворова, чтобы рассказать о болгарском обычае “Бабушка Марта” и подарить школьникам собственноручно сделанные мартенички. Директор школы г-н Григор Сафарян читает лекции о жизни и творчестве Пейо Яворова в школьном музее, посвященном поэту. Затем празднование продолжается в Обществе “Армения – Болгария”. Студенты также дарят мартеницы всем членам Общества и выступают с художественной программой.

Празднование Национального праздника Болгарии 3-его марта по традиции организуется Посольством Республики Болгария в Ереване. Студенты, изучающие болгарский язык, принимают активное участие в подготовке и организации праздничных мероприятий, а самые лучшие студенты присутствуют на официальном приеме.

В ЕГУ отмечается и День славянской письменности – 24 мая. Студенты исполняют с большим энтузиазмом песни известных болгарских композиторов, а также читают стихи о Святых равноапостольных братьях Кирилле и Мефодии. На праздничных мероприятиях 24 мая 2007 г. Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Болгария в Ереване г-н Стефан Димитров наградил почетными грамотами лучших студентов за отличные достижения в изучении болгарского языка, литературы и культуры. Г-н С. Димитров наградил Почетной грамотой им. Святых Кирилла и Мефодия декана факультета русской филологии ЕГУ доц., к.п.н. П.Б. Балаяна за создание лектората болгарского языка, литературы и культуры и укрепление армяно-болгарских связей.

В мае 2008 г. в ЕГУ был проведен конкурс на лучший перевод болгарской народной сказки с болгарского на армянский

язык. В конкурсе приняли участие 11 студентов. Переводы были тщательно проверены и оценены известной переводчицей болгарской художественной литературы Маргарит Терзян, обладателем ордена “Мадарский всадник” I-ой степени. Победителями конкурса стали: Сирануш Елибемян – I место, Сюзанна Сеникян – II место, Мария Шахгамян – III место. 24 мая 2008 г. на торжественном мероприятии, посвященном Дню болгарской культуры и просвещения и славянской письменности Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Болгария в Ереване г-н Тодор Стайков наградил грамотами, книгами и самоучителями по болгарскому языку победителей конкурса.

Ежегодно 1-ого ноября студенты, изучающие болгарский язык, совместно с Обществом “Армения – Болгария” отмечают День народных будителей, выступая с научными докладами и художественной программой.

Потребность в высококвалифицированных специалистах, владеющих разными языками, в частности – болгарским, вытекает из принципа языковой и культурной толерантности и равнопоставленности. В связи с этим очень полезной является возможность обучения армянских студентов в университетах Болгарии, а также участие армянских студентов и преподавателей в летних семинарах по болгарскому языку и культуре для иностранных болгаристов и славистов в Софийском университете им. Св. Климента Охридского и в Велико-Тырновском университете им. Св. Кирилла и Мефодия в рамках Программы о сотрудничестве в области культуры, науки и образования, подписанной между Правительством Республики Болгария и Правительством Республики Армения (программа была вторично подписана в 2006 году). Так, в 30-ом и 31-ом Международных семинарах по болгарскому языку и культуре для молодых иностранных болгаристов и славистов в Велико-Тырновском университете им. Св. Кирилла и Мефодия (30 июля – 18 августа 2007 г. и 28 июля – 17 августа 2008 г.) принимал участие преподаватель факультета русской филологии к.ф.н. Карен Суренович Акопян.

Участие армянских славистов в ежегодных Международных летних семинарах по болгарскому языку и культуре для иностранных болгаристов и славистов в Болгарии, а также доставка болгарской учебной и художественной литературы (учебников,

учебных пособий, словарей, книг, журналов), самоучителей по болгарскому языку на CD и DVD-носителях в ЕГУ стало возможным благодаря сотрудничеству лектора болгарского языка со спонсорами, которым выражаем искреннюю благодарность:

Г-ну Антранику Шакарияну, председателю Церковного попечительства Армянской апостольской церкви (г. Варна);

ВМРО (г. Пловдив);

Вокальной группе “Юлангело”;

Государственному агентству по делам болгар, проживающим за границей;

Г-ну Георги Гроздеву (Изд-во “Балканы”, г. София);

Г-ну Марину Крусеvu (Изд-во “Слово”, г. Велико-Тырново);

Институту публичной администрации и европейской интеграции;

Г-ну Мартину Захариеву (г. София);

Министерству государственной администрации и административных реформ;

Министерству образования и науки Республики Болгария;

Общественному фонду ТАНГРА ТанНакРа;

Посольству Республики Болгария в Ереване;

Посольству Республики Армения в Софии.

Объединение Европы, вхождение Болгарии в Евросоюз создает все лучшие предпосылки для профессиональной мобильности студентов и преподавателей. Поэтому и интерес к болгарскому языку и культуре во всем мире, в том числе и в Армении, не уменьшился. Даже наоборот – все больше увеличивается количество тех, кто хочет достигнуть определенной языковой компетентности по болгарскому языку. Коммуникационные изменения в современном мире влекут за собой новые требования и новую мотивацию у студентов для изучения менее распространенных языков, в частности – болгарского. Усвоение болгарского языка армянскими студентами дает им возможность приобщиться к болгарской культуре как части большой европейской культуры, что является гарантией достижения лучшего взаимопонимания и толерантности. Таким образом, ЕГУ отвечает новым требованиям и международным стандартам, предлагая студентам современное, коммуникативно ориентированное обучение.

ФУНКЦИИ ЧАСТИЦЫ ЖЕ В СТАРОСЛАВЯНСКОМ ТЕКСТЕ

Старославянский язык – это условное название языка древнейших переводов греческих богослужебных книг на славянский язык, которые были осуществлены братьями Константином (Кириллом) и Мефодием во второй пол. IX в. По самому замыслу старославянский язык не был разговорным языком, языком повседневного общения. Он был задуман как письменный наддиалектный нормированный язык, созданный для обслуживания нужд христианской церкви. Вскоре же после создания братьями славянской азбуки старославянский язык стал **общеславянским литературным** языком, т.е. языком, которым в X – XI вв. пользовались все славяне.

Наряду с термином «старославянский язык», в научной литературе используются и другие термины, в частности «древнеболгарский». И действительно, этот язык может называться древнеболгарским, поскольку он возник на основе македонского диалекта древнеболгарского языка и в его лексической, фонетической и грамматической системе отразились лексические, фонетические и грамматические особенности этого диалекта.

Как известно, старославянские тексты не членятся графически на отрезки – предложения, и поэтому для удобства анализа выделяются простые предикативные единства, которые либо функционируют самостоятельно, либо входят в состав более сложных единств. Часто старославянский текст структурно представляет собой ряд “нанизанных” на один (или несколько) союзов и/или частиц предикативных единств – предложений, образующих сложное синтаксическое целое.

Одной из интересных проблем, до сих пор вызывающей множество острых дискуссий, является проблема взаимоотношения союзов и частиц и их отграничения друг от друга, причем как в диахроническом, так и в синхроническом аспектах.

В индоевропейскую эпоху, по существу, не было различий между союзами и частицами: служебные слова, использовавшиеся как средство соединения предложений (или членов предложе-

ний), вместе с тем употреблялись и для выражения различных модальных и смысловых оттенков. Процесс разграничения союзов и частиц наметился, видимо, уже после разобщения древних индоевропейских диалектов. “Древнеболгарский язык сохранил различные хронологические пласты исторического пути [формирования] союзной системы. Исходные языковые единицы большей части древнеболгарских союзных средств следует искать в индоевропейской языковой общности, но оформление их как союзов завершилось в ходе более позднего языкового развития. Наиболее архаичными являются сочинительные союзы, возникшие от эмоциональных частиц, - *же, и, а*” [Дограмаджиева 1993: 325]. В известной мере старославянский язык отражал преимущественно соединительную или преимущественно выразительную функцию того или иного служебного слова: слова, чаще использовавшиеся в функции союзов, занимали место в начале предложения, слова же, сохранявшие значение частиц, в предложении сохраняли место после первого знаменательного слова.

Представляет также интерес вопрос количественно-типологического изучения частиц, в частности в объеме славянских языков. Ю.Г.Скиба обнаружил 200 и более частиц для современного русского языка и не более 10 партикулярных лексем¹ – для старославянского. Был сделан также специальный подсчет по данным Этимологического словаря славянских служебных слов. Всего было выявлено 2955 партикулярных лексем. Из них только 66 единиц представлены во всех славянских языках. Таким образом, 2889 единиц сложным по наложению континуумом представлены в отдельных славянских языках:

Ст./сл.	218	Польский	293	Сербохорв.	308
Рус.	344	Чеш.	303	Макед.	195
Укр.	244	Словац.	255	Болг.	261
Белор.	207	Словен.	227		

[Цит. по Николаева 1985: 127]

И еще одна закономерность: ряд свидетельств говорит о том, что в старых текстах частиц бывает количественно больше, чем в новых, а в диалектах – больше, чем в литературном языке.

В современном русском языке частица-союз *же* – потенциальный эквивалент союзов, выражающих сопоставительные и сопоставительно-противопоставительные отношения; чаще всего он выступает как семантический аналог союза *а* в его различных значениях. Специфика союза *же*, обусловленная его близостью с частицей, заключается, во-первых, в его акцентирующей функции, во-вторых, – в позиционной специализации: он не может находиться в начале присоединяемой части и непосредственно прикреплен к тому ее компоненту, который поддерживает (выделяет) сопоставление.²

Что касается старославянского языка, то “*же* – самая распространенная³ частица, постоянно использовавшаяся в старославянских переводах для соединения предложений со значением противопоставления и с выделением какого либо члена; в предложении занимала место после первого знаменательного слова” [Хабургаев 1974: 360]. Интересно, что А.Н.Стеценко в своем “Историческом синтаксисе русского языка” рассматривает эту партикулу уже в ином ракурсе, при этом добавляя еще одно значение: “В отличие от сочинительных союзов, союз *же* помещается не между сочиняемыми предложениями, а после первого знаменательного слова второго предложения. Это связано с тем, что союз *же*, выполняя функцию сопоставительного и/или противопоставительного союза, в то же время имеет еще и добавочное значение **усилительной частицы**, которая не может находиться в абсолютном начале предложения. Сохраняя это значение, союз *же* выделяет в смысловом отношении тот член предложения, который вынесен на первое место в присоединяемом предложении” [Стеценко 1972: 188]. Противоположное им обоим мнение высказал чешский лингвист Я.Бауэр, который считает, что старославянское *же* было союзом, а в древнерусском языке оно еще было частицей и потенциальным сочинительным союзом [Цит. по Николаева 1985: 19].

С частицей *же* связана еще одна проблема, в данном случае – в этимологическом плане. Так, Г.А.Хабургаев считает, что *же* точно соответствовала греческой частице *δε* [там же], а болгарский лингвист И.Добрев полагает, что наличие в болгарском языке *же* соотносится с этимологически родственным *-ъ-*; *-о-* (русское *нежели*) – *него, кога, когато...*; а также с конечной частицей *-зи* (по второй палатализации) – *този, тези, онзи*; и, таким обра-

зом, *же*, *-ъ-*, *-зи* восходят к старой частице, родственной греческой *υε* [Добрев 1962: 111-116]. Что касается данных этимологических словарей, то и Преображенский, и Фасмер говорят о трех греч. параллелях: *δε*, *υε* и даже *θε* (“если же”), а Шанский – только о *υε* [Преображенский 1910-1914, I: 223-224], [Фасмер 1967, II, 39], [Шанский 1973, I: 279-280].

Итак, *же* – это сложная партикулярная лексема, частица-союз, с комплексом разнородных текстообразующих и коммуникативных функций. Т.М. Николаева утверждает, что «партикулы с опорой на *ћ* имеют значение определенности, подтверждения «именно, ведь»,⁴ суживающейся идентификации» [там же: 151]. Учитывая, что в семантическом отношении частицы-союзы вступают в различные отношения с тремя типами феноменов – с актантами пропозиции, с событием в целом и с уточнителями события – сирконстантами, мы выделили три базовых функционально-семантических класса употреблений частицы-союза *же*.

I. При нанизывании предложений частицей-союзом *же* осуществляется функция присоединения, тем самым реализуется отношение ко всему событию в целом, но с выделением логически основного актанта. Чаще всего этим актантом является субъект действия, выраженный подлежащим, который с точки зрения актуального членения предложения является темой. Таким образом, этот “менее значимый” – с позиций актуального членения предложения – структурный компонент находит очень продуктивный способ коммуникативного “самовыделения” (заметим, что в современных лингвистических работах то актуальному членению предложения используется термин “контрастная тема”, который как нельзя лучше подходит к данному случаю). В этой своей функции *же* несет еще одну, текстовую нагрузку: эмфатически маркируя предшествующее знаменательное слово, частица создает в масштабе сложного синтаксического целого (ССЦ) партаксическую конструкцию с анафорической связью. Пример: ...
отъвѣщаа же петръ рече ему ꙗко ꙗже ты еси повели ми прийти къ себѣ. ꙗже рече ему прѣдъ.
излѣза же и корнелѣ петръ и дождаше по водѣ и приде к нѣмъ. видѣ же вѣтра лнѣа ѹбоа га и
нача потпѣти га и възвнѣ глѣ ꙗко ꙗже ма. ꙗже прѣговѣрѣ рѣкѣ лнѣа его... (Мф., 14, 28-31) Саввина книга. (“Отвечая же Петр сказал Ему / Петр сказал Ему в ответ: Господи! Если это Ты, повели мне прийти к Тебе [по

воде]. Иисус же сказал ему: Иди! И вылез из лодки Петр и пошел по воде и подошел к Иисусу. Но, видя сильный ветер, испугался и начал тонуть и закричал: Господи! Спаси меня. Иисус же простер руку и схватил его...»)

В наиболее чистом виде значение направленности на все событие в целом проявляется в тех случаях, когда предложение начинается с глагола *быти*: перед нами “классическое” бытийное предложение, с тремя компонентами: локализатором (“областью бытия”), именем “бытующего предмета” и “бытийным глаголом”:

«Сѣ же далече отъ нем стадо свини много много...» (Мф., 8, 30) Зограф. ев. (“Вдали же от них паслось большое стадо свиней...”); «Сѣ же сынъ его старшн на нлѣ...» (Л., 15, 25) Зограф. ев. (“Старший же сын его был на поле...”).

II. Следующая функция, которую реализует частица *же*, – это функция соединения простых предложений в сложное со значением сопоставления и/или противопоставления. В этом случае частица *же* связывает две пропозиции с обязательной идентификацией, с выделением субъекта сопоставленной и/или противопоставленной пропозиции. Примеры:

«...ова нубо падж при пжтн... другга же падж на каменнх... а другга падж в тернин... другга же падж на земи добрѣ...» (Мф., 13, 4-7) Мар. ев. (“...одни упали при дороге..., другие же упали на места каменистые..., а иные упали в тернии..., иные же упали на землю добрую...”); «Сколикю наемникъ оца моего избытъвать хлѣбомъ азъ же ндѣ глдомъ гыенѣ...» (Л., 15, 17) Зограф. ев. (“Сколько наемников [батраков] отца моего избыточествуют хлебом, я же здесь умираю от голода!”); «Всѣхъ члвкъ прѣжде доброе вино полагатъ и гдѣ оупитъ гдѣ тогда тлчѣ ты же гелнде доброе вино доселѣ...» (Иоанн, 2, 10) Мар. ев. (“Всякий человек сначала хорошее [доброе] вино подает, и когда напьются, тогда худшее; ты же хорошее вино сберег доселе”).

III. И третий случай, когда *же* связывает предложения и выделяет, определяет уточнители события, а также дополнительные пропозиции: «По прикличн же нрнн гдѣ гхождаше пжтѣмъ тѣмъ и видѣвз и мимо ндѣ...» (Л., 10, 31) Ассеман. ев. (“По случаю же один священник шел той дорогой и, увидев его, прошел мимо”). Этот тип широко представлен предложениями, когда первое знаменательное слово является причастием, причем часто в значении дополнительного сказуемого. В этом случае функциональная семантика частицы-

союза *же* осложняется также указанием на определенную коммуникативно-синтаксическую самостоятельность данного причастия. «Н гходаше же обрѣтѣ чка киринѣнка наменѣ симона...» (Мф., 27, 32) Зограф. ев. (“Выходя же, они встретили одного киринеянина, по имени Симона”); «...всѣгда же и на гвои скотѣ прыведе и въ гостиници...» (Л., 10, 34) Ассеман. ев. (“и, посадив его на свою скотину [осла], привез его в гостиницу”).

Отдельный подтип составляют монопредикативные, но дупропозитивные предложения с оборотом «дательный самостоятельный»:

«Подаѣ же бываши прыведа къ немуъ бѣзны многы...» (Мф., 8, 16) Зограф. ев. (“Когда же настал вечер, привели к Нему многих бесноватых...”); «...иждиваши же емуъ всѣ бытъ глда крѣпкѣ на странѣ тон...» (Л., 15, 14) Осром. ев. (“Когда же он прожил / растратил все, настал великий голод в той стране...”); «...иште же емуъ далече гжщю оудѣрѣ и оць его...» (Л., 15, 20) Осром. ев. (“И когда он был еще далеко, увидел его отец...”).

Помимо собственно синтаксических (или семантико-синтаксических) функций, хотелось бы – в качестве рабочей гипотезы – обратить внимание на одну коммуникативно-прагматическую функцию частицы *же*. Мы уже упоминали о семантической связи общеславянской частицы *же* и собственно русской *ведь*. Дело в том, что основная их функция как собственно частиц заключается в формировании некоего дискурсивного, прагматического блока, обозначающего единство, в первую очередь, знаний, а также мнений, представлений говорящего и слушающего, говорящего и социума.⁵ И неважно, существует ли это единство на самом деле, или нет – важно, что данные частицы отсылают к нему, часто навязывают его существование. Информация эта подается как известная говорящему и слушающему, общеизвестная, известная говорящему, но неизвестная слушающему (доведение по сведениям)... Причем если *ведь* как бы намекает на него, то *же* обычно указывает категорично. Таким образом, мы затрагиваем проблему (субъективной) модальности и частную проблему персуазивности – категорию уверенности / неуверенности в достоверности сообщаемой информации. Придерживаясь этого взгляда, можно заметить, что автор текста постоянным введением частицы *же* использовал не только ее синтаксические, текстообразующие воз-

возможности, но и прагматические, подчеркивая с ее помощью истинность сообщаемого, в том числе своей позицией очевидца событий, человека, не просто уверенного в достоверности сообщаемого, но представляющего описываемые события как факт.

Завершая статью, отметим, что при соединении этой частицы с наречиями и местоимениями (особенно отрицательными), союзами и частицами образовывалось большое количество новых СЛОВ: *даже, неже, нежеан, понеже, занеже, юже, ёкоже, колижедо, кожедо, никыже, никктоже, ничьтоже, ничькоже, ниендныже, еже, ндеже, нжь, дондыже, еанкоже, домальже, тьжеде, такожде*...⁶

Например: «...и колико лѣтъ работашъ тѣбѣ и николиже заповѣди твоя не прѣтѣхнухъ и мнѣ николиже не далъ ни козляте...» (Л., 15, 29) Остромир. ев. (“Вот сколько лет я служу тебе и никогда не преступал твоего приказанія / твоей заповеди, но ты ни разу не дал мне и козленка...”), «... и прѣшъдшюму на онъ полъ въ странѣ гергесинскѣ грегѣотче и два бѣгна отъ грегѣшть нѣхъ нхѣдашъта лѣта село ёко не можаше никѣтоже минѣти лѣтемъ тѣмъ...» (Мф., 8, 28) Зограф. ев. (“И когда Он прибыл на другой берег в страну Гергесинскую, Его встретили два бесноватые, вышедшие из своих склепов / пещер, очень свирепые, так что никто не мог пройти тем путем”); «... видѣвъ же пилаѣ ёко ничькоже юупѣтъ на паче мльва еы-ваѣтъ...» (Мф., 27, 24) Зограф. ев. (“Увидел же Пилат, что ничто не помогает, но смятение / шум [все] увеличивается”); «... и жмаше нмытѣти еа отъ рожъца паже фѣдѣхъ свинна и никктоже даше му...» (Л., 15, 16) Остромир. ев. (“и он хотел насытиться рожками, которые ели свиньи, но никто не давал ему”).

1. Частицы связаны с категориями слов, соотносящихся с ситуацией, с контекстом, с модальностью. Это показатели отношения.
2. См. семантический анализ союза *же* в современном русском языке в [Санников 2008].
3. По свидетельству И.Добрева, только в Зографском евангелии отмечено более 2000 случаев употребления частицы *же*. Интересно, что Грамматика – 80 указывает на особую функцию союза *же* – семантический аналог причинно-аргументирующего союза *ведь*. Сохраняя при этом свою позиционную характеристику, он утрачивает роль слова, выделяющего основу сопоставления: *Как же ты туда поведешь волка, когда там коза! Он же ее съест.* (АГ-80: 626).
4. См.: [Vasilyeva 1972], [Бонно, Кодзасов 1998], [Безяева 2002].
5. Об этом свойстве частицы *же* пишут все исследователи, обращавшиеся к ее изучению. В частности, см.: [Илчев 1993: 356], [Добрев 1962: 112], [Хабургаев 1974: 237].

ЛИТЕРАТУРА

1. АГ-80 – Русская грамматика в двух томах. Т. II. М., 1980.
2. Бонно, Кодзасов 1998 – Бонно К., Кодзасов С.В. Семантическое варьирование дискурсивных слов и его влияние на линейризацию и интонирование (на примере частиц *же* и *ведь*) // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. М., 1998, 428-435.
3. Безяева 2002 – Безяева М.Г. Семантика коммуникативного уровня звучащего языка: Волеизъявление и выражение желания говорящего в русском диалоге. М., 2002.
4. Добрев 1962 – Добрев И. Към историята на старобългарската морфема *же*. // Известия на Института за български език. Кн. 8. София, 1962, с. 111-116.
5. Дограмаджиева 1993 – Дограмаджиева Е. Съюзи и съюзни думи. // Грамматика на старобългарски език. София, 1993, с. 324-350.
6. Илчев 1993 – Илчев П. Частици. // Грамматика на старобългарски език. София, 1993, с. 356-358.
7. Николаева 1985 – Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). М., 1985.
8. Санников 2008 – Санников В.З. Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве. М., 2008.
9. Стеценко 1972 – Стеценко А.Н. Исторический синтаксис русского языка. М., 1972.
10. Хабургаев 1974 – Хабургаев Г.А. Старославянский язык. М., 1974.
11. Vasilyeva 1972 – Vasilyeva A.N. Particles in Colloquial Russian. М., 1972.
12. Преображенский 1910 – 1914, I – Этимологический словарь русского языка. Составил А. Преображенский. Т. I. М., 1910-1914.
13. Фасмер 1967, II – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. II. М., 1967.
14. Шанский 1973, I – Этимологический словарь русского языка. Под ред. Н.М. Шанского. Т. I. Вып. 5. М., 1973.
15. Сборник по старославянскому языку. (Составитель Г.Н.Шакарян). Ереван, 1979.
16. Стоянов С., Янакиев М. Старобългарски език. Текстовете и речник. София, 1972.

ДИАННА МАНУКЯН

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ЛИРИКА ПЕЙО ЯВОРОВА В ПЕРЕВОДАХ РУССКИХ ПОЭТОВ

Патриотическая лирика занимает важное место в творчестве Яворова. Это такие его стихотворения как “Напред” (“Вперед”), “Великден” (“Великден”), “Пред тъмничен зид” (“У тюремной стены”), “Хайдушки песни” (“Гайдуцкие песни”), “На нивата”

(“На ниве”), “Бабина приказка” (“Бабушкина сказка”), “Сизиф” (“Сизиф”) “Арменци” (“Армяне”), “Недей ме пита” (“Не спрашивай меня”), “Заточеници” (“Изгнанники”), “Бежанци” (“Беженцы”), “Другари” (“Собратья”). К сожалению большинство из них не переведены на русский язык или же недоступны широкой публике в нашей республике из-за отсутствия книг.

Концептуальной основой данного доклада является статья М.Л. Гаспарова “Брюсов и подстрочник”,¹ в которой рассматривается поэтическое произведение и его перевод, с обращением к подстрочнику. М.Л.Гаспаров предлагает научный метод, позволяющий установить насколько “точно” или насколько “вольно” сделан перевод данного произведения.

В настоящее время в теории перевода существуют два типа переводов – “буквалистский” и “творческий” или “точный” и “вольный”.

Поэзия на чужом языке не производит такого же впечатления, как на родном. У каждого языка своя специфика, своя индивидуальная фонетика, свое звучание, свой колорит. При переводе поэзии надо учитывать две “категории стиха”: форму и содержание. Брюсов первым в истории русского стихотворного перевода выдвинул концепцию, рассматривающую фонетическую и семантическую системы стиха, как равноправные.

Содержание можно передать даже прозой, но “стихи переложенные прозой, даже хорошей прозой, - умирают”.² В том, что передать содержание, то есть мысль, сюжет, образы легче, чем форму стихотворения, можно убедиться, посмотрев на переводы великих поэтов, таких как Пушкин, Лермонтов, Тютчев. Их пленяли произведения в оригинале, они хотели донести иноязычные стихи до своих соотечественников, хотели доказать, что их родной язык ничуть не хуже. Но их писательский талант превосходил их переводческие способности и поэтому мы видим Пушкина вместо Парни и Шенье, Лермонтова - вместо Байрона и Гете, Тютчева - вместо Шиллера и Гейне.

В понятие “форма стихотворения” входят стиль языка, размер, рифмовка, движение стиха, звуковое строение стиха (аллитерация, звукопись, инструментовка). Переводчику надо стремиться передать содержание и форму стихотворения как можно ближе к оригиналу.

Таким образом, в поэзии нельзя отделять семантику от фонетической системы стиха. Если же переводчик передает содержание в удобной ему фонетической форме, то это уже не перевод произведения, а стихотворная имитация оригинала.

При передаче формы оригинала надо стараться сохранять ритм подлинника, передавать созвучия и аллитерации оригинала, богатую рифмовку заменять такой же, обращать внимание на выбор слов. Пренебрежение звуковой системой стиха подлинника при переводе не только обедняет, но и искажает его.

Передавая форму стихотворения, т.е. стиль языка, размер, рифму, движение стиха, звуковое строение стиха, переводчику часто удается передать один или два элемента, изменив при этом остальные. Выбор того или иного элемента, который считается наиболее важным в переводимом произведении, составляет “метод перевода”. Например, очень важно передать “стиль языка” произведения. Нельзя переводить поэмы средних веков и поэзию “серебрянного века” одинаково. Язык, стиль языка знакомит читателя с произведением, с автором, с исторической эпохой, когда оно возникло. Надо учитывать так же стиль автора, его “манеру письма”, которая является особой у каждого поэта и часто меняется с творческим ростом писателя. Также важно обращать внимание на такое явление как “национальная фонетика” – звуковая особенность языка. И поэтому, прежде чем переводить, надо уяснить себе каким будет языковой материал, который в наибольшей степени будет соответствовать языку автора, данной эпохи и данного народа.

Передать поэтическое произведение равноценно оригиналу на другом языке невозможно. В каждом отдельном случае переводчик должен решить, на что будет обращать внимание – семантику или фонетику.

Поэты, переводящие стихотворный текст, часто не владеют языком оригинала и в процессе перевода используют подстрочник. М.Л.Гаспарова интересует теоретическая сторона перевода с подстрочника, а не оценка самого перевода.

Прежде чем что-либо переводить, необходимо в первую очередь осмыслить текст. Это является общим положением и для поэзии, и для прозы. Но на первое место при переводе поэзии выходит форма стиха. Часто поэту при переводе приходится менять

слова оригинала, приспособлявая его к своему языку и его метрике. И поэтому часто процессы понимания и оформления текста трудноразделимы. При анализе перевода замечаешь, что переводчик, конечно же, понял текст, но просто не смог передать точно.

Подстрочник – это посредник между оригиналом и переводом.

Передать стихотворение, переводя его с подстрочника, можно по-разному. Можно переставлять слова подстрочника ради метра или же заменять некоторые слова синонимами, однокоренными словами. Другой же тип перевода с подстрочника – это творческий пересказ оригинала.

Отсюда и возникают понятия точный (“буквалистский”) и вольный (“творческий”) переводы. М.Л.Гаспаров не ограничивается этими терминами и предлагает учитывать качество перевода по следующей схеме: “один перевод на столько-то точнее, другой – настолько-то вольнее”. Указать эти проценты точности и вольности можно только через подстрочник. Для этого подсчитывается количество знаменательных слов (существительных, прилагательных, глаголов, наречий) сохраненных, измененных и опущенных-добавленных в переводе по сравнению с подстрочником.

Гаспаров выделяет два суммарных показателя, которые дополняют друг друга и могут охарактеризовать перевод в целом:

- “показатель точности” – доля точно воспроизведенных слов от общего числа слов подстрочника. Для этого в числителе указываем долю точно воспроизведенных слов (а), умножаем на 100; а в знаменатель вводится общее число знаменательных слов (с), т. е.:

$$\frac{a \times 100}{c}$$

- “показатель вольности” – доля произвольно добавленных слов от общего числа слов перевода. Здесь в числителе указываем количество произвольно добавленных слов (в), умножаем на 100; в знаменатель вводится общее число знаменательных слов (с), т. е.:

$$\frac{v \times 100}{c}$$

Надо также заметить, что по М.Л.Гаспарову подлинник “узнается” прежде всего по существительным и поэтому точность передачи существительных неизменно бывает в 1,5 – 2 раза больше, чем точность передачи других частей речи.

Методика М.Л.Гаспарова, разработанный им критерий подсчета дает возможность определить степень “точности” или “вольности” перевода. Однако, если перевод точный – это не значит, что он хороший, и, наоборот, если перевод вольный необязательно, чтобы он был плохим. Данная методика просто исследует степень точности и вольности переводов с подстрочника. Оценку перевода дает читатель, которого не интересует процентное соотношение “точно” и “вольно” воспроизведенных слов. Ему просто нравится или не нравится перевод.

СТИХОТВОРЕНИЕ “АРМЯНЕ” В ПЕРЕВОДЕ М. ЗЕНКЕВИЧА

История двух народов армян и болгар в своем развитии имеет сходные стороны. Оба этих народа были 3под жестоким турецким игом и на протяжении веков тесно сотрудничали в борьбе против Османской Турции. Вторая половина 19 века была не слишком удачной для Османской Турции. В 60-70 годах она была потрясена и обессилена рядом восстаний (Зейтунское восстание 1862г., восстание в Боснии и Герцоговине 1875 г., Апрельское восстание в Болгарии 1876 года). Освободительная борьба против Османской Турции тесно сплотила два народа, они активно помогали друг другу. Известен ряд случаев, когда жившие в Болгарии армяне оказывали помощь болгарским повстанцам. Так в горячие дни Апрельского восстания 1876 года, когда янычары турецкого султана беспощадно убивали население Батака, Перуштицы и других близлежащих сел, армяне Пловдива помогали болгарам как могли. Хачер Вардазармян, Геворг Русчуклян, Григор Чавириков, Каратпет Папаян, Артин Гидиков и другие спасли многих гайдуков от виселицы. Жестокое подавление в 1896г. армянского восстания в Сасуне и Зейтуне, организованного султаном Гамидом еще более сблизило два народа.³ Болгария приняла караваны беженцев-армян. Ободренные, изнуренные, голодные они дошли до самых отдаленных краев Болгарии, до Стралджи и Анхиало, где в это время находился Яворов. Как человек, обеспокоенный судьбой простых людей, как революционер и социалист он не мог не обратить внимание на них. Большое влияние на знакомство Яворова с армянами сыграл

так же отец писателя, который принимал активное участие в общественной жизни Чирпана. С детства маленький Пейо часто оказывался в окружении армян. Яворов знакомился, беседовал с ними, вместе с ними переживал их горе. Его привлекали песни армян, их традиции и быт. Еще в Стралдже он познакомился с армянами, но богатые купцы Стралджи, подверженные националистическим настроениям, возмущались его близостью с армянами и требовали увольнения Яворова, чего, в конце концов, и добились, хотя известно, что Яворов сам попросил перевести его на другую работу, мотивируясь тем, что в Стралдже “жизнь умерла”. В Анхиало 7-ого декабря 1899 года Яворов пишет стихотворение “Армяне”. Хотя вокруг даты написания произведения до сих пор не утасли споры, но наиболее достоверной является вышеотмеченная, которая опирается на воспоминания друга Яворова Д.Д.Гандева.

В своем стихотворении Яворов, как всегда, встает на сторону униженных. Описывает истощенных и бледных сынов “матери-рабыни”, которые собрались в полуразрушенной землянке и пьют, чтобы забыть свое горе. Яворов трагически обрисовывает образы армян, но в его стихотворении вместе с пониманием их горькой судьбы, звучат ноты осуждения. Поэт явно осуждает мужчин, которые оставили в слезах и в крови свою родину и в бездействии только запивают свое горе. Можно предположить, что герои стихотворения, беженцы-армяне, вовсе не простые крестьяне, немощные старики, женщины и дети. Достоверно известно, что многие армянские гайдуки, участники и даже организаторы восстания вместе с потоком беженцев нашли приют в Болгарии, Греции, Египте. Но активизировались они и начали вести подпольную борьбу против турок и оказывать материальную помощь повстанцам в Армении лишь через несколько лет. Яворов слушал армянские песни, о которых упоминается в стихотворении, но и это вовсе не колыбельные или обрядовые песни. Это песни партизанской передовицы – “бунтарские песни”.

В начале 1900 года Яворов отправляет стихотворение д-ру Крыстеву и впервые оно выходит в печать в двоянном апрельском номере журнала “Мысль” за 1900 год. Успех стихотворения был колоссальным, оно оказало влияние на общественно-политическую жизнь народов, принимавших участие в национально-освободительной борьбе. Впоследствии Внутренняя македонская

революционная организация, членом которой стал Яворов, неоднократно публикует “Армян” в своей революционной печати.

Интересны предыстория стихотворения и некоторые факты ставшие поводом для написания “Армян”.

Уже с детства Яворов неоднократно сталкивался с армянами. В 1891 году Яворов оканчивает Чирпанскую прогимназию и отец его отправляет учиться в Пловдивскую гимназию. В своих воспоминаниях проф. М. Арнаудов пишет, что в Пловдиве Яворов поселился в доме армянки Симы, а спустя некоторое время переселился в армянский квартал “Хаджи Гасан махала” на квартиру Анник Токазян. Яворов не случайно поселился именно в армянском квартале. В Чирпане в то время проживало много армянских семей ремесленников и торговцев, с которыми отец поэта часто общался. А.К. Джингозян, один из исследователей связей Яворова с армянами, предполагает, что возможно именно родители рекомендовали поэту поселиться у армян, т.к. и сами они были не безразличны к армянам. Яворов был членом одной из студенческих революционных групп, которая призывала протянуть руку братской помощи обездоленным армянскому и македонскому народам. Впоследствии Яворов еще раз столкнется с армянами во время Илинденского восстания 1903 года, в частности, с Меранджанияном, Пето Селенджияном и др.⁴

От друзей, посещавших дом Токазянов, Яворов узнал ужасные подробности резни армян в Турции и познакомился с прошлым и настоящим армянского народа. Это на него очень подействовало, так как в это время Яворов был полон идей македонского освободительного движения.

Судьба сталкивала Яворова с армянами еще много и много раз. Начальником станции Скобелево, где Яворов работал служащим телеграфа, был армянин-инженер Барунак Григорян, большая часть служащих станции были армянского происхождения, а на станции и в ее окрестностях жили семьи армян-ремесленников и торговцев.

В 1896 году в Турции истребление армян приобретает огромные масштабы. Через станцию Скобелево в глубь страны устремляются потоки беженцев армян, спасшихся от резни. Часть беженцев обосновывается в окрестностях станции и Яворов уже не понаслышке, а воочию знакомится с “народом-мучеником”. В начале 1899 года Яворова работает в Стралдже, где также было много бе-

женцев-армян. В своих воспоминаниях о Яворове один из его друзей, Т. Хаджимитрова пишет: “Грязные, оборванные, с растрескавшимися губами и провалившимися щеками, с горящими глазами они выстроились в ряд от склада до вагонов. У армян не было крова. Южнее станции они лепили глинобитные хижинки, окруженные сломанными досками, а сверху покрытые привезенным с болота камышом и ржавой жестью от керосиновых бидонов. Внутри вместо постелей на полу был постелен болотный ил”.⁵

Один из его друзей также вспоминает: “Армяне... собирались в какой-нибудь землянке, откуда до поздней ночи доносились их песни. Если им случалось выпить побольше, а пить они умели, - голоса их звучали еще громче и грознее. Они пили от тоски по родине, по близким, оставшимся неизвестно где в Турции, а может быть – от тоски по погибшим женам, детям, отцам...” Это был полный тревоги стон, этот голос мятежной воли звучит в лейтмотиве стихотворения, как разрушительный порыв торжествующей бури.⁶

Яворов со своим другом С.Г.Кесевым посещал бараки армян беженцев и внимание и симпатия поэта к армянам передались и Кесеву. Кесев в повлествии пишет: “Я с удивлением услышал в этой исповеди, что они не могут успокоиться не только в свободные от работы часы, но и ночью не могут спать, поскольку их мучают кошмары и галлюцинации пережитых событий. Некоторые рассказывали о том, как на их глазах убивали детей и жен”.⁷ Трагедия армян становится личным горем Яворова, он все чаще встречается с ними, беседует часами. Г.Димчев в своих воспоминаниях рассказывает об одном интересном случае, который произошел зимой 1899 года в Стралдже: “В кабаке, расположенном недалеко от телеграфной конторы, каждый вечер собирались армяне и пили. Зимой я и начальник станции Крачолов часто ходили туда. Среди армян был глухой старик по имени Арто. Как-то один из торговцев оскорбил его. Старый армянин набросился на него подобно разъяренному тигру. Завязалась драка. С трудом удалось нам разнять дерущихся. После этого Арто оставался за столом один, плакал и непонятным для нас языком рассказывал о своей горестной судьбе. Когда кабак должны были уже закрыть, Арто поднялся. Крачолов вместе с нашим счетом молча оп-

латил и его счет”. Однако этим история не кончается. На следующий день Яворов разыскивает Арто и пытается проникнуть в его горе. Из рассказа старика он узнает, что все родные Арто были вырезаны. Эти случаи находили отклик в чутком сердце поэта и отражались в его общественно-политической деятельности.⁸

Реакционные круги пристально следили за деятельностью Яворова и пытались ей противодействовать. Богатые купцы Стралджи, подверженные националистическому угару, особенно возмущались близостью Яворова с армянами и всячески старались под благовидным предлогом удалить поэта из Стралджи. “Скажи ему, - передают они Кесеву, - что мы не простим его общения с этими армянами и будем настаивать на его увольнении. Он позорит нас перед этими чужестранцами”.⁹ К сожалению, им удалось добиться своего. Яворова перевели на работу в Анхиало.

Яворов прибыл в Анхиало 1 июля 1899 года. Здесь он оказался в более благоприятных условиях. В маленьком городке на побережье Черного моря поэт успешно работает творчески. Именно здесь он пишет стихотворение “Армяне”. В летописи, посвященной его жизни и деятельности, указывается, что 1899 году 7 декабря Яворов написал стихотворение “Армяне”. Это краткое упоминание сопровождается в книге воспоминаниями друга Яворова, известного социалиста Д.Д.Гандева, который 24 декабря приезжает в Анхиало, чтобы встретиться с Яворовым. “Я прибыл в Анхиало в 1899 г.: накануне Рождества. Мы всю ночь не спали, - рассказывает Гандев. - Беседовали с Пейо о волнующих нас вопросах. А то были большей частью вопросы социализма. Тогда же он прочел мне стихотворение “Армяне”, только что написанное им и еще не опубликованное”.¹⁰ До 1899 года никаких упоминаний о данном стихотворении где бы то ни было нет.

О дате написания стихотворения читаем в незавершенной автобиографии Яворова: “Через 2-3 года переместился телеграфистом на станцию Скобелево в 12 км. от Чирпана; тогда и написал стихотворение “Армяне”, напечатанное позднее”. Это опять же подтверждает дату написания стихотворения, но появляются сомнения на счет места написания.¹¹

В письме Яким Петрова хаджи Димитрова своему сыну Тодору Якимову Петрову от 15 августа 1943 года написано: “Здесь (в Стралдже) он написал “Армяне”, “Трад” и другие стихотворе-

ния, которые корректировали я и Курдов". Предположительно это было в 1899 году, так как в феврале 1900 года хаджи Димитров пошел добровольцем на фронт, а в 1897-1898 годах еще учился в софийской гимназии.¹²

Стихотворение впервые было напечатано в софийском литературном журнале "Мисъл" в сдвоенном (3-4) апрельском номере за 1900г. В дальнейшем вышли еще три редакции в сборниках: "Стихотворения" (1901г.), "Стихотворения" (1904г.) и сборнике "Вслед за теньями облаков" (I, С. 384).¹³

"Армяне" впервые переведены с оригинала на армянский язык известным юристом и публицистом болгарским армянином Ст. Хиндлянцем. Этот перевод опубликован в 1909г. в журнале "Ширак" В. Текеяна в Константинополе. В номере софийского еженедельника "Айастан" от 18 апреля 1915 года опубликован вольный перевод стихотворения. Константинопольский журнал "Шант" в номере от 16 ноября 1918 года дает к переводу Ст. Хиндьяна примечание, в котором указывается, что "это скорбное стихотворение написано в 1896 году, когда армяне-беженцы нашли приют в Болгарии". Та же дата указана в альманахе "Аменун Тарецуйц" Теодика (1926г.). В издававшейся в Болгарии армянской газете "Парос" 1933 г. утверждается, что стихотворение написано в 1896 году причем "на страничке меню, в сельской столовой, в минуту вдохновения". В сентябрьском номере журнала "Советакан Айастан" за 1959 год опубликована статья М.Герзяна "Болгарская литература в армянских переводах", где тоже отмечается, что "это одинаково близкое как армянам, так и болгарам стихотворение написано в 1896 году".¹⁴ Армянские источники более полувека упорно отстаивают эту дату, которая, конечно же, не подтверждается ни одним из серьезных источников. Споры на счет времени написания стихотворения имеют перевес в сторону болгарских источников, хотя нельзя игнорировать и предположения другой стороны.

По поводу написания стихотворения Яворов говорил, что "часто перед тем, как написать какое-либо стихотворение, нужно то, что когда-то люди называли вдохновением, а сегодня – настроением". То есть повод, мотив. Яворов отмечал, что у него были случаи, когда стихотворение было написано на основании открытки или письма. "Так писал стихотворения "Пессимист" и "Армяне", имея непосредственный повод". "В сущности, - отмечает

Яворов, - мотиву, настоящему мотиву в иных случаях предшествует физический. Армяне, картина беженцев, пьющих, поющих – это внешний мотив. Но вот те на: мы каждый день видим несчастья около себя, но в моей поэзии я не нашел других случаев отражения такого несчастья. Я видел македонских беженцев, видел каждый день нищету около себя – и на каждый случай я не написал ничего подобного, кроме раза или двух".¹⁵

Героический мотив звучит в произведении Яворова "Армяне". Изображая горестную судьбу армян, бежавших в Болгарию после подавления турками армянского восстания 1896 года, поэт славит их борьбу. Элегическое чувство перерастает в гневный протест против произвола. Среди народа зародился протест, нашедший свое воплощение в лучших стихах поэта. Поэт видел грузчиков армян, изгнанных со своей родины, слышал их гневные голоса, вместе с ними переживал их горе. В "Армянах" повышенный тон и симпатия к рабу стали уже риторическими. Зло, которое сомкнулось над несчастным народом перерасло из человеческой категории в социально-политическую. Вместо града – "беснующийся тиран, беспощадный кровопийца", вместо рока и примирения с ним – "молния светит в очах окровавленных" и "кровной мести жаждут души". Это был полный тревоги стон, этот голос мятежной воли звучит в лейтмотиве стихотворения, как разрушительный порыв торжествующей бури.

После появления стихотворения в печати к нему сразу же был прикован интерес как литераторов, так и политиков. Известный литературовед С.Маринопольский говорил по этому поводу: "Армяне" Яворова – одно из прекраснейших украшений "Мысли". Нет сейчас в Болгарии такого поэта, который смог бы так захватить душу читателя, как Яворов".

Так как Яворов был членом Внутренней Македонской революционной организации, то македонцы часто публиковали "Армян" в своей революционной печати, надеясь, что оно вдохновит людей на борьбу с турецкой деспотией в Македонии. В дальнейшем во втором номере "Революционного листка" редакция поместила "Армян" вместо передовицы.

Известный болгарский композитор Павел Стефанов написал музыку на стихотворение Яворова и в 1941 году впервые песню исполнил софийский хор "Гусла".

АРМЕНЦИ¹⁶

Изгнаници клетки, отломка нищожна
от винаги храбър народ мъченик,
дечица на майка робиня тревожна
и жертви на подвиг чутовно велик –
далеч от родина, в край чужди събрани,
изпити и бледни, в порутен бордей,
те пият, а тънат сърцата им в рани,
и пеят, тъй като през съзри се пей.

Те пият... В пиянство шат лесно забравя
предишни неволи и днешни беда,
в кипящето вино щат спомен удави,
заспа-ше дух бодър в разбити гърди;
глава ще натегне, от нея тогава
исчезна-ше майка страдалчески лик,
и няма да чуват, в пияна забрава,
за помощ синовна всегашния клик.

Кат гонено стадо от някой звяр гладен,
разпръснати ей ги навсякъде веч -
тирани беснеец, кръвник беспощаден
върху им издигна за всякога меч;
оставили в кърви нещастна родина,
оставили в пламък и башин си кът,
немили-недраги в далечна чужбина,
един – в механата! – открит им е път.

Те пеят... И дива е тяхната песен,
че рани разяждат ранени сърца,
че злоба ги дави в кипещем си бесен
и съзри изтиква на бледни лица...
Че злъчка прегълна сърца угнетени,
че огън в главите разсъдък суши,
че мълния свети в очи накарвени,
че мъст, мъст кръвнишка жадуват души.

А зимната буря им сякаш приглася,
бучи и завива страховтно в нощта
и вихром подема, издига, разнася
бунтовната песен широко в света.
И все по-зловещо небето тъмнее,
и все по се мръщи студената нощ,
и все по-горещо дружината пее,
и буря приглася с нечувана мощ...

Те пият и пеят... отломка нищожна
от винаги храбър народ мъченик,
дечица на майка робиня тревожна
и жертви на подвиг чутовно велик –
далеч от родина, и боси и голи, в край
чужден събрани, в порутен бордей,
те пият – пиянство забравя неволи,
и пеят, тъй като през съзри се пей!

АРМЯНЕ (подстрочник)

Несчастливые изгнанные, обломок ничтожный
Всегда храброго народа-мученика,
дети тревожной матери [отчизны]-рабыни
и жертвы прославленного великого подвига.
Собраны далеко от родины, в чужом краю
измучены и бледны, в разрушенной корчме
они пьют, а сердца их утопают в ранах
и поют так, как поют сквозь слезы.

Они пьют... В пиянстве хотят легко позабыть
прежнюю неволю и сегодняшние беды, в
кипящем вине хотят утопить воспоминание,
усыпить бодрый дух в разбитой груди.
Когда голова отекает, тогда из нес исче-
зает страдальческий лик материнский (отчиз-
ны) и не чувствуют в пьяном забвенье (забве-
нии) сыновий всегашний крик о помощи.

Как гонимое каким-то голодным зверем стадо
они разбросаны уже везде (повсюду) –
но тиран беспощадный кровопийца беснуется
поднимает над ними в любое время меч.
Оставили в крови несчастную родину.
Оставили в пламени и отцовский кров
бесприютные (отверженные) на далекой
чужбине один – в кабаке – открыт им путь.

Они поют... И буйна их песня. Потому что
раны разъедают их раненные сердца потому
что ярость (злоба) их давит в бешеном вол-
нении (кипении) и слезы иссушили бледные
лица. Потому что гнев (злоба) переполняет
угнетенные сердца, потому что огонь заглу-
шает рассудок в головах, потому что молния
сверкает в окровавленных глазах, потому что
мести, кровавой мести, жаждут души.

А зимняя буря словно подпевает им гудит и
воет ужасно (страшно) в ночи и вихрем
подхватывает, поднимает, разносит
бунтовскую песню широко по земле.
И все зловещей небо темнеет,
и все холоднее студеная ночь,
и все горячей поет дружина,
и буря подпевает им с неслышанной мощью.

Они пьют и поют... обломок ничтожный
всегда храброго народа-мученика
дети тревожной матери рабыни
и жертвы прославленного великого подвига –
далеко от родины, босые и голые собраны в
чужом краю, в разрушенной корчме
они пьют – пиянство дает забыть неволю
и поют так, как поют сквозь слезы.

АРМЯНЕ

Изгнанные, жалкий обломок ничтожный
Народа, который все муки постиг,
и дети отчизны, рабыни тревожной,
чей жертвенный подвиг безмерно велик,-
в краю, им чужом, от родного далеко,
в землянке, худые и бледные, пьют,
а сердце у каждого ноет жестоко;
поют они так, как сквозь слезы поют.

И пьют и поют, чтоб забыть в опьяненье
о прошлом, о том, что их ждет впереди,-
вино им дает хоть на время забвенье,
и боль утихает в разбитой груди.
Шумит в голове, все покрылось туманом,
исчезнул отчизны страдальческий лик;
к ее сыновьям, в омрачении пьяном,
уже не доходит о помощи крик.

Как зверем голодным гонимое стадо,
рассеялись всеюду в краю, им чужом,-
тиран-кровопийца, разя без пощады,
им всем угрожает кровавым мечом.
Родимый им край превратился в пустыню,
сожжен и разрушен отеческий кров,
и, беженцы, бродят они по чужбине,-
один лишь кабаке приютить их готов!

Поют они... Льет их буйная песня,
а будто бы кровью исходят сердца,
и давит их ярость, им душно и тесно,
а слезы текут и текут без конца.
Сердца угнетенных наполнены гневом,
пылают их головы, лица в слезах,
и льется их песня широким напевом,
и молнии мести сверкают в глазах.

И зимняя буря их пению вторя,
бушует, и воет, и дико ревет,
и вихрем бунтарскую песню в просторе
далеко по белому свету несет.
Зловещее небо насупилось мгlistей,
и все холоднее студеная ночь,
а песня все пламенней, все голосистей.
И буря ревет, голосит во всю мочь...

И пьют... И поют... То обломок ничтожный
народа, который все муки постиг,
то дети отчизны, рабыни тревожной,
чей жертвенный подвиг бесмерно велик.
Босые и рваные, в тяжкой разлуке
с отчизной далекой, вино они пьют,
стремясь позабыть все несчастья и муки, -
поют они так, как сквозь слезы поют!¹⁷

Предположительно перевод сделан с подстрочника, так как в процессе анализа стихотворения иногда становится не совсем понятно, почему поэт употребляет не те, а другие слова и что именно он хочет сказать.

Первая строфа стихотворения по смыслу передана довольно точно, но в ней есть некоторые несоответствия. Так, например, прилагательное “несчастные” заменено прилагательным “жалкий”, которое относится не к существительному “изгнанники” как в тексте оригинала, а к слову “обломок”. Существительное “народ-мученик” переведено придаточным предложением “народа, который все муки постиг”, где произвольно добавлены существительное “муки” и глагол “постиг”. В четвертой строке слово “прославлено” переведено наречием “бесмерно”, которые можно считать разнокоренными синонимами в значении “широко известного подвига”. Прилагательное “измученный” является в данном контексте разнокоренным синонимом прилагательного “худые”, то есть “иссушенные, испытые”. Болгарское существительное “бордей”, означающее “корчма, мазанка, лачуга, землянка”, переведено как “землянка”, предположительно опираясь на высказывание одного из друзей Яворова: “Армяне... собирались в какой-нибудь землянке, откуда до поздней ночи доносились их песни...” (см. выше). Выражение “сердца их утопают в ранах” переведено как “сердце у каждого ноет жестоко”. В нем вместо опущенных глагола “утопают” и существительного “в ранах” произвольно добавлены глагол “ноет” и наречие “жестоко”. В той же строфе опущено наречие “всегда”.

Первая строка второй строфы начинается с произвольного добавления слова “поют”. В ней же утеряно наречие “легко”, а затем полностью опущена вторая строка “прежнюю неволю и сегодняшние беды” и вместо нее добавлено - “о прошлом, о том,

что их ждет впереди”. В этой строфе опущенными являются прилагательные “кипящем”, “бодрый”, наречие “тогда”, существительное “дух”, произвольно добавлены выражение “все покрылось туманом”, существительное “боль”. Глагол “усыпить” переведен как “утихает”. В строке “в кипящем вине хотят утопить воспоминание” – “вино им дает хоть на время забвень” опущены существительное “забвень”, глагол “хотят утопить” и произвольно добавлены глагол “дает” и существительное “забвень”. Выражения “голова отяжелела”, “пьяное забыть” заменены разнокоренными синонимами “шумит в голове”, “в омрачении пьяном”. Последняя строка “не чувствуют в пьяном забыть сыновий всегдашний крик о помощи” почти полностью опущена и заменена строкой “к ее сыновьям, в омрачении пьяном, уже не доходит о помощи крик”, где есть некоторые сохраненные слова, например “крик о помощи”, но смысл полностью изменен.

Третья строфа начинается с почти дословной передачи слов оригинала. Здесь опущены словосочетание “в любое время”, глагол “оставили”, который сознательно, для усиления повторяется дважды прилагательное “далекой”, выражение “открыт им путь”, замененное в переводе словами “один лишь кабак приютить их готов”. Произвольно добавлены выражения “в краю, им чужом”, “разя без пощады”, прилагательное “кровавым”, существительное “в пустыню”, глагол “бродят”. Измененными являются наречие “езде”, замененное наречием “всюду”, глагол “поднимает (меч)” – “угрожает (мечом)” – разнокоренные синонимы. Так же выражение “оставили в пламени” по смыслу переведено точно, как “сожжен и разрушен”, но здесь мы видим замену частей речи (глагол - существительное) и произвольное добавление глагола “разрушен”. Прилагательное “бесприютные” переведено существительным “беженцы” без особой потери смысла.

В четвертой строфе сохраненными являются выражения “поют они”, “давит их ярость”, опущенными фразы “раны разъедают”, “в бешеном волнении”, “кровной мести жаждут души”, прилагательные “раненные”, “бледные”, “окровавленных”, глагол “иссушили”. Произвольно добавлены глаголы “текут и текут”, “кровью исходят”, строка “и льется их песня широким напевом”, слова категории состояния “им душно и тесно”. В четвертой строфе встречаем переход слов при переводе из одной части речи

в другую: “буйна их песня” – “буйная песня”, “сердца угнетенных” – “угнетенные сердца”. Глаголы “заглушает рассудок” – “пылают их головы” несмотря на почти одинаковый смысл все же не могут считаться точными в переводе. Строка “и слезы иссушили бледные лица” переведена дважды и оба раза сохранены лишь существительные “слезы” и “лица”: “а слезы текут и текут без конца” и “лица в слезах”. Последняя строка перевода вместила в себя слова из двух последних строк оригинала и подстрочника: “и молнии мести сверкают в глазах” – тогда как в оригинале текст следующий: “так как молния сверкает в окровавленных глазах, так как мести, кровавой мести жаждут души”.

Далее в пятой строфе встречаем сохраненные строки “а зимняя буря им словно подпевает” – “и зимняя буря их пению вторя”, где лишь утеряно наречие “словно”, произвольно добавлено существительное “пению”, а слова “подпевать” и “вторить” являются разнокоренными синонимами. В пятой строфе произвольно добавлены слова “дико ревет”, “в просторе”, “ревет”, “голосит” и строка “а песня все пламенной, все голосистой”, опущены слова “в ночи”, “подхватывает”, “поднимает”, “неслышанной”, “подпевает”. Слово “гудит” заменено разнокоренным синонимом “бушует”, наречие “широко” заменено на “далеко”, которые в данном контексте выступают как слова одного синонимичного ряда. Существительное “земля” заменено синонимичным словосочетанием “белый свет”, глаголы “разносить” и “несет” являются однокоренными синонимами. Глагол “темнеет” переведен как “насупилось”, но в сочетании с произвольно добавленным словом “мглистей”, таким образом “небо насупилось мглистей” можно считать синонимичным глаголу “темнеет”. Первые четыре строки шестой строфы почти полностью повторяют первую, затем уже в последних четырех строках сохранены глаголы “пьют”, “забыть” и последняя строка “и поют они так как сквозь слезы поют”, опущена строка “собраны в чужом краю, в разрушенной корчме”, произвольно добавлены слова “в тяжелой разлуке”, существительные “вино”, “несчастья”, “муки” (последние два существительных добавлены вместо опущенного “неволи”). Слово “родина” заменено существительным того же синонимичного ряда “отчизна” и рядом же встречаем переход наречия в прилагательное: “далеко” – “далекой”. Прилагательное “голые” переведено как “рва-

ные” опять же, вероятно, исходя из того, что армяне по описанию друзей Яворова были в рваных одеждах.

Таким образом, проанализировав оригинал, подстрочник и перевод стихотворения “Армяне” М.Зенкевича, по методу М.Л.Гаспарова, мы выявили долю точно переведенных слов из общего числа слов подстрочника – 68%, произвольно добавленных – 31%. Доля точной передачи существительных, как отмечалось самим М.Л. Гаспаровым, намного выше процента точно переведенных остальных частей речи. Она составляет 66% и 29%. Доля точно и вольно переведенных прилагательных 53% и 37%, наречий 29% и 50%, глаголов 63% и 31%. Перевод М.Зенкевича заслуживает особого внимания еще и потому, что из нескольких известных переводов стихотворения “Армяне” во все сборники П.Яворова на русском языке помещен именно он.

1. Брюсовские чтения 1980 года. Изд. “Советакан грох”. Ер., 1983.
2. Брюсов В.Я. Собрание сочинений в 7-и томах. Т. 6. Изд. “художественная литература”. М., 1973-1975.
3. Касабян З.М.: Из истории армяно-болгарской дружбы (на армянском языке). Ер., Изд. “Айастан”. 1978. С. 6.
4. Джингозян К.А.: Пейо Яворов и армяне // Отдельный оттиск из “Известий” Академии наук Армянской ССР (общественные науки),# 5-6, Ер. 1960. С. 174.
5. Там же. с. 176.
6. Зарев П.: Панорама болгарской литературы. С.251.
7. Джингозян К.А.: Пейо Яворов и армяне. С. 176
8. Там же. С. 176.
9. Там же. С. 176.
10. Там же. С. 177.
11. Арнаудов М.: Яворов. С. 191.
12. Там же. С. 319.
13. Яворов П.К.: Събрани съчинения в 5 тома. Т. 1. С. 384.
14. Джингозян К.А.: Пейо Яворов и армяне. С. 174.
15. Арнаудов М.: Яворов. С. 122.
16. Яворов П.К.: Събрани съчинения в 5 тома. Т. 1. София, Изд. “Български писател”. С. 123.
17. Яворов П.: Лирика. Пер. М. Зенкевича. С. 66.

**ՊԵՅՈ ՅԱՎՈՐՈՎԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆԱՅ-ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՄՊԵՐԻ
ԱՌԱՅՔՈՒՄ**

Այս գիտական նստաշրջանը կոչված է ամբողջացնելու՝ փարբեր փարիների վերաբերմունքը, մշակութային արժեքները, որոնք բխում են հայ-բուլղարական բարեկամական սերտ կապերից, համագործակցությունից, Պեյո Կրաչոյով Յավորովի (1878-1914)՝ բանաստեղծի, դրամատուրգի, հումանիստի հանդեպ երախտագիտությունից ու սիրուց, ասելիքի խորացումներից:

Տարբեր փարիների, հայ և բուլղար գրականագիտական շրջաններում խնդրո առարկա է եղել Պեյո Յավորովի «Նայերը» բանաստեղծությունը գրելու ճշգրիտ փարբեթիվը, թարգմանությունների արժևորումը, բանաստեղծի հասարակական-քաղաքական դիմագիծը, գրական հենքը, դրամատուրգիան:

Պեյո Յավորովը զարմանալի արդիական է նաև այսօր իր վաստակով, մտածելակերպով ու աշխարհայացքով:

Պեյոն է արժանին մատուցել նաև բուլղարահայ համայնքին, որն իր անբաժան անդամն է ընդունել Պեյո Յավորովին, սերնդե սերունդ փոխանցելով այդ հոգեհարազատությունը:

Երևանում հայ-բուլղարական կապերին նվիրված մշակութային միջոցառումների շրջանակում բազմիցս ունկնդրել եմ երգչախմբային կապարումներ բանաստեղծի փողերով Երևանաբնակ բուլղարահայերի մասնակցությամբ:

Քանդակագործ, Նայաստրանի ժողնկարիչ Գ.Ահարոնյանի հեղինակած Յավորովի կիսանդրիները առաջինն են: Նարկանշական է, որ այս թեմային քանդակագործը հարազատ մնաց և անդրադառնավ նաև փարիներ անց, իր Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի նվիրումը փոխանցելով ուսանողներին:

Շնորհակալ աշխատանք է կատարել բուլղարահայ պատմաբան Կ. Ճինգոզյանը հայ-բուլղարական գրական հարաբերությունների պատմության էջերի վերծանման գործում նա սիրով ու հպարտությամբ էր նվիրվել իր գործին՝ հայ-բուլղարական հասարակական, մշակութային, գիտական կապերի շրջանակում:

Իմ սերնդակիցներից շարերը ակնապես են Յավորովի անվ. դպրոցի և հուշարձանի բացմանը Երևանում, հանդիսարանը՝ 1966-1967թթ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում «Վիպոշի փեշերին» ներկայացման: Խորհրդային փարիներին, երբ սակավաթիվ պարբերականների հետ էր հնարավոր ծանոթանալ, երկար փարիներ Երևանում իմ հե- փաքրբերությունների շրջանակում էր բուլղարերեն «Ժենապա դնես» (բուլղարուհի) ամսագիրը: Բուլղարիայի կանանց կոմիտեի հրատարակած պարբերականի համարներից մեկում Յավորովից փայագրված էին երեք բանաստեղծություն՝ «Նայերը», (1900թ.), «Տանջանք», (1904թ.), «Լորային», (1906թ.): Բանասերի մասնագիտությունս ինձ թելադրեց սեփական զգացումներով ևս մեկ անգամ թարգմանել այդ բանաստեղծությունները բնագրից և համոզվել, թե որքան նուրբ, գրական, պարմա-մշակութային հարուստ մտածողի գունի փեր ու անսպասելի անցումներով, քնարական բանաստեղծ է Պեյո Յավորովը:

Սկսած «Նայերը» բանաստեղծության առաջին թարգմանիչ՝ Սպ. Նինդյանից, շարերն են իրականացրել այն և ամեն մեկը յուրովի:

ՊԵՅՈ ՅԱՎՈՐՈՎ

ՆԱՅԵՐԸ

Ծանր փառապանքներ կրած մի հինավուրց ժողովրդի
Մի խելոճ բեկոր փեղախանված
Մեծ գոհերով, սիրանքներով հերոսացած
Մի ողջ երկրի զավակները խունապահար,
Օտար երկիր քշված իրենց փուն ու փեղից,
Գունապ, նիհար, հավաքվել են մի հյուղակում
Ու խմում են կոպրած սրբով ու վշտահար
Ու երգում են արցունքների ցավի միջով, ամբողջ խմբով
Ու խմում են, որ մոռանան գինու թասում
Եվ անցածը և այն ինչ է իրենց սպաավում.
Գինին ինչ որ պահ ցավը թմբեցնում,
Գինին վշտերը մի պահ մոռացնում
Ուղեղում աղմկում, մառախուղ կապում,
Նարազար հողի փառապած դեմքը հեռու է փանում
Եվ որդիների լսողությունից

Օգնության ճիչը հեռու է վանում:
 Մոված զազանի ձեռքիցը փախած խեղճ հուրի նման
 Ցրվում են, հասնում օդար երկրներ
 Արնախում բռնակալը մոլի, անզիջում
 Արյունոտ սրով է բոլորին սպառնում.
 Նարագապ հողը որբացած է հիմա.
 Նայրական փունը այրված է հիմա...
 Փախսարականները մուրդ դեզերում են հեռվում...
 Միայն գինեպունն է նրանց ներս առնում:
 Նրանք երգում են. ու փարածվում են նրանց ձայները ...
 Կարծես արյուն է սրբներից հորդում.
 Նրանք խեղդվում են հեղձուկ նեղվածքից,
 Նոգում սուր ցավ է, ցատում է համակ,
 Ճնշված սրտերում ընդվզում է ապրում,
 Վրեժի կայծերը այրում են, կիզում՝
 Մաքներում կրակ է, աչքերում արցունք.
 Նրանք երգում են, երգում են անվերջ...
 Ձմռան փոթորիկը նրանց ձայնակցում
 Ռռնում է, սուրում, շփապում մռնչում,
 Բունարական երգի հնչյունները օդում փարածում,
 Մթնդած երկինքը միզով պարուրում.
 Գիշերվա օդը սառչում, քարանում,
 Իսկ երգը դառնում է կրակոտ, հնչուն,
 Փոթորիկը ռռնում է, ուժգին աղմկում,
 Իսկ նրանք խմում են ու խմում.
 Ծանր փառապանքներ կրած մի հինավուրց ժողովրդի
 Մի խեղճ բեկոր փեղաքանակած,
 Կյանքի գնով, մեծ գոհերով, սխրանքներով հերոսացած,
 Մի ողջ երկրի գավակները խուճապահար,
 Տկլոր, բոքիկ քշված իրենց փուն ու փեղից
 Խմում են, որ մոռանան գինում թասում
 Տառապանքը հոգու խորքի:

1900թ. Թարգմ. Կարինե Սամվելյանի

ՊԵՅՈ ՅԱՎՈՐՈՎ

ԼՈՐԱՅԻՆ

Նոզիս՝ դու կանչ ես, հոզիս՝ հառաչանք ես:
 Նոզիս՝ վիրավոր ես: Նոզիս՝ արնաքամ ես:
 Ես սիրով նեպահար, սիրուց փապալված եմ:
 Նոզիս դու կանչ ես: Նոզիս հառաչանք ես
 Ասա ինձ հոզիս՝ հանդիպումն ինչ է. բաժանումն ինչ է
 Տանջանքը սիրո մեջ եմ ես գրկում:
 Երագս մոտ է, ճամփան է հեռու:
 Յնորք ու մարմին չբարբերելով
 Խավարի մեջ ենք ջերմ կրթեր փնտրում:
 Երագս մոտ է, ճամփան է հեռու:
 Իսկ նա աչքիս դեմ՝ լույս ու երկնային
 Եվ չի էլ լսում, կանչում եմ իրեն,
 Ինքն է երագը և ինքը մարմին:

1906թ.

ՊԵՅՈ ՅԱՎՈՐՈՎ

ՏԱՆՁԱՆՔ

Նոզիս փոթորկվում է նորից,
 Ուղիս չի երևում նորից.
 Առաջվա պես ոչ սկիզբ կա, ոչ վերջ:
 Նորից առաջ եմ ես նեպովում,
 Նոզիս սուզում ապագայում:
 հանգրվան կա՝ նրա գրկում
 Ես ինչ գիտեմ:

1904թ. Թարգմ. Կարինե Սամվելյանի

**ՊԵՅՈ ՅՎՎՈՐՈՎԻ «ՆԱՅԵՐԸ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՆԱՅԵՐԵՆ ՄԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Նայ և բուլղար ժողովուրդներն իսկապես որ միանման ճանապարհ են անցել դարերի միջով: Նրանց հարաբերությունների պարմության մեջ, անշուշտ, կարևոր են բոլոր ուղղություններն ու ոլորտները՝ թե՛ ռազմաքաղաքական ու քաղաքական, թե՛ հոգևոր-մշակութային բնագավառները: Նամանման պարմական ճակատագիր ունեցող այս ժողովուրդների պարմությունը լի է ոչ միայն դարերի հուվույթում իրականացրած խաղաղ համագործակցության, այլև համընդհանուր թշնամու՝ օսմանյան բռնակալության դեմ մղված համարեղ հերոսական պայքարի փայլուն էջերով ու ողբերգական դրվագներով:

Քիչ չեն եղել թուրքերի դեմ մղած կռիվներում, մանավանդ բալկանյան պարերագմներում թուրքական լծից Բուլղարիայի ազատագրության համար բուլղարների հեղ լողք կողքի կռված հայ կամավորները, իրենց քաջությամբ ու փառքով պսակած հայրորդիներից շարերն են արժանացել բուլղարական պետության շքանշաններին ու մեդալներին, մյուս բարձրագույն պարգևներին: Բավական է հիշել թեկուզ միայն Բուլղարիայի ազգային հերոսի կոչման արժանացած գեներալ-մայոր Անդրանիկի և «Արիության համար» շքանշանի ասպետ պատուհիկ Նժդեհի անունները: Նայկական կամավորական վաշտի մարտական դրոշի վրա նույնպես դրոշմված էր «Արիության համար» շքանշանը:

Բայց այս շեղումը մեզ կարող է շար հեռու փանել, ուստի այն թողնելով պարմաբաններին՝ կանգ առնենք մշակութային ու մանավանդ գրական երևույթների վրա, որոնք նույնպես ազգային նույն մտածողությունների, ազատագրական նույն ձգտումների արտահայտություններն են երկու ժողովուրդների գրականությունների մեջ:

Նայերիս միշտ էլ հոգեհարազատ է եղել բուլղարական գրականությունը, հարկապես պոեզիան ու դրամատուրգիան, որոնց լավագույն նմուշները պարբերաբար թարգմանվել են հայերեն ու դարձել մեր ժողովրդի սեփականությունը: Խրիստո Բոբևի, Իվան Վազովի և մանավանդ Պեյո Յավորովի սրեղծագործությունները, անկախ այն բանից՝ բուլղարական կյանք են պարկերում թե հայկական, կարծես մեր իսկ կենսագրության հարազատ արտացոլյալներն են: Եվ անկախ այն բանից՝ գրականագիտությունն ինչպես է արժևորել Պեյո Յավորով բանաստեղծին, ինչպես է գնահատել

նրա սիմվոլիստական պոեզիան, ազգային-հայրենասիրական կամ գյուղական կյանքն ու ապարմությունները պարկերող երգերը, հայ իրականության մեջ նա արդարացիորեն արժանացել է պարշաճ գնահատանքի. նրա անունով է կոչվում Երևանի 131-րդ հանրակրթական դպրոցը, նրա «Վիրտի փեշերին» պիեսը 1966-67թթ. բեմադրել է Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնը, ՄԽՍ Ժողովրդական նկարիչ Գ. Ահարոնյանի սրեղծագործությունը՝ Սոֆիայում կանգնեցված «Պեյո Յավորով» հուշարձանն ունի «Երախտագետ հայ ժողովրդից» մակագրությունը, իսկ Յավորովի բանաստեղծությունները և առավել շար «Նայերը», հիշվում են մրավորական մեծ ու փոքր հավաքներում, պաշտոնական հանդիսություններում արտասանվում ներշնչումով ու անկեղծ ոգևորությամբ:

Իր մղած ուշ շրջանի գրեթե բոլոր մեծ պարերագմներում Թուրքան թեն պարվել է, սակայն գերտերությունների զարգացման «բարեհաճությամբ» երբեմն վերցրել է հաղթողի բաժին՝ ավելի սաստկացնելով հպարտ փոքրամասնությունների և մանավանդ քրիստոնյա ժողովուրդների նկարմամբ հալածանքները: Նրան թեն հաջողվեց ճնշել 1876թ. բռնկված բուլղարական ապարմությունը, բայց 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պարերագմում պարվեց ու հարկադրված եղավ հրաժարվել Օսմանյան կայսրության ճիրաններում եղած որոշ տարածքներից: Ահա այդ իրադարձությունների պարույրակական բանաստեղծական բանաձևը.

*Արդեն օսմանյան կապե հսկայի
ձեղքն էր մեծսևում,
Ու մեջքը՝ ձկնում
Բանականության տաքուկ շողերից
Ռումին ու բուլղար, սլովակ ու սերբ
Պոկվել են նրա կապե կողերից...
Նույն աններեյի մտքին է հակվում,
Նույն ախարով հիմա հայն է վարակվում...*

Բեռլինի կոնգրեսում Նայկական հարցի հայտնի լուծումից քաջալերված արյունարբու սուլթան Աբդուլ-Նամիդը 1894-96թթ. կազմակերպեց հայերի զանգվածային առաջին մեծ ջարդերը: Շուրջ 300 000 հայերի բնաջնջման հերկանքով ուռճացավ գաղթականության ալիքը, և Արևմտյան Նայաստանի հայաթափումն ընդունեց աննախադեպ սոսկալի չափեր: Գաղթական հայերի մի մասն էլ ապաստան գտավ հյուրընկալ Բուլղարիայում ու արժանացավ բուլղար ժողովրդի բարյացակամ ու կարեկից վերաբեռմունքին: Այստեղ էլ՝ իր հայրենիքում, Պեյո Յավորովը

1899 թվին ճանաչեց այդ հայրենագուրկ մարդկանց, խորությամբ ըմբռնեց նրանց անփարատ վիշտը և անմիջական փափավորությամբ գրեց իր «Նայերը» խորագրով նշանավոր բանաստեղծությունը, որը նույն փարտու էլ երապարակվեց նաև հայերեն:

Բնական և օրինաչափ էր այս բանաստեղծության ծնունդը. թե՛ Պեպկո Սլավեյկոյին, թե՛ Դոբրի Չինպուլովին, թե՛ Խրիստո Բոպուին, թե՛ Իվան Վազովին ու ուրիշների հաջողվել էր ստեղծել ազապագրական պայքարի բոցաշունչ ու բարձրարվեստ երգեր: Նամանման իրավիճակի թելադրանքով էին ստեղծվել նաև Պեշկյաշլյանի «Ջեյթոնյան երգեր» և Ռ. Պարկանյանի՝ նույն ռուս-թուրքական պայքարում շրջանում գրած «Ազապ երգեր» բանաստեղծական շարքերը, որոնք քաղաքացիական քնարերգության գլուխգործոցներ են: Նովի. Թումանյանի ասելով՝ «Ազապ երգերով», Գամառ Բաթիպան, որպես ռազմերգու, դառնում էր «սահեղ և անմրցելի»:

Այսպիսով՝ թուրքական բռնապիրության դեմ ազապագրական պայքարի անհրաժեշտության գիտակցությունը, նույն կենսական հանգամանքները փարբեր ժողովուրդների գրականությունների մեջ առաջ են բերել թեմափոխ-գաղափարական ընդհանրություններ: Այնուհայտ փարբերություններն արտահայտվում են ազգային գեղարվեստական մրաձողության և բանաստեղծների անհապականության մակարդակներում:

Պեյո Յավորովն ինքն էլ գրել է «Նայրուկի երգեր» երկմաս մի բանաստեղծություն, որն աչքի է ընկնում հայերիս համար հարազատ ազգային ազապության համար պայքարի ելած ժողովրդի կամքի ու վճռականության, զոհաբերվելու, բայց բաղձալի նպատակն իրագործելու վճռականության ու հպարտության բարձրարվեստ պատկերմամբ: Այս բանաստեղծությանը հավանաբար ծանոթ է եղել նույն խորագրով իր բանաստեղծական շարքը գրած Ավ. Իսահակյանը: Նայրուկի է նաև, որ Մակեդոնիայի ազապագրության համար իր ղեկավարած ջոկատով թուրք շարդարարների դեմ կռվել է նաև նույն Պեյո Յավորովը և այդ իրադարձությունները գեղարվեստորեն պատկերել «Նայրուկային անուրջներ» (1908թ.) հուշագրական երկում:

Փաստորեն հայոց Մեծ եղեռնը իրականում սկիզբ էր առել 1894-96թթ. և Պ. Յավորովի «Նայերը» բանաստեղծությունն այդ ողբերգական իրադարձությունների օտարալեզու առաջին գեղարվեստական արձագանքն էր, ամենափափուկից ու ազդեցիկ մի ստեղծագործություն, որը հայերիս նկատմամբ անկեղծ սիրտ ու մեր ողբերգության հանդեպ հարազատի կարեկցության արտահայտություն է:

Պ. Յավորովի «Նայրուկի երգերի», ինչպես նաև «Նայերը» բանաստեղծության լեզուն, սակայն, այնքան է ժողովրդական ու պարզ, և ոճը՝ հստակ ու մաքուր, որ բնավ չես կասկածի, թե այս բանաստեղծը երբևէ սիմվոլիստական խորհրդավոր փեսիկների կամ Մեծարենցի ասած «բռնորու խավարաբարդումների» կողմնակից է եղել: Ինչո՞ւ էր հայարարանում բուլղար հայրուկը. ճիշտ ու ճիշտ այն արարքով ու սխրանքով, որ նպատակ ու հպարտություն է նաև հայ հայրուկի համար:

*Их на ружье бы, лубушка, право,
Тотчас менял я;
С ним бы на славу
тырок стрелял я.-*

հնչում է ռուսերեն թարգմանությամբ:

«Նայերը» բանաստեղծությունը, որը գրված է պանդուխտ ու հայրենագուրկ հայի ցավի ու փառապանքի խոր զգացողությամբ, նրա ցասման ու վրեժի այն ըմբռնումով, որ հարազատ է հենց բուլղարին: Այդ բանաստեղծությունն ունի գնահատելի շար արժանիքներ, ինչպես հայոց «արյունոտ անցյալի» և «անիծված ճակատագրի», ոտիսի կողմից բնաջնջվելու սպառնալիքի վկայակոչումներով հայության փառապանքի, հրդեհված հայրենի փնների ու «սև անապատ» դարձած հայրենիքի պատկերումը և դրանով իսկ՝ հայրենագուրկ ու թափառական հայի վիշտը գինու մեջ խեղդելու բնական մղումի գեղարվեստական հիմնավորումը, սակայն, մեր խորին համոզմամբ, անչափ կարևոր ու բացառիկ է հայ երգի յավորովյան ընկալումն ու մեկնաբանությունը: Այդ երգը, ինչպես կհամոզվենք, բարձրանում է մարդկանց սրտից, խառնվում է բնության փարբերքին, ազդում է նույնիսկ փոթորկի վրա և նրա թևերով փարածվում «բուրդ ծագերն աշխարհի»: Երգի և այրող արցունքի մեջ բանաստեղծը փեսել է վրեժի և ըմբռսության այն կայծակները, որոնք առասպելական թերի պես շուտով հայտնվելու էին հայ քաջերի ձեռքին՝ որպես վրեժի և հպարտման ամհավառչյա:

«Նայերը» բանաստեղծությունը հայերեն մի քանի թարգմանությունների է արժանացել, որոնց զուգադրական քննությունը թարգմանական արվեստի խնդիր է. մինչդեռ մեզ այս պահին հեղաբերում է բանաստեղծության բովանդակային կողմը, որը պիտի փորձենք ներկայացնել, մեր համոզմամբ ամենից հաջողված՝ Նամո Սահյանի թարգմանության միջոցով՝ զուգահեռելով բուլղարերեն բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանություններից մեկը:

Տասնմեկ և փասը վանկերով ութ փողանի վեց փուն, կանոնավոր հանգավորմամբ խիստ ու կուռ կառույց, որը ուրիշ լեզվով նույնությամբ վերարտադրելն ու պահպանելն անկարելի է առանց մեծ կորուստների: Այդ պարզառով էլ թե՛ ռուսերեն, թե՛ հայերեն թարգմանելիս պետք է հաղթահարվեին որոշակի դժվարություններ՝ բովանդակային հարստությունն ու զգացմունքային համանվազը ճիշտ փոխանցելու համար: Երկու թարգմանություններում էլ չկան դարձվածների բառացի պատճենումներ, ազատ մտքեցումը հնարավոր է դարձրել չնչին շեղումներով բնագրի ոգուն հարազատության ապահովումը: Բայց եթե ռուսերեն թարգմանության մեջ (թարգմանիչ՝ Կ. Ջենկևիչ) հասկանալիորեն պահպանվել է փասնմեկ և փասը փողային շարակարգությունը, ապա դիտարկվող հայերեն թարգմանության փնտրելու կառուցված են բացառապես փասներկու վանկանի փողերով: Դա, անշուշտ, թարգմանի մեղքը չէ և իրականում թերություն էլ չէ, այլ հայերենին բնորոշ յուրահատկություն ու թարգմանի վարպետություն, որոնց համադրումով իրականացել է բանաստեղծության բովանդակության և էության բարձրարվեստ փոխանցումը: Նիմա դժվար է ասել՝ Նամո Սահյանը անմիջաբար բնագրի՞ց է թարգմանել, թե՛ օգտագործել է նաև ռուսական թարգմանություններ: Նավանական են երկուսն էլ, որովհետև նենինյան բարձրորակ թարգմանություններով հայտնի, ռուսերենին կապարելապես փիրապետող Նամո Սահյանը չէր կարող անհաղորդ լինել ռուսերենին ցեղակից բուլղարերենին: Պարզ համեմատության համար բերում ենք միայն մեկական փուն բնագրից, ռուսերենից ու հայերենից՝ եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին.

Բուլղարերեն -

*Изгнанницы клети, отломки нищожна
Навинаги храбрь народ мъченик
Дечица на майка робиня тревожна
И жертва на подвиг чутовно велик –
Далеч от родина, в край чужди събрани,
Изпити и бледни, порытен бордей,
Те пият, а тънат сърцата им в рани,
И паят, тъй както през съззи се пей.*

Ռուսերեն -

*Изгнанники, жалкий обломок ничтожный
Народа, который все муки постиг.
И дети отчизны, рабыни тревожной,
Чей жертвенный поджиг бесмерно велик.*

*В краю им чужом, от родного далеко,
В землянке, худые и бледные, пьют,
А сердце у каждого ноет жестоко;
Поют они так, как сквозь слезы поют.*

Իսկ հիմա՝ նույն փան հայերենը.

*Տարագիրներ են նրանք, նրանք բեկորն են չնչին՝
Ուտիւներից հալածված քաջակորով մի ազգի,
Եվ զավակներն են զրկված՝ հայրենիքի իրենց հին,
Որ ողջակեզն է դարձել անօրինակ սիրանքի:
Նրանք՝ վրիտ, դավախար, հեռու իրենց աշխարհից,
Օտար խուղի հարկի փակ խմում են ու երգ ասում
Կծկվում են, կարկամում նրանց սրտերը ցավից,
Եվ նրանց երգը աղի արցունքի պես է հոսում:*

Վերևում մեր մարմանշած «շեղումը» վերաբերում է ընդգծված վերջին փողին: Նկարեցիք հավանաբար, որ բնագրում և Ջենկևիչու ռուսերեն թարգմանության մեջ այս փողը բառացի հնչում է այսպես.

Երգում են նրանք այնպես, կարծես արցունքի միջից են երգում:

Միվա Կապուփիկյանի թարգմանության մեջ էլ այն հնչում է **հենց** այսպես.

... Եվ երգն արցունքի միջից է հոսում...

Ո՞ր թարգմանիչն է ճիշտ վարվել՝ մտածելու խնդիր է. բայց պարզ է մի բան, որ հայի համար «արցունքի միջից» կամ «արցունքի միջով» երգելը նվազ հասկանալի է, քան երգի՝ աղի արցունքի պես հոսելը:

Եզրափակիչ փան մեջ էլ Ն. Սահյանը թույլ է փվել մի այլ «շեղում», որը, սակայն, ավելի է ընդգծում բանաստեղծության ոգին: Բնագրում և ռուսերեն թարգմանության մեջ վերջին փողը կրկնվում է նույնությամբ, մինչդեռ հայ թարգմանիչն այն դարձրել է՝

Նրանք այնպես են երգում, որ կարծես լաց են լինում:

Այսպիսի շեղումները թարգմանչին ներելի են, որովհետև նրանց նպատակն է բնագրի էությունը յուրազգի ընթերցողին հարազատորեն փոխանցելը և ոչ թե բառացի նմանակումը, որ կարող է բնագրից հեռացնել այնպես, ինչպես ռուսական ելկա – քաղկա – ն թարգմանում են եղևնիներ և փայտիկներ կամ вот ты даешь՝ համա թե փախի ես...

Ասվածի լավագույն հիմնավորումը կլինի այն, որ մենք, առանց բանաստեղծությունը մասնավերելու, նրա ընթերցումը շարունակենք երկրորդ փնից, կհամոզվենք, որ Ն. Սահյանը բնագրի էությունն արտահայտել է այնպիսի հարազատությամբ, որ նախապես չիմացողը կարող է կարծել թե նրա սեփական ստեղծագործությունն է.

*Եվ խնում եմ, և երգում, որ հարբելով մոռանան
Իրենց անցյալն արյունոտ, ճակատագիրն անիծված,
Մոռացություն է բերում գիևին, թեկուզ մի վայրկյան,
Եվ ցավերն եմ մեղմանում կրծքերի տակ ծվարված:
Գլուխներն եմ մթազևում, մթազևում է ամեն ինչ
Նայրենիքի տառապած կերպարանքն է ջրանում:
Ու չի հասնում օգնության և աղերսի ոչ մի ճիչ
Զավակներին իր հարբած... Եվ մշուշն է խրանում:*

*Ինչպես նախիրը քաղցած գազանների ոռնակից՝
նրանք փախել եմ, ցրվել աշխարհներում հեռավոր,
Եվ սպառնում է նրանց շատացրելով զայրագին
Բնաջնջել հիմնովին ոսոխի թուրն ահավոր:
Սև անապատ եմ դարձրել նրանց հողը հոգեթով,
Նայրենի փունք նրանց հրդեհել եմ ու քանդել,
Եվ թափառում եմ նրանք երկրներվիր, ծովեծով,
Միայն պանդոկն է բացում իր դռները նրանց դեմ:
Նրանք խնում եմ... Եվ նրանց մոլեգին երգն է ծորում,
Արյունաքամ եմ լինում նրանց սրբերը կարծես,
Խեղդում է վիշտը նրանց, վրեժի բոցն է այրում,
Եվ հոսում եմ անդադար արցունքները աղեկեզ:
Նրանց սրբերը ցամառ կրակներով եմ լցված,
Այրերն ի վար արցունքի այրող շիթեր եմ կաթում,
Որտեղ պես է թնդում զայրագին երգը նրանց,
Եվ աջերում վրեժի կայծակներ եմ բոցկտում:*

*Եվ փոթորիկը ձմռան՝ նրանց երգը կրկնելով,
Մոլեգնում է ու ոռնում, մռնչում է կապաղի,
Եվ այդ երգը խոռված իր թևերին առնելով՝
Տարածում է, հասցնում բոլոր ծագերն աշխարհի:
Չարագուշակ երկիևքը ավելի է մթազևում,
Մասրկանում է գիշերվա սառնամանիքն ավելի,
Երգի որտրն ավելի, ավելի է մոլեգնում,
Ավելի է բարձրանում փոթորկի ձայնն ամենի:*

*Եվ խնում եմ, և երգում... Բեկորները այն չնչին՝
Ոսոխներից հալածված քաջակորով մի ազգի,
Զավակները այն զրկված՝ հայրենիքի իրենց հին,
Որ ողջակեզն է դարձել անօրինակ սիրտակրի:
Ուրաքոքիկ, վշտաբեկ, պարտառոված շորերով,
Նայրենիքից անջարված նրանք գիևի եմ խնում,
Եվ ձգտելով մոռանալ փանջանքները բյուրավոր՝
Նրանք այնպես եմ երգում՝ կարծես թե լաց եմ լինում:*

Արվեստի բոլոր մեծ երկերի նման այս բանաստեղծությունը պահպանում է իր արդիական հնչեղությունը՝ որպես եղբայրական բուլղար ժողովրդի մեծ գավակ Պեյո Յավորովի, մեր թանկ հարազատի սրտաբոխ ու բարձրարվեստ խոսք, որն ամեն անգամ հիշում ենք սրտագին երախտագիտությամբ դեպի այն ժողովուրդը, որ դժվար օրերին ապաստան է տվել մեր ժողովրդի ցանուցիր բեկորներին, ծնել է այն մեծարարանդ բանաստեղծին, որը մեր վիշտը, մեր ողբերգությունը ներկայացրել է աշխարհին՝ հարազատի սրտացավությամբ ու պահանջարիքոջ իրավունքով:

ГОАР АБОВЯН

СТИХОТВОРЕНИЕ “АРМЯНЕ” ПЕЙО ЯВОРОВА

Выдающийся представитель болгарской литературы конца 19-го начала 20-го веков П. К. Яворов является автором знаменитого стихотворения “Армяне”, которое он написал 7 декабря 1899 года. Стихотворение было отредактировано для журнала “Мысль” 18 января 1900 года. Еще при этой первой публикации это произведение получило высокую оценку Йордана Маринопольского. Стихотворение “Армяне” высоко оценили также известнейшие писатели того времени Иван Вазов, Георги Цанев и другие. Благодаря этому произведению патриарх болгарской литературы Иван Вазов замечает молодого поэта: “Армяне”, стихотворение Яворова дышит глубокой скорбью к несчастному народу-мученику.... Г-н Яворов, однако, один из поэтов, которые поют звучно и читаются с удовольствием” (Мартовската ни поезия. – Българска сбирка, VII, 1900, кн. 5, с. 307) – (Цитирую по: Неделчев 2005: 188).

Этим своим стихотворением П. К. Яворов раскрывает перед болгарским читателем одну из самых мрачных страниц истории армянского народа 90-ых годов 19-го века. Поэт Яворов сам является свидетелем страшных сцен на вокзале Скобелево. Владимир Василюв отмечает: “Яворов рассказывал своему брату, что когда он был телеграфистом в Скобелево (к концу 1894 года), наблюдал армянских беженцев, которые работали на вокзале, их мучения и как проводили ночи” – (Цитирую по: Неделчев 2005: 187).

Произведение воспринимается не только как посвящение конкретно армянам, но скорей всего как выражение скорби и сочувствия ко всем угнетенным народам, особенно в контексте набирающего все большую и большую силу Македонского вопроса (как известно, сам поэт участвовал в Илинденском восстании).

Интересен факт, что в дальнейшем развитии стихотворения конкретизирующее определение “армяне” ни разу не встречается. Также нет ни единого упоминания о том, кто их истязал и где их истязал. Однако вместо всего этого в стихотворении встречаются обобщающие определения “изгнанники” (болг. “изгнаници”), “тиран-кровопийца” (болг. “тиранин беснеещ”), “несчастливая родина” (болг. “нешастна родина”), “далекая чужбина” (болг. “далека чужбина”). Но такое отсутствие конкретизации скорее всего надо считать характерной ступенью на пути к художественному обобщению, чем отказом от реальности. То есть, в этом стихотворении сталкиваются, с одной стороны, конкретизированное заглавие, с другой – полное отсутствие конкретизации и стремление к обобщенности в самом стихотворении. Здесь, можно сказать, преобладает тенденция изгнанников, перевоплощенная в образ страдающего, но борящегося человека. Это сложное движение от единичности и конкретности к многозначности и обобщенности является частью художественной силы произведения. Однако это может привести к неправильному восприятию текста. С одной стороны, читатель может отдалиться от реального факта, послужившего толчком к созданию произведения – конкретная трагедия армян конца 19 века и, таким образом, прочесть стихотворение как открытый код. С другой стороны, читатель может пренебречь подчеркнутой тенденцией к многозначности и обобщенности и прочесть произведение как закрытый код.

Каждый отдельный стих сосредоточен на двух противоположных сторонах героев: первый и третий описывают их слабость, сокрушенность, а второй и четвертый – их силу, храбрость.

Единственными актуальными действиями героев являются “пьют” и “поют” (болг. “пият” и “пеят”). Однако то, что сильные и готовые на подвиг люди принудительно и мучительно обречены на бездействие, то, что они поют со слезами на глазах и продолжают страдать, само по себе остро драматическое и конфликтное положение. Мотивы “пьют” и “поют” протерпевают дальнейшее показательное развитие. Вторая строфа подхватывает “они пьют” (болг. “те пият”) и вместе с третьей развивает этот мотив. В свою очередь, четвертая строфа подхватывает мотив “они поют” (болг. “те пеят”) и снова его разрабатывает. В заключительной шестой строфе, начиная с “Они пьют и поют” (болг. “те пият и пеят”), П. К. Яворов собирает разделенные и равноправно разработанные мотивы. Необходимо отметить, что в болгарской языковой и художественной практике глаголы “пьют” и “поют” связаны между собой в семантическом отношении, не говоря уже о их звуковой близости.

Стихотворение “Армяне” построено по сложной и строго выдержанной композиционной схеме, напоминающей сонатную форму.

Поэт достиг поразительного успеха: проник в глубокую человеческую душу, уловил сложный драматизм силы, бунта и поражения. И этот сложный драматизм ощущается еще в первых четырех стихах:

*Изгнаници клетки, отломка нищожна
от винаги храбър народ мъченик,
дечица на майка, робиня тревожна
и жертви на подвиг чутовно велик.*

*Изгнанники, жалкий обломок ничтожный
народа, который все муки постиг,
и дети отчизны, рабыни тревожной,
чей жертвенный подвиг безмерно велик.*

(перевод М. Зенкевича)

Նրանք խղճալի վրարանդիներ, աննշան բնկոր
Դարերով խրախի, այլև անբարեբաղի մի ժողովրդի
Նրանք զավակներ անվերջ տառապանքի շրջափակում մի մոր,
Միրալի գոհեր մեծ, աշխարհաշունչ մի գործնասիրի...

(перевод С. Капутикян)

Драматизм усиливается, когда всплывают горестные воспоминания, воскресает в памяти родина, родной дом, оставленный в пламени:

*оставили в кърви нещастна родина,
оставили в пламък и бащин си кът,
немили-недраги в далечна чужбина,
един – в механата! – открит им е тът.*

*Родимый им край превратился в пустыню,
сожжен и разрушен отеческий кров,
и, беженцы, бродят они по чужбине, –
Один лишь кабак приютить их готов!*

(перевод М. Зенкевича)

Իսկ հենտ, հենցնու՛մ ալեքալ նախնիս
Վերջնու՛մ հողմիկի բոցերնու՛մ կորած փունիք հայրախալև
Օգտորոյթան մեզ, օգտը դուներին ևրանք խորթ որդիք,
Բաց է ևրանց դեմ լոկ գինարունք և անհայր ճակրակ:

(перевод С. Капутикян)

Это стихотворение является поэтическим выражением патриотических чувств поэта. В стихотворении использованы яркие описания, сравнения и антитезы.

Произведение состоит из шести восьмистиший, где первый стих повторяется в финале, и таким образом, формируется композиционное кольцо. В первых строфах описываются два основных состояния матери родины – ее муки и рабское состояние, и две основных качества ее детей – жертвенность и храбрость:

*далеч от родина, в край чужди събрани,
изпити и бледни в порутен бордей,
те пият, а тънат сърцата им в рани,
и пият, тъй както през сълзи се пей.*

*в краю, им чуждом, от родного далеко,
в землянке, худые и бледные, пьют,
а сердце у каждого ноет жестоко;
поют они так, как сквозь слезы поют.*

(перевод М. Зенкевича)

Շարժելի հողից հենտ, հալածված օգտը երկնի փակ
Նրանցնու՛մ ու գունար հալածված աշխրեդ, այլ գործ փնտրելու
Խնկու՛մ են, ու լոկ ևլվու՛մ է գալից արդի վերքը փար,
Ու երգու՛մ են խուլ, ինչպես արցունքի միջից են երգու՛մ:

(перевод С. Капутикян)

Материальные условия и душевное состояние налагают отпечаток на их внешний вид (болг. “изпити и бледни”) и являются мотивацией их действий (болг. “пият и паят”). Только в третьей строфе указываются причины страдания армян. Они являются жертвами жестокого тирана, кровопийцы (болг. “тиранин беснеец”, “кръвник безпощаден”).

Затем внимание поэта переносится к песне армян. Эпитет “дива” (рус. “дикая”), определяющий их песню, показывает драматизм и силу чувств, вложенных в нее, а анафора “че” (рус. “что”) указывает на их физические страдания:

*Те паят... И дива е тяхната песен,
че рани разяждат ранени сърца,
че злоба ги дави в кипежа си бесен
и сълзи изтиска на бледни лица...*

*Поют они... Льетса их буйная песня,
А будто бы кровью исходят сердца,
И давит их ярость, им душно и тесно.
А слезы текут и текут без конца.*

(перевод М. Зенкевича)

Երգու՛մ են ևրանք... ու ևրանց երգը տհեղ է, վայրի,
Քանզի խոցվու՛մ են դից վիրավոր արքերը ևրանց,
Քանզի խեղդու՛մ է ևրանց զայրույթի ծուխը կարաղի,
Մի արցունքները ժայր քանվու՛մ են դեմքի վրա.

(перевод С. Капутикян)

Муки и страдания перерастают в новое чувство, в чувство мести. И песни армян уже наполнены мужественностью, бушующим боевым духом.

С особой силой звучит их новая, бунтарская песня, которая в предпоследней строфе сливается с песней зимней бури. Такие природные стихии, как огонь, молния, буря, выражают не только недомогание, но и новое состояние их души:

*А зимната буря им сякаш приглася,
бучи и завива страхотно в ноцта
и вихром подема, издига, разнася
бунтовната песен широко в света.*

*И зимняя буря, их пению вторя,
бушует, и воет, и дико ревет,
и вихрем бунтарскую песню в просторе
далеко по белому свету несет.*

(перевод М. Зинкевича)

*Իսկ ձմեռի բուրի անկախ ձայնակցու՞մ,
խտնված երգի՞ն՝ քննու՞մ, հենու՞մ է գիշերվա սրնու՞մ,
Ու սրբիկի սկի բարձրացնու՞մ է վեր, փարիսու՞մ անասնու՞մ
Սուրբիկի երգը փակնու՞մ, աշխարհի չորս կողմն է փակնու՞մ:*

(перевод С. Капутикян)

Таким образом, природа и состояние армян находятся в полной гармонии.

Последняя строфа возвращается к началу и одновременно вносит нечто новое в первоначальное описание. Исчезли начальные слова “изгнаницы клетки”, которые выражают сочувствие и страдание к армянам (болг. “те пият и пият”) и многоточие снова объединяет, но уже на высоком уровне, два основных состояния армян – пение и пьянство (болг. “пеене и пиене”). Финальная строфа показывает, что вопреки материальной разрухе и бедственному положению: “далеч от родина” и в “порутен бордей...”, эти глаголы выражают новое состояние их души.

При этом Яворов не забывает описания горячего патриотизма беженцев, которые даже в столь безвыходной для них ситуации не теряют надежды на спасение родины. И Яворов убежден в жизнестойкости армянского народа.

Стихотворение “Армяне” многократно переводилось на армянский язык. Существует около восьми различных переводов: С. Хиндлыан, Гранта Граана, Месия Эскиджян, Амо Сагян и др.

В настоящей статье нами представлен перевод С. Капутикян. Поэтому считаем целесообразным рассмотреть данный перевод.

В переводе на армянский язык четвертая строка претерпевает некие изменения. Если в оригинале говорится о великом жертвенном подвиге армян, то в переводе Капутикян акцент делается на армянах как о жертвах:

и жертви на подвиг чутовно велик ...

Ср.: *Միրախի գոհեր մեծ, աշխրհախալած մի գործնախորհ...*

Шестая строфа в переводе описывает то, что уже оставлено, т.е. “нещастна родина” հեզ հայրենիք, “башин си кът” հայրազանի փոկը, тогда как в оригинале акцент делается на сам процесс “оставления”. Глагол “оставили” звучит дважды в этой строфе:

*оставили в кърви нещастна родина,
оставили в пламък и башин си кът, ...*

Ср.: *Ա հեռվու՞մ, հեռվու՞մ՝ ավերակ փրձած մի հեզ հայրենիք
Նեռվու՞մ՝ հրդեհի բոցերու՞մ կորած փոկը հայրազան...*

В седьмой строфе к слову “песня” С. Капутикян кроме определения “дикая” (болг. “дива”), которое присутствует в оригинале, добавляет и определение “грозный” для усиления воздействующей силы их песни:

Те пият... И дива е тяхната песен, ...

Ср.: *Երգու՞մ եւ երակը... Ու երակը երգը տեղն է վայրի...*

Если в оригинале стихотворения в восьмой строфе слово “мъст” (рус. мечь) повторяется два раза, то в переводе С. Капутикян прибавляется к слову “мечь” определение “бешеная”:

че мъст, мъст крѳвнишка жадуват души.

Ср.: *Նգոհնեղի մեջ արյան վրեժն է խելախեղ հատնու՞մ...*

Из всего вышесказанного можно прийти к выводу, что перевод С. Капутикян весьма близок к оригиналу. Переводчица старалась передать суть стихотворения без больших смысловых изменений. В целом перевод С. Капутикян можно считать удавшимся.

Стихотворение “Армяне” является выражением братских чувств армянского и болгарского народов. Армянский народ признателен болгарскому поэту П.К. Яворову за его глубокую проникновенность в душу многострадающего народа. И неслучайно его бюст стоит перед одной из ереванских школ, названной его же именем.

Использованные источники

1. Джингозян К.А. Пейо Яворов и армяне. Ереван: Изд-во АН АССР, 1960. – С. 181 – 184

Использованная литература

1. Георгиев Н. Трагизмът и величието на бунтовната песен (Наблюдения върху “Арменци” на Яворов) // Пейо Яворов. Поезия. Проза. Велико Търново: Изд-во “Слово”, 1999. – С. 158–166.
2. Джингозян К.А. Пейо Яворов и армяне. Ереван: Изд-во АН АССР, 1960. – 247 с.
3. Неделчев М. Яворов. Литературна личност. Истории на книги и стихотворения. С.: Изд-во “Дамян Яков”, 2005. – 247 с.

ԱՆՆԱ ԽՍՍՏՐՅԱՆ

ԲՈՒՂԱՐ ԵՐԳՉՈՒՆԻ ՌՈԶԱԼԻ ՊԵՆԿԷՅԱՆԸ ԵՎ Տ. ՉՈՒԽՆԱԸՅԱՆԻ «ԼԵՐԵՔԻԶԻՆ» ՆՈՐ-ՆՈՐ ԱՂԱՍ ՕՊԵՐԱՆ

Ծիշք 110 փարի առաջ, 1898-ի մարտի 10-ին Զմյուռնիայում վախճանվում է հայ ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտական դպրոցի սկզբնավորող, հայկական առաջին օպերաների և օպերետների, ռոմանսների և գործիքային սրբաձագործությունների հեղինակ, արևմտահայ իրականության մեջ երաժշտական առաջին թատրոնի կազմակերպիչ Տիգրան Չուխանյանը: Օրեր անց, մարտի 14-ին անմահ «Լեբլեբիջին» առաջին անգամ հնչում է Բուլղարիայում. Վառնայի Սլավոֆ սրահում «Վեսելո»

դերասանախմբի կապարմամբ՝ Արշակ Պենկյանի ղեկավարությամբ:¹ Նոր-հորի դերերգը կապարում է Ա.Պենկյանը, իսկ Ֆաթիմեինը՝ դեռափրուլարուհի երգչուհի Ռոզալին: «Վեսելոն» «Լեբլեբիջին» ևս մեկ անգամ Վառնայում ներկայացնում է 1900-ի մայիսի 4-ին, Սանթրալ սրահում՝ մասնակցությամբ Ա.Պենկյանի (Նոր-հոր), Ռոզալիի (Ֆաթիմե), Վ.Պապայանի (Խուրջիդ), Տ.Գալեմճյանի (Սանսար-Նասան) և այլոց:²

Օպերետային դերասանուհի Ռոզալի Պենկյանը ծնվել է Բուլղարիայում, 1880-ին. կրկեսի դերասանի ընտանիքում: Ռոզալին նպարակ ուներ իր ձայնը մշակել Պրագայի կոնսերվատորիայում, սակայն դա նրան չի հաջողվում՝ հոր կրկեսում ողբերգական մահվան պարճառով: 1890-ականների վերջին լավ ձայնով օժտված գեղեցկարես Ռոզալին ընդգրկվում է Արշակ Պենկյանի թատերախմբում:

Մեծ է թատերական գործիչ, դերասան և ռեժիսոր Արշակ Պենկյանի³ (Պենկյան, իսկական ազգանունն անհայտ է) թատերախմբի դերն ու նշանակությունը հայ երաժշտական թատրոնի պարմության մեջ, որը նշանավորեց հայ երաժշտական թատրոնի զարգացման երկրորդ շրջանը: Նա ծնվել է Կ.Պոլսում, 1867-ին:⁴ Տարրական դպրոցում մի քանի փարի սովորելուց հետո ուսումը թերավարպ՝ կապվում է այդ փարիներին գործող միակ՝ Մ.Մնակյանի «Օսմանյան թատրոնի» հետ. դերասանների իրերը թատրոն փեղափոխելու դիմաց 13-ամյա պարանին անվճար դիպում է ներկայացումները, մասնակցում փորձերին, ի մտքո ծանոթանում բեմադրության ողջ ընթացքին: Աստիճանաբար նրան են վստահվում լուս դերերը: Պենկյանի բեմելը փեղի է ունենում 1882-ին, Կ.Պոլսում. «Պոսեցի այս շուրիկ փղան, փոքր փարիքէն, թատերախումբերու մէջ ծառայած է՝ դերասաններուն բեռները կրելով, և ուշադրութամբ հեքներով անոնց խաղարկութան, փորձի ու ներկայացման ընթացքին: Իր բեմին շնորհներուն զարգացման համար, այս է եղած իր միակ միջոցը: Անուս այս դերասանը իրական փաղանդ մը ի յայտ բերած է, իբրև կարակերգակ, զաւելչներու և օփերթներու մէջ, շահելով բացառիկ ժողովրդականութիւն, միջազգային հասարակութեան մէջ»:⁵

1895-ի կտորածներից հետո Պենկյանը մեկնում է Բուլղարիա, հայ և հույն դերասան-դերասանուհիներից կազմում օպերետային խումբ և ներկայացումներ փարիս: Շուրով փեղափոխվում է Վառնա, խաղում «Վեսելո» թատերախմբում՝ հանդիսանալով թատերախմբի ղեկավարներից մեկը և արժանանում բուլղարական մամուլի դրվաբանքին: 1897-ին դերասան Գր.Նակոբյանի հետ հիմնում է հայ դերասաններից բաղկացած նոր թատերախումբ, 1898-1899-ին շրջագայում բուլղարական մի քանի քաղաքներում.

«Արշակ Պենկյանը Պուղարիո մեկ ծայրէն մյուսը կը շրջի իր այս փոքրիկ խումբով, ուր իբիշի⁶ դերեր կստանանք ինքը»:⁷ Շուրջով թարգմանում Պենկյանն ընդգրկում է բուլղարուհի գեղեցկատես, լավ ձայնով օժտված 13-14-ամյա Ռոզալիին (հեղափոխում՝ Ռոզալի Պենկյանին), հաջողությամբ գործում Վառնայում: 1906-ի նոյեմբերի 1-ին Վառնայի «Վեսելո» (Զվարթ) դերասանախումբը Ալիամարտ թատրոնում խմբի ռեժիսոր Ա.Պենկյանի օգտին ներկայացնում է «Լեբլեբիջին», որպեսզի գլխավոր դերերը կատարում են Նայկ Արամը (հուրջիդ), Վ.Պապայանը (Մանսար-Նասան), Ա.Պենկյանը (Նոր-հոր), Ռոզալին (Ֆաթինե) և այլոք:⁸

Ռոզալին արագ տիրապետում է հայերենին և ցերեկային ժամանակ երգում «Բամ փորտրան», «Նայասարան», «Ազատություն», «Ոհ, ինչ անուշ» և այլ հայերենասիրական երգեր: Պենկյանը նյութապես աջակցում է նրանց ընթացիկին՝ դառնալով Ռոզալիի միակ պաշտպանը, ապա՝ ամուսնանում նրա հետ:

1907-ին⁹ Պենկյանը մեկնում է Եգիպտոս. նրա ղեկավարությամբ «Լեբլեբիջի Նոր-հոր աղա» օպերան «Զվարթ» դերասանախումբը ներկայացնում է Կահիրեի «Վերդի» թատրոնում 1908-ի մարտի 6-ին՝¹⁰ մասնակցությամբ Ա.Պենկյանի (Նոր-հոր), Ռոզալիի (Ֆաթինե), Վ. Պապայանի (Մանսար-Նասան), Ե.Երամյանի (Ճինյոզ) և այլոք: Այսպես դեռևս թարմ էր դերասան, ռեժիսոր, թարգմանական գործիչ Սերովյե Պենկյանի (1838-1903) խմբի ներկայացումների փառավորությունը. տեղացիները նրան շփոթում են Ս.Պենկյանի հետ, և այդ օրվանից էլ նա անվանվում է Արշակ Պենկյան: Նյութապես ընթացում Պենկյանը և նվագախմբի ղեկավար Ժորժ Ռևինսոնը հղանում են օպերետային խմբի ստեղծման գաղափարը, ինչը, ցավոք, անիրագործելի էր նրանց համար՝ անհրաժեշտ նյութական միջոցների չգոյության պատճառով:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո Պենկյանը Ռոզալիի և դերասաններից մի քանիսի հետ 1908-ին¹¹ տեղափոխվում է Կ. Պոլիս, որպեսզի հայերի, հույների և թուրքերի մասնակցությամբ հաջողությամբ գործում էին փասնյակ թատերախմբեր: Մինչդեռ՝ բացակայում էր երաժշտական թատրոնը:

1908-ի սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսի նախկին քաղաքագլուխ Ռոզվանի որդու՝ Ռեշադ Ռոզվանի նյութական աջակցությամբ և Ա. Պենկյանի ղեկավարությամբ Կ. Պոլսում հիմնադրվում է օսմանյան երաժշտական թատրոնը՝ կազմակերպվում է 40 հոգուց բաղկացած օպերետային խումբ, որի կազմում ընդգրկվում են Ռոզալի Պենկյանը, Շավարշ Գարագաշը, Պետրոս Պալթազարյանը, Նրանտ Ստեփանյանը, Վահրամ Պալըքճյա-

նը, Գ. Գարայանը, Վեհանույշը, Լյուսի Թոգաթյանը (Գարագաշ), Գոհարիկ Շիրինյանը, Երվանդ Փափազյանը, Երվանդ Թոլայանը, Մելինե Շիշեճյանը և ուրիշներ:¹²

Ա.Պենկյանի ղեկավարությամբ օպերետային խումբը մի քանի ամիս տևած նախապարաստական աշխատանքներից հետո բեմադրում է «առաջին ներկայացումը՝ երգահան Տիգրան Չուհանեանի «Լեպլեպիճի»-ն, արժանավայել կերպով, որ մեծ ընդունելիության արժանացաւ հանրութենէ»:¹³ Դա տեղի է ունենում 1910-ի դեկտեմբերի 5-ին,¹⁴ «Օդեոն» թատրոնում. գլխավոր դերերգերով հանդես են գալիս Ա. Պենկյանը (Նոր-հոր), Ռոզալին (Ֆաթինե), Գոհարիկ Շիրինյանը (հուրջիդ բեյ), Պ.Պալթազարյանը (բոստանի բաշի): Ներկայացման մասին հոդվածներ են տեղ գտնում «Կապուռոյում», «Ազատամարտում» և «Բյուզանդիոնում»:¹⁵ «Լեբլեբիջին» ունենում է շոնդալից հաջողություն: Լեպլեպիճու դահլիճում ներկայացումը դիտում են հայեր, հրեաներ, հույներ, բուլղարներ, ալբանացիներ: «Պենկյանի և Ռոզալիի դերերգերից մի քանիսը արժանացել են փոթորկալից ծափահարությունների, կրկնվելով վեցից ավելի անգամներ, իսկ լեպլեպիճիների հայտնի երգի ընթացքում ամբողջ դահլիճը ձայնակցել է բեմին, ստեղծելով խանդավառ մթնոլորտ»:¹⁶

Ներկայացումն առաջ է բերում Պոլսի հայալեզու և թրքալեզու մամուլի ջերմ արձագանքը՝ դիտվելով որպես «երևույթ մայրաքաղաքի մշակութային կյանքում»¹⁷ և սկիզբ դնում Պենկյանի ու Ռոզալիի համբավի փարածմանը: «Լեբլեբիջին» հանդիսատեսների պահանջով կրկնվում է երեք օր անընդմեջ, իսկ դեկտեմբերի 26-ին Կ.Պոլսի «Օդեոն» թատրոնում «Լեբլեբիջին» 10-րդ ներկայացումն է:¹⁸ ««Լեպլեպիճին» կը պարաստվի ու կը բեմադրվի ամեն օր ու ամեն տեղ, - հեղափոխում կհիշի դերասան Է.Չափրաստը, - շաբաթը ինը կամ փասը անգամ, միշտ ու ամեն տեղ խոռոնեքան մը հասարակության առջև: Ու ասիկա՝ երկար փարիներով: Մեկ անգամ տեսնողը քսան-երեսուն անգամ ևս կուզար... այնքան ափնքնող էր թե երաժշտությունը և թե խաղարկությունը»:¹⁹

Նորաստեղծ օպերետային խումբը փայլա է կանոնավոր ներկայացումներ՝ հիմնականում բեմադրելով «Լեբլեբիջին», «Արիֆն» ու «Զյոսե Քեհյան»:²⁰ Մինչ այդ Կ. Պոլսի հանդիսատեսին անծանոթ Ա. Պենկյանը Նոր-հոր աղայի դերով շարք բարձր է գնահատվում ու միանգամից սիրվում բոլորի կողմից: Ժամանակակիցների վկայությամբ «նա «Նորհոր աղա»-ն կը խաղար անհավաքալի բնականությամբ մը նոյնացած փիլապին»:²⁰

1911-ի հունվարի 9-ին Կ. Պոլսի օպերետային խումբը Ա.Պենկյանի ղեկավարությամբ «Օդեոն» թատրոնում ներկայացնում է «Լեբլեբիջին»:²¹

ներկայացումը կրկնվում է հունվարի 23-ին՝ ցերեկը: Սերկայացումից հետո արքասանություններով հանդես է գալիս Վ.Փափազյանը:²² 1912-ի հունվարի 27-ին Կ.Պոլսի օպերետային խումբը Ա. Պենկյանի ղեկավարությամբ «Օդետն» թատրոնում ներկայացնում է «Լերլերիջին»՝ երգչուհի ու պարուհի Ռանա Տիլպերյանի մասնակցությամբ,²³ իսկ ղեկվումբների 8-ին և 15-ին՝ Եգիպտոսում:²⁴

1919-ի ապրիլի 1-ին Պոլսի օպերետային խումբը Ա. Պենկյանի ղեկավարությամբ «Օդետն» թատրոնում ներկայացնում է «Լերլերիջին»:
Նոր-հորի դերում՝ Ա. Պենկյանն է,²⁵ իսկ 1920-ի հոկտեմբերի 3-ին հնչում է Սլյուպարի «Թերե» թատրոնում:²⁶

1921-ի մարտի 6-ին Ա. Պենկյանը բեմադրում է «Լերլերիջին» Միլլեթ Շահգադե պաշըի թատրոնում: Սերկայացումը կրկնվում է մարտի 26-ին, Մաքրոյուդի Քորայիսի սրահում:²⁷ Հունիսի 5-ին Պոլսի օպերետային խումբը, մասնակցությամբ Ա. Պենկյանի (Նոր-հոր) և Ռոզալիի (Ֆաթի-նե), «Լերլերիջին» ներկայացնում է Գումգարուի թատրոնում,²⁸ հոկտեմբերի 29-ին՝ Բրենթանիա թատրոնում,²⁹ իսկ 1922-ի մարտի 12-ին՝ Պոլսի Օլիմպիա թատրոնում. բեմադրության ռեժիսորն էր Ա. Պենկյանը:³⁰

1922-ին «Լերլերիջին» ներկայացումների շարքը եզրափակվում է ղեկվումբների 24-ին. Պոլսի Պենկյան թատրախումբն այն ներկայացնում է Պրի Շանի թատրոնում. բեմադրության ռեժիսորն էր Ա. Պենկյանը: Իսկ 1922-ի փարենուտի, ղեկվումբների 31-ին Պրի Շանի թատրոնում Պենկյանի օպերետային խումբն իրականացնում է «Արիֆի» բեմադրությունը՝ մասնակցությամբ Ա. Պենկյանի, Ռոզալիի, Վիկտորիա Խաչիկյանի, Շ. Գարազաշի, Պ. Պալթազարյանի, Լյուսի Թոքաթյանի և Ե. Թոլայանի: Բեմադրության ռեժիսորն էր Ա. Պենկյանը:³¹

Ա. Պենկյանի թատրախումբը 1910-1923-ականներին Թուրքիայում «Լերլերիջին»՝ մասնակցությամբ Ռոզալիի, ներկայացրել է բազմաթիվ անգամներ՝ 1910-ի ղեկվումբների 8-ին, 9-ին, 12-ին, 15-ին, 18-ին, 19-ին, 26-ին, 1911-ի հունվարի 9-ին 13-ին, 23-ին, փետրվարի 27-ին, մարտի 5-ին, 6-ին, 12-ին, 13-ին, 24-ին, 27-ին, ապրիլի 2-ին, 3-ին, 24-ին, 30-ին, մայիսի 3-ին, 7-ին, 8-ին, 19-ին, 21-ին, 28-ին, հունիսի 11-ին, 12-ին, ղեկվումբների 1-ին, 3-ին, 4-ին, 25-ին, 1912-ի հունվարի 1-ին, 6-ին, 7-ին, հուլիսի 21-ին, 22-ին, սեպտեմբերի 22-ին, 1913-ի նոյեմբերի 7-ին, 9-ին, 15-ին, 16-ին, 23-ին, 30-ին, ղեկվումբների 8-ին, 12-ին, 22-ին, 29-ին, 1914-ի³² հունվարի 5-ին, 16-ին, 19-ին, 24-ին, փետրվարի 2-ին, 9-ին, 16-ին, 20-ին, 23-ին, 28-ին, ապրիլի 27-ին, մայիսի 4-ին, 24-ին, 1916-ի մարտի 6-ին, ապրիլի 3-ին, հունիսի 11-ին, հոկտեմբերի 23-ին, 30-ին, նոյեմբերի 27-ին, ղեկվումբների 18-ին,

1917-ի հունվարի 24-ին, փետրվարի 18-ին, մարտի 4-ին, 26-ին, ապրիլի 3-ին, 9-ին, մայիսի 6-ին, 28-ին, հունիսի 20-ին, հուլիսի 23-ին, օգոստոսի 27-ին, սեպտեմբերի 5-ին, 14-ին, 1919-ի հունվարի 19-ին, 26-ին, մարտի 7-ին, հուլիսի 11-ին, 14-ին, հոկտեմբերի 3-ին, ղեկվումբների 3-ին, 13-ին, 18-ին, 1920-ի հունվարի 1-ին, մարտի 21-ին, ապրիլի 4-ին, հուլիսի 19-ին, օգոստոսի 29-ին, հոկտեմբերի 9-ին, նոյեմբերի 27-ին, 30-ին, 1921-ի հունվարի 29-ին, մարտի 13-ին, ապրիլի 4-ին, 18-ին, սեպտեմբերի 26-ին, հոկտեմբերի 17-ին, 31-ին, նոյեմբերի 7-ին, 21-ին, ղեկվումբների 12-ին, 1922-ի հունվարի 2-ին, 9-ին, փետրվարի 27-ին, ապրիլի 9-ին, սեպտեմբերի 10-ին, հոկտեմբերի 15-ին, 22-ին, նոյեմբերի 5-ին, 19-ին, ղեկվումբների 24-ին, 1923-ի հունվարի 19-ին, փետրվարի 11-ին, մարտի 4-ին, ապրիլի 8-ին:³³

Ա. Պենկյանը Պոլսում ակտիվ աշխատեց 13 փարի. ուշիմ, գործունյա, աշխատասեր ու խնայող՝ «միս դերասաններուն նման դժբախտ և անկարգի չունեցավ, կարօրութեան, փառապանքի, աղքատութեան և թշվառութեան չմարմուռեցաւ բնաւ. ընդհակառակն, կալուած ու բաւական կոկիկ գումար մըն ալ ձգեց իրեններուն»:³⁴

Բացի Պոլսի հայ և թուրք թատրասերներից, հանդիսականների թվում էին հրեաներ, իրալացիներ, հույներ, բուլղարներ, ալբանացիներ, եվրոպացիներ՝ ովքեր «իրապէս արևելեան ներկայացման մը վայելքը կ'ունենային, հանդիսաբեւ ըլլալով Չուհաճեանի օփերէթներուն, որոնց մէջ, զլիսաւոր դերակատարներ էին, Արշակ Պենլեանէ ու Ռոզալիէ զայր, Շաւարշ Գարազաշ, Պետրոս Պալթազար, Հրանդ Ստեփանեան, Վահրամ Պալըքճեան, Գարաեան, Լիսի, Վեհանոյշ և ղեռ ուրիշներ»:³⁵

Իր թատրախումբով՝ Ռոզալիի գլխավոր դերակատարությամբ, Ա. Պենկյանը հանդես է եկել Թուրքիայի փարբեր քաղաքներում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Հունաստանում, այլուր: Պենկյանի ռեժիսորական և դերասանական գլուխգործոցը «Լերլերիջին» էր, որպէս հանդես էր գալիս Նոր-հորի դերերգով: Տարիներ շարունակ նրա անունը Լերլերիջի Նոր-հոր աղայի հոմանիշն էր, և պատահական չէր, որ փարիներ անց, 1923-ին,³⁶ արդեն հանգուցյալ Պենկյանի «ղազաղին վրայ դրուեցաւ Լեյլեփի-ճիի փարագը, զոր փարիներով գործածած էր բեմին վրայ, այդ դերը անձնատրած արեւն»:³⁷ Դազաղին հանգրվանեց նաև հռչակավոր մաղը, որն օգտագործել էր հանգուցյալը երեսուն փարվ ընթացքում՝ ավելի քան հազար անգամ: Կարծես, իր կերպարի անգուզական մարմնավորողի հետ թաղվում էր նաև Նոր-հոր աղան:³⁸ Հանգուցյալի կրակի համաձայն՝ նվազախումբը կատարում է լերլերիջիների խմբերգը:³⁹ Պատահականություն էր արդյոք, թե ուղղակի գուզաղիալություն, որ Պենկյանի անժամա-

նակ մահը վրա հասավ իր վերջին ներկայացումից ընդամենը երեք օր անց. 1923-ի ապրիլի 8-ին⁴⁰ Պրի Շանի թափրոնում, ասես, նա առհավելք հրաժեշտ փվեց իր հանդիսատեսին՝ իր սիրելի «Լերլեբիջիում», իր պաշտելի Նոր-հորի դերով:

Ա. Պենկյանի մահից հետո Երվանդ Թոլայանի փնտրիչությամբ, Ժ. Ուկնարի երաժշտական ղեկավարությամբ Աշոտ Մաղաթյանը 1923-ի ապրիլի 22-ին Պրի Շանում բեմադրում է «Լերլեբիջին»՝ ձոնելով Պենկյանի հիշատակին: Մայիսի 10-ին Պենկյան խումբը Նալե օպերետային խմբի հետ համադրելով Պրի Շանում ներկայացնում է «Լերլեբիջին»՝ մասնակցությամբ Ռոզալի Պենկյանի (Ֆաթինե), Նայկ Չուխանյանի (Նոր-հոր), Էոմեր Այվրընի (Խուրշիդ), Երվանդ Թոլայանի (Ծինկյոզ) Նայկ-Արամի (Սանսար), փիկ. Վիկտոր Խաչիկյանի (արևելյան պարոնի) և նվագախմբի՝ Ուկնարի ղեկավարությամբ:⁴¹

1923-ի օգոստոսի 18-ին և 19-ին Ժ. Ուկնարի երաժշտական ղեկավարությամբ Ա. Մաղաթյանը բեմադրում է «Լերլեբիջին», գլխավոր դերերում հանդես են գալիս Ռոզալի Պենկյանը (Ֆաթինե), Նայկ Չուխանյանը (Նոր-հոր), Էոմեր Այվրընը (Խուրշիդ), Երվանդ Թոլայանը (Ծինկյոզ), Նայկ-Արամը (Սանսար), փիկ. Վիկտոր Խաչիկյանը (Քամեր), Պ. Պալթազարը (բոսփանցի բաշի), Վ. Չկնունին (Սանսար):⁴²

Այնուհետև կազմվում է Ռոզալի Պենկյանի անունով օպերետային խումբ՝ Ե. Թոլայանի ղեկավարությամբ, որը Ուկնարի երաժշտական ղեկավարությամբ բեմադրում է «Լերլեբիջին» 1923-ի սեպտեմբերի 8-ին, բայց շուտով խումբը դադարեցնում է իր գործունեությունը:⁴³

Ամուսնու՝ Ա. Պենկյանի մահից 1 փարի անց Ռոզալին խոստովանել է. «Օհ, Պենկյանը, կարարյալ հայր մը եղած էր ինձի և ես զայն շար կը սիրեի. այնպես որ մահվընեն ետքը երկար արեն չկրցա բեմ լելլել՝ առանց ջղային նոպաներու ենթարկվելու: Իր մահվան անկողնին մեջ ինձի հանձնարարած էր այլևս բեմ չելլել... Ամուսնուս մահը զիս շար հուզեց, երբեք չպիտի կրնամ մոռնալ թե ինչ թանկագին հայր մը և ամուսին մը եղած էր ան ինձի համար»:⁴⁴ 1925-ին Ռոզալին ընդմիջար հեռացել է թափրոնից ու փեղափոխվել Բուլղարիա:

Եվ այսպես՝ հընթացս իր բեղմնավոր ստեղծագործական գործունեության՝ Ռոզալի Պենկյանը բացառիկ հաջողությամբ է կարարել գլխավոր հերոսուհիների դերերգերը Տ. Չուխանյանի «Լերլեբիջի Նոր-հոր աղայում», «Քյոսե Քեհյայում» և «Արիֆում»: Ժամանակակիցների վկայությամբ, Չուխանյանի երաժշտության հանդեպ Ռոզալիի հիացմունքը հասնում էր պաշտամունքի: Նա համարվել է Ֆաթինեի լավագույն դերա-

կարարներից մեկը: Ռոզալի Պենկյանի մասին դրվագական հոդվածներ են փայլագրվել հայական, թուրքական և հունական մամուլում: Նրա արվեստով հիացել է Վահրամ Փափազյանը:

1. Բ.Նարոթյունյան, XIX-XX դարերի հայ թափրոնի փարեգություն, հ. 1, Երևան, 1980, էջ 503:
2. Նույն փեղում, էջ 565:
3. Ա. Պենկյանը վայելել է Ս. Պենկյանի հովանավորությունն ու կրել նրա ազգանունը:
4. Պենկյանի ծննդյան թվի վերաբերյալ կան փարբեր փեսակետեր: Մի դեպքում՝ 1867 (փե՛ն «Ով ով է. հայեր» կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007, էջ 317, Նայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 231), մի դեպքում՝ 1868 (փե՛ն Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. 9, գիրք Ա, Երևան, 1990, էջ 259), մեկ այլ դեպքում՝ 1876 (փե՛ն Ն. Պեշիկթաշեան, Թատերական դեմքեր, Անթիլիաս, 1969, էջ 1103, Մ. Մուրադյան, Ուրվագիծ արևմտահայ երաժշտության պատմության, Երևան, 1989, էջ 205, Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թափրոնի պատմության, հ. 3, Երևան, 1975, էջ 100) են:
5. Ն. Պեշիկթաշեան, նշվ. աշխ., էջ 1103:
6. Իբիջ - իրալական փունջինելոյի արևելյան թուրքական փարբերակը, թուրքալեռային թափրոնի կենտրոնական դեմքերից մեկը:
7. Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թափրոնի պատմության, հ. 3, էջ 102:
8. Բ.Նարոթյունյան, XIX-XX դարերի հայ թափրոնի փարեգություն, հատոր II, Երևան, 1980, էջ 240:
9. Ըստ Գ. Ստեփանյանի՝ Պենկյանը Վառնայից Եգիպտոս է մեկնել 1906-ին (փե՛ն Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թափրոնի պատմության, հ. 3, էջ 104):
10. Ռ. Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգություն. 1901-1910, Երևան, 2006, էջ 143, Բ.Նարոթյունյան, XIX-XX դարերի հայ թափրոնի փարեգություն, հատոր II, էջ 323:
11. Ըստ Գ. Ստեփանյանի՝ Պենկյանը Պոլիս է վերադառնում 1909-ին (փե՛ն Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թափրոնի պատմության, հ. 3, էջ 105):
12. Ռ. Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգություն. 1901-1910, էջ 147, Բ.Նարոթյունյան, XIX-XX դարերի հայ թափրոնի փարեգություն, հատոր II, էջ 342:
13. Ն. Պեշիկթաշեան, նշվ. աշխ., էջ 1105:
14. Այս ներկայացման օրը Ն. Ավագյանի մոտ նշված է որպես ղեկավարների 8 (Ն. Ավագեան, Տիգրան Չուխանյանի Արիֆին հիյլեսի, Քեօտե Քեհեա և Լեպլեպիհի Նոր-հոր աղա օփերեթները, Ծիծեռնակ, եռամսեայ երաժշտական հանելուած Ջահակի շաբաթաթերթի, Ջ. Տարի, թիվ 2-3 (22-23), ապրիլ-յուլիս, 2006, Կահիրե, էջ 16):

15. Ռ.Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգրություն. 1901-1910, էջ 189, Բ.Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր II, էջ 478:
16. Գ.Սրեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թավրոնի պատմության, հ. 3, էջ 107:
17. Նույն փեղում, էջ 108:
18. Ռ.Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգրություն. 1901-1910, էջ 190, Բ.Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր II, էջ 478:
19. Գ.Սրեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թավրոնի պատմության, հ. 3, էջ 108:
20. Ն.Պեշիկթաշևեան, նշվ. աշխ., էջ 114:
21. Ռ.Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգրություն. 1911-1920, ձեռագիր, ՎՎԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:
22. Բ.Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր II, էջ 493:
23. Ռ.Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգրություն. 1911-1920, Բ.-Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր III, Երևան, 1981, էջ 13:
24. Ն.Արզեան, նշվ. հոդվածը, էջ 23:
25. Բ.Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր III, էջ 422:
26. Ռ.Մազմանյան, Նայ երաժշտական կյանքի փարեգրություն. 1911-1920, Բ.-Նարությունյան, XIX-XX դարերի հայ թավրոնի փարեգրություն, հավոր III, էջ 506:
27. Նույն փեղում, էջ 531:
28. Նույն փեղում, էջ 536:
29. Նույն փեղում, էջ 539:
30. Նույն փեղում, էջ 551:
31. Նույն փեղում, էջ 561:
32. Պենկյանի թարգմանումը միակն էր, որ ներկայացումներ էր փայլա պարերազմի փարիներին: «Լեպլեպիճին, անխուսափելի Լեպլեպիճին,- կգրի Ե.Թուլայանը,- միշտ թարմ ու նոր, որը շարունակ մեզ օգնության կը հասներ, երբ խաղալիք չունենայինք: ...Ժողովուրդը կուզար թավրոն՝ իր ցավերը և հուսահատությունը խեղդելու համար Չուխաճյանի գվարթ երաժշտության գովացուցիչ ծովուն մեջ, կը խաղայինք հինգշաբթի, շաբաթ, կիրակի, մյուս օրերը ձգելով կինոյի սիրահարներուն (տե՛ս Գ.Սրեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թավրոնի պատմության, հ. 3, էջ 117):
33. Ն.Արզեան, նշվ. հոդվածը, էջ 17-21:
34. Ն.Պեշիկթաշևեան, նշվ. աշխ., էջ 1106:
35. Նույն փեղում, էջ 1104:

36. Ա.Պենկյանը մահացել է 1923-ի ապրիլի 11-ին և հուղարկավորվել Շիշլիի գերեզմանատանը:
37. Ն.Պեշիկթաշևեան, նշվ. աշխ., էջ 1106:
38. Տարիներ անց, ներկա գրվելով «Լեբլեբիջի» բեմադրություններին Աթենքում՝ հունական, Վիեննայում՝ գերմանական խմբերի կազմում, ապա Երևանում՝ «Կարինեի» բեմադրության ժամանակ, Վ.Փափազյանը ներկայացումները կիսաթողած հեռացել է դափնեներից՝ Ա.Պենկյանի խաղի փրկավորությունը չփչացնելու համար:
39. Ն.Արզեան, նշվ. հոդվածը, էջ 23:
40. Նույն փեղում, էջ 21:
41. Նույն փեղում, էջ 24:
42. Նույն փեղում:
43. Նույն փեղում:
44. Տե՛ս Գ.Սրեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թավրոնի պատմության, հ. 3, էջ 122:

КАРИНЭ ХУДАБАШЯН

**БОЛГАРИЯ – АРМЕНИЯ
НАРОДНАЯ МУЗЫКА В АСПЕКТЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО
МУЗЫКОЗНАНИЯ**

Болгария и Армения находятся друг от друга на довольно далеком расстоянии, и однако их объединяет ряд идущих в глубину веков показателей, первым из которых является принадлежность языков обеих народов к индоевропейской лингвистической семье (Гамкрелидзе, Иванов, 1984). Далее, болгары занимают земли некогда принадлежащие фракийцам, а в формировании армянского народа принимали участие фригийцы (Дьяконов, 1968). Фрако-фригийская общность - один из первых показателей доисторической (возможно, косвенной) связи армянского и болгарского народов. Остатки языческих культов сохранились и по наши дни в Болгарии и Армении - это почитание огня, сказывающееся в болгарских нестерийских играх, где нестерийки пляшут на раскаленных углях и праздник «трндез» в Армении, где прыгают через костер (Архиепископ Артак, 1973), и изображения инструментов, найденных при археологических раскопках в Болгарии и Армении, в армянских средневековых миниатюрах, и исследованиях

болгарских музыковедов (Геворгян, 1978, таблицы XLIII -XLVIII; Энциклопедия на българската музикална култура, 1967), где широко представлены и поныне бытующие в обеих странах и имеющие одинаковое название инструменты. Это, в первую очередь, дудук (называемый в Древней Греции «фригийский авлос»), зурна (называемая в Древнем Риме «тибия»). Оба инструмента относятся к классу гобоеобразных и по явному недоразумению считаются завезенными из Турции, а на самом деле имеют фрако-фригийское происхождение и завезены фригийцами в V веке до н.э. в Грецию (Плутарх, 1922; Thimer, Godesberg, 1979). Это - упоминаемые у древних историков кифары - $\kappa\iota\tau\alpha\rho$ (kitar), лиры - $\tau\alpha\upsilon\gamma$ (tavig), гадулка, сходная с армянским инструментом кемона, сиринокс - $\sigma\rho\iota\eta\kappa$ (sring), трубы - $\rho\omicron\gamma$ (rog), гайды-волынки - $\rho\alpha\rho\kappa\alpha\rho\sigma\upsilon\kappa$ (parkapsuk), кимвалы - $\delta\upsilon\delta\upsilon\zeta\alpha$ (znzga), тамбира - $\rho\alpha\delta\iota\rho$ (randirn), который ныне именуется у армян и в ряде болгарских областей «саз», и кяманча, имеющая одно и то же название у болгар и у армян. Это и различные типы барабанов: доол - $\delta\omicron\omicron\lambda$, дап - $\delta\alpha\pi$ и т.п. Все эти инструменты бытовали в Болгарии и Армении ещё до прихода турок и были заимствованы ими. К сожалению, почти во всех альбомах, посвященных народным музыкальным инструментам, а также в научных трудах, большинство этих инструментов названы турецкими.

Общность судеб сказывается и в более поздние времена, когда Болгария и Армения находились в тесных связях с Грецией, затем входили в Византийскую империю, а затем веками жили под властью турок, испытывая все тяготы турецкого гнета, но при этом не утратили ни христианской религии, ни языка и обрядов, пришедших с языческих времен и подтасованных под христианские, ни музыки - инструментальной и вокальной, круговых, массовых танцев с пением, именующихся в Болгарии «хоро», а в Армении - шурчпар (круговой танец). Народные песни и танцевальные мелодии Болгарии и Армении при первом прослушивании не имеют ничего общего и это несмотря на то, что и болгары, и армяне считают свою музыку восточной. Однако болгарская песня ближе к славянской (хотя ритмически и мелодически более изощрена), а армянская - при всей самобытности ассоциируется с ближневосточным типом мелодики. Но при более глубинном рассмотрении черты общности болгарской и армянс-

кой музыки выявляются в ряде параметров. Так, в болгарской народной песне, как и в армянской, главенствует вокальная монодия (Христов, 1960), а инструментальная музыка сопровождается органичным пунктом (Джуджев, 1970). Эпические песни обоих народов носят речитативно-импровизационный характер, строятся на двух-трех попевах, варьирующихся в зависимости от текста (ср. песни о королевиче Марко и армянскую песню об Иоанне Крестителе «Святой Карапет был из Муша») (см. примеры 1, 1а). Обращает внимание также и ладовая общность: господство минорного тетра хорда (ныне именуемого дорийским, а в Древней Греции - фригийским). Налицо также и ладовые системы с раздельно и слитно соединенными тетра хордами. К первым относятся ионийский (греч. лидийский), фригийский (греч. дорийский), дорийский (греч. фригийский); ко вторым - миксолидийский (по Глареану), эолийский (по Глареану), локрийский (по Глареану) (Христов, 1960, с. 37), и модуляции из одной ладовой системы в другую. При этом возникает высотный вариант или отсутствие одной ступени (в мажоре VII-ой, в миноре - VI, в малом миноре - фригийском - V-ой ступени), и образование при этом гексатоники (шестеступенный лад, именуемый также постпентатонным) (Khudabashyan, 1999). У обоих народов немало песен, основанных на ангемитонной (пентатонной) основе с проходящими звуками; при этом интересно, что чаще всего встречается тип минорной ангемитоники - d - f - g - a - c - d (в записи Христова) (Христов, 1960, с. 33-34) или транспонируя - g - b - c - d - f (в записи Сп. Меликяна и Х. Кушнарева). Известный венгерский композитор Эрне Лендваи констатирует, что «пентатоника, особенно минорная, отличается тем, что б2, м3 и ч.4 составляют ее суть. И может быть пентатоника - самая древняя система человечества, в ее минорном варианте указывает на золотое сечение, как на «внутренний закон музыки» (статья Э. Лендваи «Введение в мир формы и гармонии Бартока», см. Lendvai, 1957). Как пишет Стоян Джуджев, наиболее часто проявляется пентатоника или ее ангемитонные разновидности (тритоника, тетратоника) в родопских песнях, одну из которых «Бре, добре дошал деверко» (Джуджев, 1970, с. 269) мы приводим, сравнивая с армянской песней (диалог между матерью и дочкой) «Ах ты доченька одетая в траур» (Кя, сев сававор ахчик) (Ванские народные песни, 1928, № 84) (См. приме-

ры 2, 2а). Но наиболее ярким проявлением минорной ангемитоники являются музыкальные фрагменты эпоса «Давид Сасунский», датируемого X веком. Эти фрагменты записаны выдающимся армянским фольклористом Сп.Меликяном (Меликян, 1935, с. 57) в начале XX века и имеющие своим содержанием поминовение-благословление героям эпоса. Они вероятно содержат в себе древнейший слой армянской музыки, восходящий к ритуальным песнопениям жрецов языческого периода. С ними можно сравнить родопскую песню, приводимую Д. Христовым (Христов, 1960, с. 33) (См. примеры 3, 3а). Обращает внимание также богатство ладовой основы армянской и болгарской народной музыки, вбирающей в себя перечисленные выше лады, а также лады с увеличенной секундой между 2-ой и 3-ей ступенями, минорный лад с пониженной 5-ой ступенью, которые, по непонятным нам причинам, считаются рядом болгарских музыковедов «усвоенными из восточной (персо-арабо-турецкой) светской музыки» (Христов, 1960, с. 48; Махан, 1895, кн. 7). Хотя, как доказал К. Квитка (статья «К вопросу о тюркском влиянии», Квитка, 1971, с. 336), ход на увеличенную секунду был известен ещё древним грекам, армянам, а также ряду народов, обитающих на Балканах, и ставит под сомнение заимствование этого интервала из арабо-персо-турецкой музыки. Исходным положением К.Квитки служит логически доказываемая теория и история об автохтонности этого интервала в музыке народов юго-восточной Европы и заимствовании его арабами, турками и персами. Ещё одним доказательством этого положения К. Квитки служат армянские пахотные песни «Оровелы», которые представляют один из древнейших слоев армянской народной песни и в которых используется этот интервал во многих его проявлениях - между 1-й и 2-ой ступенью, между 2-ой и 3-ей, 3-ей и 4-ой и т.д. (см. Комитас, «Лорийская плужная песня в стиле села Вардаблур», Комитас, собр. соч., т.10, с. 43). При всем этом в трудах Ст. Джуджева (Джуджев, 1970) и Д. Христова (Христов, 1960) встречается интересная деталь - сравнение звукорядов песен и ладов с звукорядами и ладами христианской духовной музыки (гласами) и музыки мугамов. То же самое мы находим в трудах Х. Кушнарера «Вопросы истории и теории армянской монодической музыки». Несомненно, это свидетельствует о широте взглядов армянских и

болгарских учёных, полном отсутствии национальных амбиций и тяге к области этномузыкологии.

К числу сходных черт армянской и болгарской народной песни относится предпочтение эолийского лада перед дорийским, наличие мелодических модуляций из мажорного лада в минорный, завершающееся финалисом минорного лада, высотная вариантность ступеней, ограничение амбитуса песен от кварты до децимы (Христов, 1960, с. 27-48).

Формы народных песен и у того и у другого народов в основном одностроочные или двустроочные (форма АВ); почти полностью отсутствует трехчастная репризная форма (АВА). В самих песнях отмечается высотная устойчивость кварты и квинты. Мелодическое развитие попевок вариативное, мелизматика проявляется в опевании опорных ступеней. В песнях наличествуют четвертиновые интервалы (Христов, 1960; Джуджев, 1970).

И напоследок остановимся на стихотворной и метроритмической основе болгарских и армянских народных песен. Болгарское и армянское стихосложение - силлабическое (или вернее - силлабо-тоническое). Стихи в народных песнях бывают от 5-сложников до 11 или даже 15-сложников (Христов, 1960, с. 7-27). Различие в том, что в армянских народных песнях, записанных в XIX-XX веках рифма обязательна (за исключением ряда эпических сказов), в болгарских - рифма может отсутствовать. Метрическое строение болгарских народных песен и танцев более разнообразно, так как в них чаще чем в армянских встречаются сложные тактовые комбинации (7/16 + 4/16 + 7/16; 7/16 + 5/16 + 9/16) (Христов, 1959, с. 21). Ритмическое сходство почти полностью отсутствует, так как синкопированность хоть и присутствует в армянской народной музыке, однако встречается не столь часто и не в столь ярко выраженном виде. Но, вместе с тем, имеется и определенное сходство в мелодико-стихотворной (метрической) системе, присущее силлабике. Так, в песнях и того и другого народов имеется определенное количество в силлабическом (равнодольном) изложении, завершающееся в конце синтагмы или строки долгим слогом, образующее стопы типа анапестических или бакхических, особенно в кадансах (так называемая мужская рифма) (Джуджев, 1970, с. 73-225). Для ряда болгарских и в большем количестве армянских песен характерны квантита-

тивные, - ямбические, анапестические, спондеические стопы, а также 4-ый педон и хорямб (Комитас, 1938, с. 38-55). Однако в стопометрике болгарских песен нередко хорейские и дактилические стопы, которые почти полностью отсутствуют в армянских народных песнях, в силу того, что в армянском языке ударение всегда падает на последний или предпоследний слог.

Надеюсь, что эти заметки послужат более глубокому и всестороннему изучению болгаро-армянских музыкальных связей, выявление которых необходимо хотя бы в силу схожести исторических судеб наших народов.

Пример 1

Песня о королевиче Марко
(Муз. энц. т. I, с. 507)

Сед - на Мар - ко с'ма - ка да ве - че - - - ра
 су - ва ле - ба и лю - - - та пе - - - ра.

Пример 1а

Սուրբ Կարապետն էր Մշեցի
(Святой Карапет был из Муша)

Ком. 10 № 96

Սուրբ կա - րա - պետն էր մը - շն - ցի
 Մը - տիցս ն - լա նըս - տա լա - ցի
 Դոր որ կա - ցի նա հի - - շն - ցի
 Մտ - րտոս ն - տա ն - լա գա - ցի
 Մու - րա - տա - տոր Սուրբ կա - րա - պետ

Սուրբ Կարապետն էր Մշեցի
 Դոր որ կացի նա հիշեցի:
 Մտիցս էլա նսրա լացի
 Մորաբու երու էլա գացի:
 Մորաբարոր Սուրբ Կարապետ.

Святой Карапет был из Муша
 Придя сюда вспомнил я это,
 Вспомнил, сел заплакал
 Поведал ему мечты свои, встал и ушел.
 О, исполняющий мечты Святой Карапет

Пример 2

Քյա սև սևալոր աղջիկ
(մոր և աղջկա երկխոսություն)
 Ах ты доченька, в траур одетая
(диалог матери и дочери)

Մս. Մեխրյան
 Հանա ժող. երգեր № 84

(Մայրը) Քյա սև սև - ա - վոր աղ - ջիկ
 (Աղջիկ) Քյա սև սև - ա - վոր մա - ըն
 մա ըն կու - տամ վա - նա խո - ջին,
 եռ - ընն իմ տան ա - վն - - ըի - ջի.
 (Մայրը) որ տայտ իս - կի թան - ճըտ մին - դար.
 որ տու ու - տնն ճրկ - նով փր - լավ.
 որ ըն տա - նի խով ծա - տի տակ վույ:
 (Աղջիկ) ի - փած պա - սին ճուր լը - ցն - ցի.
 վույ:

(Մայր)

(Мать)

Քյա սև սև սևալոր աղջիկ
 Ես ըն կուրամ վանա խոջին
 Որ րայր իսկի թանձր մինդար,
 Որ րու ուրես ձկնով փլավ
 Որ ըն րանի խով ծառի րակ,
 վույ:

Ах ты доченька, в траур одетая
 Выдам замуж тебя за ванского ходжу
 Чтоб он посадил тебя на взбитый матрац,
 Чтоб ела ты с рыбой плов,
 Чтоб повел он тебя под дерево
 прохладное, вуй

(Աղջիկ)

Ջրա սև սև սևալոր մարն
Նորն իմ քուն ավերիցիր
Ի փած պառին ճոր լցեցիր,
Ես ինչ կյաննեմ Վանա խոջին
Ղորբան կյաննեմ զիմ Սախոյին
Ծակ բոլոդին, ձեռքի փեւրին,
Չարիսի թելին, վույ:

(Дочь)

Ах матушка, в траур одетая,
Зачем ты разрушаешь мой дом,
На сваренную еду воду льешь.
Какое мне дело до ванского ходжи
Да стану я жертвой моему Сахо
Его дырявой папахи, палке в руках,
И нитке в прялке, вуй.

Пример 2а

Бре, добре дошал деверко

ВСПР, с. 167, № 370

Бре - до - бре до - шал де - - - вер - ко.
сбат - ка ти да ии раз - ду - маш

Пример 3

Родопские песни

в записи А.Букоришлева
из Христов. Теоретич. осн., с. 33

Ма - ле, ма - ла май чо - лен
Яш - те и пий - те

Пример 3а

Չողորմին
Поминование

Մայր Առաքելյան, Ավետարկ
Նայ երաժշտ. արարմության № 1

Դա - սո - նա - յամ գո - դոր - մին տը - յը - տամ
Մուր - սեթ քա - նա - նին

Դառնալսյան զոլորմին քյարամ
Մելքսեթ բահանին:
Դառնալսյան զոլորմին քյարամ
Զենով Նովանին:
Դառնալսյան զոլորմին քյարամ
Թողան Դավիթին:

Обращусь, помяну добром
священника Меликсета.
Обращусь, помяну добром
Голосистого Ована.
Обращусь, помяну добром
Скачущего Давида.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архиепископ Артак. Армянские церковные праздники. Тегеран, 1973 (на арм. яз.).
2. Болгария – СССР. Диалог о музыке, М., 1972.
3. Ванские народные песни, этнографический сборник, ч. II. Записали Спиридон Меликян и Гарегин Гардашян, 1928.
4. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.
5. Геворгян А. Ремесла и быт в армянских миниатюрах. Ереван, 1978.
6. Джуджев Ст. Българска народна музика. Учебник, т. I, София, 1970.
7. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968.
8. Энциклопедия на българската музикална култура. София, 1967.
9. Квитка К. Избранные труды в двух томах. М., 1971.
10. Khudabashyan K. Antique system of mode scales and mode scales in Armenian monodic music (Essay of Comparative Analyses) // UNESCO. Traditional and sacred music humanity's heritage. International musicological symposium. Abstracts, Ереван, 1999.
11. Комитас. Армянская крестьянская музыка. Париж, 1938 (на арм. яз.).
12. Меликян Сп. Очерки истории армянской музыки. Ереван, 1935 (на арм. яз.).
13. Крыстев В. Добри Христов. М., 1960.
14. Кушнарев Х.С. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки. Л., 1958.

15. Lendvai Erno. Einführung in der Formen und Harmonien Bartóks // "Bela Bartók. Weg und Werk. Schriften und Briefen". Budapest, 1957.
16. Махан К. Персо-арабские мотивы в българските напевы. «Български преглед», 1895, кн.7.
17. Плутарх. О музыке. Петербург, 1922.
18. Стоин В. Българска народна музика. София, 1956.
19. Thimer H. Der Einfluß der Phryger auf die altgriechische music. Bonn-Bad, Godesberg, 1979.
20. Христов Д. Теоретические основы болгарской народной музыки. М., 1960.

НАЗЕНИК САРГСЯН

ОПЫТ СЛОГОМЕТРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА СОЧЕТАНИЯ ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ И МУЗЫКАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

**(на примере музыкально-кинетографических партитур
Стояна Джуджева и Србуи Лисициан)**

Опыты в области создания системы условных знаков, фиксирующих танец, проводились ещё в Древнем Египте и Древней Индии и продолжают по сей день. Создание наиболее ёмкой и легко прочитываемой системы записи танца (по аналогии с системой фиксации музыки) продолжает оставаться одной из наиболее актуальных задач хореологии.

Среди кинетографических систем, созданных в XX в., несомненный интерес представляют системы, созданные выдающимися деятелями культуры и науки Стояном Джуджевым и Србуи Лисициан.

Предложенные Джуджевым и Лисициан кинетографические системы позволяют осуществить многофункциональный и разнородный анализ как хореографического текста имманентно, так и в его взаимосвязи с музыкальным текстом.

В частности синхронная запись хореографического музыкального и словесного текстов болгарских хоро, осуществленных С. Джуджевым и армянских парергов (песнеплясок), осуществленных С. Лисициан, позволяет выявить метроритмические, слогометрические закономерности сочетания музыкальных и хореографических элементов.

*
* * *

Стоян Стоев Джуджев получил многостороннее и основательное музыкальное образование. В 1924г. он окончил Государственную Академию музыки в Софии по классам Д. Христова и С. Брашованова (класс теории музыки). Скрипичную игру изучал под руководством Н. Абаджиева. Совершенствовался у А. Пирро в Сорбонне, у Ф. Гобера в Парижской консерватории (дирижирование и анализ музыкальных форм), а также обучался у д'Энди в "Схола канторум" в Париже – центре изучения и пропаганды старинной и церковной музыки. С 1931г. Джуджев преподавал в Государственной музыкальной академии в Софии, вел курсы этнографии и музыкального фольклора. В 1944г. получил звание профессора, с 1954 по 1974гг. заведовал кафедрой музыкальных наук. В 1984г. был удостоен Дмитровской премии. К числу исследований Джуджева принадлежат: Djoudjiev S. Rhythme et mesure dans la musique populaire bulgare, Paris, 1931; Ритм и такт в българската народна музика, София, 1931; Българска народна хореография, София, 1945; Теория на българска народна музика, т. 1-4, София, 1954-1961; Българска народна музика, т. 1-2, София, 1970-1975.¹

В процессе анализа я опиралась на раздел пятый "Орхестика и хореография" исследования "Болгарская народная музыка".² Всего названный раздел содержит семь глав. Первая глава "Танец как музыкальное искусство" посвящена определению танца в системе искусства в историко-эстетическом аспекте, в ней также обсуждается вопрос происхождения танцевальных движений. Вторая глава – обобщенный очерк, посвященный обзору движений болгарских народных танцев. В третьей главе даны основные принципы определения направлений и координат движения в пространстве. В целом Джуджев выделяет 6 основных направлений в пространстве по отношению к оси тела человека.

1. В сторону (в бок) направо. 2. В сторону (в бок) налево. 3) Вперед. 4) Назад. 5) Вверх. 6) Вниз. Направления 1,3,5 им отмечены знаком + (положительные), положения 2,4,6 помечены знаком – (отрицательные). Это определение сходно с закономерностью, выявленной С. Лисициан в общем направлении продвижения армянских парергов – хороводов, где продвижение в правую сторону определяется как связанное с положительными со-

бытиями и эмоциями, а в левую сторону – с отрицательными событиями и эмоциями. В той же третьей главе затем рассмотрены виды движения ног в болгарском народном танце. В четвертой главе – движения и положения торса, в пятой – движения и положения рук, в шестой главе дано определение видов хоро и их внутреннее строение и, наконец, седьмая глава озаглавлена “Запись танцевальных движений”, в которой достаточно подробно описана система фиксации танцевальных движений, предлагаемая Джуджевым, даются знаки и пояснения к ним. Последние 11 страниц, это примеры болгарских хоро, где совмещены нотные примеры, в каждом из которых над нотным станом, соответственно ритмическим долям, проставлены знаки, обозначающие соответствующие движения ног, шагов, прыжков, приседаний и т.п. (об этом подробнее далее). В целом мы считаем, что как данный, так и все разделы “Болгарской народной музыки” Джуджева, а также его другие труды достойны пристального внимания музыковедов-фольклористов и этнохореологов.

*
*   *
*

Перейдем к характеристике деятельности и научных исследований доктора исторических наук, заслуженного деятеля науки Армении Србуи Степановны Лисициан.

Деятельность С. Лисициан поражает своей многогранностью. Обучаясь в 10-е годы XX в. на историко-филологическом факультете Высших женских курсов им. Герье, она в тот же период прошла курс декламации в студии Живого слова О. Озаровской и в Студии пластического танца И. Чернецкой. Выступала на сцене как декламатор, актриса и танцовщица. В 1917г., возвратившись в свой родной город – Тифлис, она основала “Студию ритма и пластики”, в 1923г. преобразованную в “Институт ритма и пластики”, который функционировал до 1931г. Со дня основания студии (впоследствии Института) преподавание велось по системе Ф. Дельсарта, преобразованной С. Лисициан.³ С 1923 по 1929гг. С. Лисициан с ансамблем танцовщиц, окончивших её Институт, гастролировала в различных городах Советского Союза, а затем Германии. Посещала курсы системы записи танца по системе Рудольфа фон Лабана. Вернувшись обратно в 1930 г., Србуи Лисициан с этого времени и до конца жизни проживала в

Ереване, где с 1931 по 1938гг. руководила Хореографическим техникумом (с 1936г. – Ереванское хореографическое училище). С 1919 по 1937гг. Србуи Степановна осуществила множество постановок танцевальных и пластических сцен в армянских драматических труппах, функционировавших в драматическом и оперном театрах Тифлиса, в хореографическом училище в Ереване, в том числе обработки народных танцев и двух балетов.

С начала 30-х годов Србуи Лисициан ездила в экспедиции в районы Армении, где собрала и записала более 2000 образцов армянских народных танцев, а также обряды, ритуалы, образцы песенного фольклора. С 1942 по 1958гг. работала в музыкальном кабинете им. Р. Меликяна, с 1958г. до конца жизни (1979) - в Институте Археологии и Этнографии Академии Наук. С 1944 по 1964гг. преподавала в Государственном театральном-художественном институте сценическое движение. Србуи Лисициан – автор двух сценариев: сценария к опере “Седа” (на основе пьесы Левона Шанта “Старые боги”, в соавторстве с режиссером Ст. Капанакяном), на основе которого была создана первая восточно-армянская высокопрофессионально написанная опера А. Тер-Гевондяна (1923), и чрезвычайно своеобразного сценария этно-балета “Наринэ”, музыку которого создал композитор Саркис Бархударян (1936). Мастер художественного перевода.

Имя Србуи Степановны Лисициан в наши дни звучит весомо для специалистов, занимающихся проблемами фольклористики и этнографии. Исследования Лисициан в сфере армянского танцевального фольклора отличаются многогранностью аспектов. Это огромное количество фиксированных образов армянских народных танцев, систематизация и классификация движений этих танцев, их детальное описание, жанровая классификация, а в связи с последним – изучение танца как структурного и функционального компонента различных обрядов, интерпретация символики танцевальных движений.⁴

*
*   *
*

В 1940 году в свет вышла книга Србуи Степановны Лисициан “Кинетография (запись движения)”.⁵ В нашу задачу не входит в пределах данной статьи рассматривать полностью всю книгу и систему, предложенную Лисициан.⁶ Отметим лишь следующие

щее. Книга состоит из трёх неравномерных частей. В первой части обосновывается необходимость знаковой фиксации движения. Во второй части ретроспективно проанализированы виды фиксации танца и движения, начиная с конца XV века и до 30-х годов XX века. В третьей части подробно изложена система самой С. Лисициан. В целом при анализе второй и третьей части можно выделить следующие основные виды знаковой фиксации танца: фигуративная, терминологическая, буквенно-терминологическая, схематическая, нотная, а также их сочетания. Появившиеся в более позднее время новые фиксации по своему типу не выходят за рамки перечисленных.

В соответствии с вышеприведенной классификацией система записи танца Стояна Джуджева принадлежит к числу чисто схематических. Так, шаг у него передается в виде стрелки, в зависимости от направления указывающей, куда сделан шаг: вперед, назад, вправо, влево, назад вправо, назад влево. Вершина хвостика стрелки указывает: короткая – маленький шаг, удлиненный хвостик стрелки – большой шаг, линия поперек стрелки – прыжок, прыжок на месте на одной ноге обозначается крестиком, вынос ноги без перенесения на неё упора – к чёрточке вместо знака стрелки приставляется дуга, короткая вертикальная чёрточка обозначает исходное прямое положение ноги на месте. Ниже приводим таблицу некоторых кинетографических знаков по системе Джуджева.

КИНЕТОГРАФИЧЕСКИЕ ЗНАКИ ПО СИСТЕМЕ С. ДЖУДЖЕВА

				
шаг вперед	шаг назад	шаг вправо в сторону	шаг влево в сторону	шаг по диагонали вперед вправо
				
шаг по диагонали вперед влево	маленький шаг вперед	большой шаг назад	прыжок вперед	прыжок назад
				
маленький прыжок вперед	большой прыжок назад	вынос ноги вперед без перенесения на неё упора	прыжок на месте	исходная позиция

Запись танца у Джуджева совмещает и синхронизирует музыкально-словесную строку (или только музыкальную строку) со строкой хореографической.

ПРИМЕР СИНХРОННОЙ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЗАПИСИ ПО СИСТЕМЕ С. ДЖУДЖЕВА

Пример 1.

Коконешко хоро (фрагмент)

На примере видно, что хореографическая строка располагается прямо над музыкально-словесной (или музыкальной). Знаки, проставленные над строкой обозначают движение правой ноги, а под строкой – левой. Предложенная система легко расширяется и позволяет продемонстрировать пример количественного анализа музыкально-хореографической партитуры.

Как известно, слогометрический (количественный) музыкальный анализ вокального опуса построен на выведении формулы стопы путем расчета сочетания коротких и длинных слогов, определяющихся длительностью распева словесного слога.

В соответствии с этим определением количественный анализ музыкально-хореографического опуса будет построен на выведении формулы стопы путем расчета сочетания коротких и длинных слогов-движений, определяющихся длительностью распева слога-движения.

**КВАНТИТАТИВНЫЙ АНАЛИЗ ВОКАЛЬНОГО ПЕРИОДА
«КОКОНЕШКО ХОРО»**

Пример 2.

♩ = 180

силлабика, завершающаяся спондеем

В приведенном примере Коконешко хоро мы видим (без учета хореографического стана) силлабический период. С учетом хореографического текста тот же музыкальный период рассчитывается следующим образом.

**РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП
КОКОНЕШКО ХОРО**

Пример 3.

В другом примере "Ганкино хоро" уже нет слов, однако сочетание танцевальных шагов с музыкальным текстом рассчитывают следующим образом.

**РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП
ГАНКИНО ХОРО**

Пример 4.

Ганкино хоро (фрагмент)

Таким образом, мы показали на двух примерах синхронной записи вокально-хореографического и инструментально-хореографического текста возможности слогометрического анализа вокально-музыкально-хореографических и инструментально-хореографических стоп.

В чем мы видим недочёт системы Джуджева? У него отсутствуют графические знаки, обозначающие движения торса, рук, положений и движений головы. То есть у Джуджева нет записи цельного движения всего тела.

Система записи танца Србуи Лисициан является фигуративно-схематической, включая в себя также знаки музыкальной нотописи. Приведем пример музыкально-хореографической партитуры по Системе Лисициан.

ПРИМЕР СИНХРОННОЙ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЗАПИСИ ПО СИСТЕМЕ С.ЛИСИЦИАН

Пример 5.

Лачи (фрагмент)

М. J = 69 Ла-чи, ла-чи, ла-чи ба-но, тачька са-ре та мар- мар- Ла-чи, ла-чи

РАСЧЕТ СТОП ВОКАЛЬНОГО ТЕКСТА «ЛАЧИ»

СОЧЕТАНИЕ ДВИЖЕНИЯ СТОПЫ (НОГИ) И МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА В «ЛАЧИ»

Пример 6.

М. J = 69

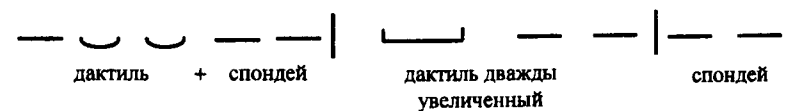
РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП «ЛАЧИ» (движения стопы ноги)

СОЧЕТАНИЕ ДВИЖЕНИЯ КОЛЕН И МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА В «ЛАЧИ»

Пример 7.

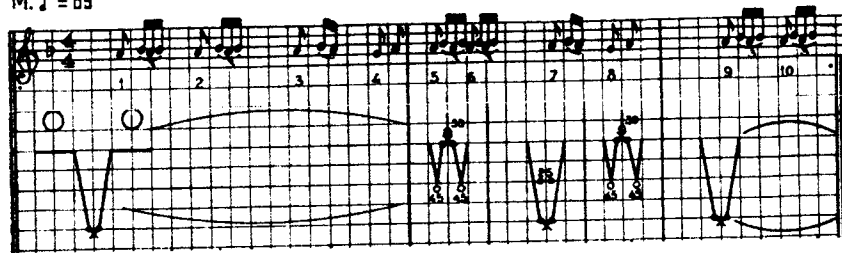
РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП СОЧЕТАНИЯ ДВИЖЕНИЯ КОЛЕН И МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА В «ЛАЧИ»

**СОЧЕТАНИЕ ДВИЖЕНИЙ РУК (СГИБОВ ЛОКТЕЙ)
И МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА В «ЛАЧИ»**

Пример 8.

М. J = 69

**РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП СОЧЕТАНИЯ
ДВИЖЕНИЙ РУК (СГИБОВ ЛОКТЕЙ) И МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕКСТА В
«ЛАЧИ»**

* пентасхемос (греч.) – имеющий пять различных форм

Таким образом, музыкально-хореографическая партитура, записанная по системе С. Лисициан позволяет сделать слогометрический анализ, выявляющий соотношение музыкального текста и кинетического текста отдельных частей тела, а также указать на конкретном примере возможность создания полифонической слогометрической музыкально-хореографической партитуры.⁷

ПОЛНАЯ ПАРТИТУРА «ЛАЧИ»

Пример 9.

Вокальная строка:

Движения рук (сгибов и разгибов локтевых суставов):

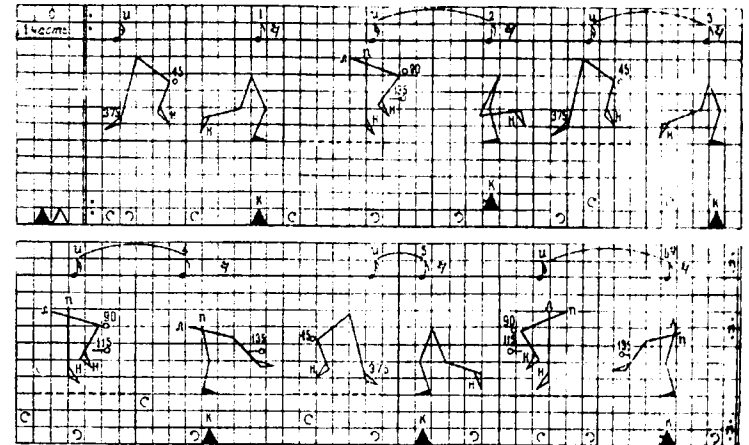
Сгибы колен:

Шаги (движения стопы):

Приведем также примеры квантитативного анализа ещё двух плясок, зафиксированных С. Лисициан:

Пример 10.

Армянская пляска «Вер-Вер» (фрагмент)

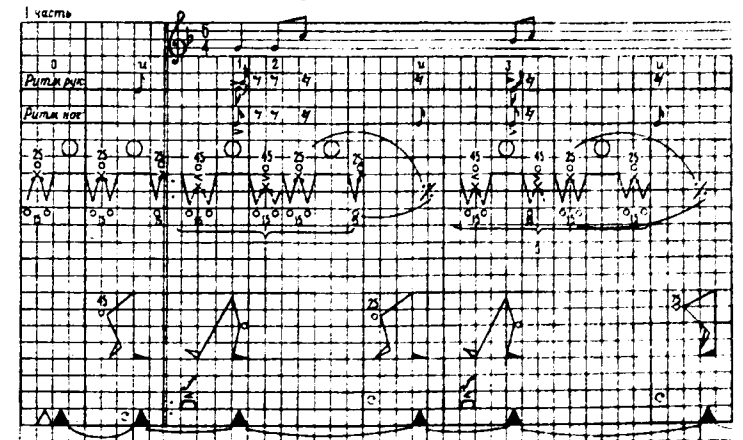

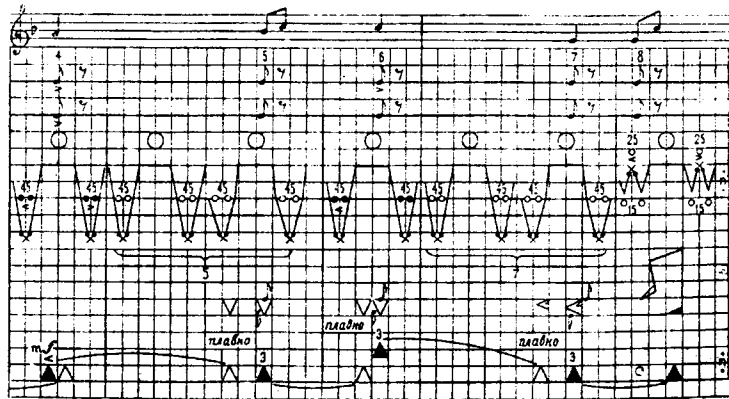
РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП «ВЕР-ВЕРИ»

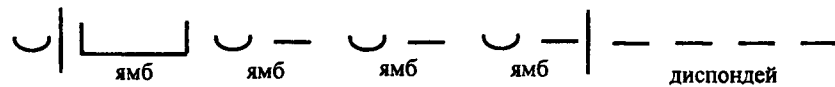
Пример 11.

Курдская песенпляска «Хыртан» (фрагмент)

РАСЧЕТ МУЗЫКАЛЬНО-ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ СТОП «ХЫРТАН»
(движения стопы ноги)

Проведенные нами первые опыты применения количественного метода анализа музыкально-хореографической партитуры естественно требуют уточнения и дальнейшей разработки этого метода. Анализ записей болгарских хоро, осуществленных Джуджевым и армянских песенплясок (парергов), осуществленных Лисициан позволяет также выявить степень генетического и типологического родства хороводных танцев болгарского и армянского народа. Сравнение синхронных записей музыкально-хореографических партитур позволит выявить закономерности сочетания музыкальных и хореографических предложений. Последнее представляет особый интерес, поскольку, как в армянских, так и в болгарских хороводах в зафиксированных образцах окончания музыкальных и хореографических предложений в большинстве случаев не совпадают.

Одним из актуальных аспектов является сравнение методов исследования народных танцев Стояном Джуджиевым и Србуи Лисициан.

ПРИМЕЧАНИЯ.

1. Сведения о научной биографии Стояна Джуджева содержатся в "Музыкальной энциклопедии", т. II, М., 1974. См. также "Музыкально-энциклопедический словарь", М., 1990.
2. См. Ст. Джуджев. "Българска народна музика", т. I, с. 401-504.
3. См. там же, с. 413.
4. Следует отметить, что система Франсуа Дельсарта оказала самое непосредственное воздействие как на систему ритмопластического танца, который преподавала С. Лисициан, так и в дальнейшем, при создании системы записи движения, а так же на метод анализа движений армянских народных танцев.
5. О творческой и научной биографии С. Лисициан см. статьи Ж. Хачатрян в «Հայաստանի և Եվրոպայի հանրագիտարան», т. 4, Ереван, 1978 и "Балет. Энциклопедия", М., 1981, а также Србуи Степановна Лисициан "Библиография", сост. и автор текста Ж. Хачатрян (рукопись на арм. и русск. языках); Э. Петросян, Б. Аракелян, Предисловие к книге С. Лисициан "Армянские народные пляски"; Н. Киличян «Հայ ժողովրդաբանական պարը 20-րդ դարի սկզբից մինչև 30-ական թ.թ. (պարմանաշխարհային հեղափոխություն)», диссертация на соискание степени кандидата наук (защищена в 1998 г., рукопись), а также ряд отдельных статей Н. Лисициан, М. Лисициан, Л. Варданян, Н. Саргсян.
6. См. Србуи Лисициан. Запись движения (кинетография), М.-Л., 1940.
7. О системе записи движения С. Лисициан писали Э. Петросян, Ж. Хачатрян, Р. Захаров, Н. Киличян.
8. Помимо приведенных примеров С. Лисициан в "Кинетографии" приводит примеры музыкально-хореографических партитур фрагментов "Лекури", отдельные движения украинских народных плясок и, что очень важно, музыкально-хореографические партитуры многоэлементных движений классического танца: а) Battemants developpés (вперед, в сторону, назад, в сторону); б) Первого Port de bras; в) Шестого Port de bras; г) Отрывок сцены Марии и Гирея из III акта балета Б. Асафьева "Бахчисарайский фонтан" в постановке балетмейстера Ростислава Захарова; д) Ритмически-хореографическую партитуру выходов, построения и перестроения участников монументальной массовой сцены Финала оперы М. Глинки "Иван Султан" в Большом театре СССР.

**ՆԱՅ ՓՈԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԲՈՒՂԱՐԻԱՅՈՒՄ
1896-1900 Թ.Թ.**

Բուլղարիան այն երկրներից մեկն էր, որոնք հանգրվան դարձան 1895-96 թվականների կոտորածներից փախուստով փրկված բազմաթիվ հայերի համար: Բուլղարական տարբեր քաղաքներում, հիմնականում Ռուսչուկում (այսպիսով՝ Ռուստ), Ֆիլիպոպոլսում և Վառնայում կուրակված ընչազուրկ և անօթևան փախստականների այդ զանգվածների համար օտարության մեջ համիդյան յաթաղանից ոչ պակաս մեծ սպառնալիք դարձան սովն ու համաճարակները: Փախստականներն սկզբնական շրջանում հարկադրված էին բաց երկնքի տակ գիշերել: Բուլղարական կառավարությունը, ի վիճակի չլինելով այլ աջակցություն ցուցաբերել, լավագույն դեպքում նրանց տրամադրում էր լքված և անմարդաբնակ դարձած հյուղակներ, բարաքներ և այլն: Ռուսչուկում և նրա շրջակայքում գտնվող փախստականներին տրամադրվեցին, օրինակ, քաղաքից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող մի շարք փայտե բարաքներ, որոնք նախկինում կառուցվել էին խուլերայով տառապող հիվանդներին մեկուսացնելու համար և 1890-ականների կեսերին դադարակցված էին:¹ Միանգամայն պարզ էր, որ առանց արտաքին աջակցության այդ փախստականներն ի վիճակի չէին լինի գոյատևել: Միակ կազմակերպությունը, որը մի քանի ամիս կարողացավ փախստականների մի մասին որոշ օգնություն ցույց տալ, Կ. Պոլսի ամերիկյան աստվածաշնչային ընկերության՝ Վառնայում գտնվող մասնաճյուղն էր, որը սակայն դեռ 1896թ. գարնանը, սպառելով իր միջոցները՝ լուծարվեց: Ահա այս ծանր ու անհուսալի իրադրությունում էր, երբ դր. Յոհաննես Լեփսիուսի կողմից ստեղծված «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» ընկերությունը, որը 1896-2000 թվականներին գործում էր նմանապես Լեփսիուսի կողմից հիմնված «Նայասարանի օգնության գերմանական միություն» կազմակերպության կառույցում որպես այդ կազմակերպության՝ Բեռլինի կոմիտեն, ստանձնեց ի թիվս բազմաթիվ այլ տարածքների, նաև Բուլղարայում հավաքված հայերին օգնության ցուցաբերման հանձնառությունը: 1896թ.-ի դեկտեմբերին ծագումով ղարաբաղցի հայ ավերարանական քահանա Աբրահամ Ամիրխանյանցը² Լեփսիուսի հանձնարարականով մեկնեց Բուլղարիա՝ այնտեղ գտնվող հայ փախստականների դրությանը ծանոթանալու և օգնության կազմակերպման համար առաջարկներ ներկայացնելու համար:³

Աննկարագրելի թշվառությունն ու զրկանքները, որոնց նա այսպես ամեն քայլափոխի հանդիպում էր, վկայում էին օգնությունն օր առաջ սկսելու անհրաժեշտությունը: «Այնպեղ միմյանց վրա լցված են բազմաթիվ փախստականներ,- գրում էր Ամիրխանյանցը՝ ամբողջացնելով Ռուսչուկ քաղաքի՝ ավելի քան 2000 փախստականների ճամբարից ստացած իր տպավորությունները,- թշվառ, ցնցոտիների մեջ, առանց անկողիների, կեղտոտ և սովահար, հյուծված, հուսահատ դեմքերով, հույսի և հեռանկարի ոչ մի նշույլ: Նրանք հարյուրներով նստած են այնտեղ, ոչինչ չեն անում, և ոչինչ չասող աչքերը սևեռում են սրա կամ նրա վրա: Նրանց տեսքը, շարժումները անկենդան և անգույն են»:⁴

Ռուսչուկում Ամիրխանյանցը Լեփսիուսի ընկերության կողմից տրված գումարով ճամբարականներին ցուցաբերեց առաջին օգնությունը. նրանց հարկացրեց որոշ քանակությամբ սննդամթերք,⁵ նաև գնեց մեծաքանակ կտորեղեն, կոճակներ, ասեղներ, դերձան և այլն՝ կանանց պարվիրելով հագուստներ կարել ու բաժանել ամենակարիքավորներին: Ապա իր շրջագայությունը նա շարունակեց Վառնայում և Շումլայում, որտեղ համապատասխանաբար կային 6000 և 2000 փախստականներ: Նրանց բաժանելով որոշ քանակությամբ դրամ՝ նա մեկնեց Պրավադի, այնուհետև Բուրգաս և Ֆիլիպոպոլիս, որից հետո վերադարձավ Գերմանիա:⁶

Նրա տեղեկությունների հիման վրա Բեռլինի կոմիտեն վճռեց փախստականների ամենամեծ կենտրոնում՝ Վառնայում բացել նաև որբանոց, և Ա՝ Ամիրխանյանցը, ստանալով այդ իրագործելու հանձնարարականը՝ դարձյալ վերադարձավ Բուլղարիա: Նրա բացակայության ընթացքում քաղաքում գործող միակ բարեգործական կազմակերպությունը՝ արդեն հիշատակված Կ. Պոլսի ամերիկյան աստվածաշնչային ընկերության մասնաճյուղը, սպառելով իր նյութական հնարավորությունները, արդեն լուծարվել էր,⁷ և Ամիրխանյանցը փախստականներին գտավ անհամեմատ ավելի թշվառ դրության մեջ, քան նախկինում էր. «Շուրջ բոլորը մարդիկ են սողում, նիհար, ինչպես սրվերներ,- գրում էր նա ապրիլին Վարնայից:- Նրանց մկանները անհետացել են: Նրանց դեմքը գունապ և դեղնավուն է դարձել: Նրանց հագուստը լրիվ պարտառաված է...»:⁸

Մայիսի 12-ին տեղի ունեցավ որբանոցի բացումը, որը գտնվում էր երկու վարձակալված տներում, և որտեղ միանգամից խնամքի տակ վերցվեցին 280 երեխաներ:⁹ Միաժամանակ փախստականներին հեղափոխելու հնարավորություն ընձեռելու համար ձեռնարկվեցին նաև առաջին անհրաժեշտության այլ միջոցառումներ. մասնավորապես մայիսի 2-ին հիմնվեց մի հասարակական ճաշարան, որտեղ 10 պֆենիգով կարելի

էր լիարժեք սնունդ ստանալ, իսկ մեկ շաբաթ անց մի նման ճաշարան հիմնվեց նաև Շումլայում: Այդ՝ թեկուզև չնչին գներն ամենաաղքատ փախստականներին ևս մարչելի դարձնելու համար նրանց բաժանվեց դրամ, իսկ հեքո քայլեր ձեռնարկվեցին նաև նրանց ինքնուրույն վաստակի հնարավորություն տալու ուղղությամբ: Շատ փախստականներ Ա. Ա. միրխանյանցից ստացան գյուղատնտեսական գործիքներ և այգիներում աշխատելով՝ օրական վաստակում էին 2-3 ֆրանկ: Մյուսները զինվում էին այլ աշխատանքների համար անհրաժեշտ պարագաներով՝ այդ կերպ ի վիճակի դառնալով հոգալ իրենց և իրենց ընտանիքների ապրուստը: «Ես մարդկանց հարցնում եմ, թե նրանք կուզենան իր մեջքի վրա պրտելով՝ նավթ վաճառել,- գրում էր Ա. Ա. միրխանյանցն իր մայիսի 15-ի նամակում:- Դրական պատասխանի դեպքում նրանք անմիջապես նավթ են ստանում: Մեկը կոշիկի կաղապարներ պարտաստել գիտի, սակայն փայտ չունի, և ես այդ գնում եմ նրա համար: Մյուսների համար կաշի եմ գնել, և նրանք հնակարկատությամբ վաստակում են իրենց օրվա հացը: Մեկը չորացված ձուկ է տանում շուկա, մյուսը՝ բանջարեղեն, մեկ ուրիշը՝ ծխախոտ և այլն: Երբեմն միայն 10-15 մարկ է հարկավոր մի տղամարդու օրական 1-2 ֆրանկով իր ընտանիքը պահելու հնարավորություն տալու համար, երբեմն, սակայն, ըստ աշխատանքի բնույթի, 30, 40, 60 և 80 ֆրանկ: Շատերի համար կոշիկի քուրք և խոզանակներ եմ գնել, և նրանք փողոցում կոշիկ են մաքրում կարողանալով կերակրել իրենց ընտանիքներին...»:¹⁰

Իսկ ինչ վերաբերում էր համեմատաբար կրտսեր տարիքի տղաներին, ապա Ամիրխանյանցը վճռեց նրանց արհեստներ ուսուցանել՝ այդ նպատակով փախստականների շարքերից հավաքագրելով թիթեղագործության, արաղձագործության, կոշկակարության, դերձակության և գրաշարության մեջ հմուտ վարպետների: Նրանցից յուրաքանչյուրին կցվեց 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ, որոնց ապրուստի, սննդի և հագուստի բոլոր ծախսերն ումսան ողջ ժամանակամիջոցում հատուցում էր Ամիրխանյանցը Բեռլինի կոմիտեից հատկացված միջոցներով: Իր ցանկալի լուծումը ստացավ նաև որբանոցի երեխաների և փախստականների բուժասպասարկման գործը, որը Բեռլինի կոմիտեի կողմից հանձնարարվեց գերմանաբնակ հայագի բժշկուհի օր. Մելիք-Բեգլարյանին:¹¹

Որքան էլ նշված միջոցառումները կարևոր և մեծանշանակ էին, այնուամենայնիվ, փախստականների այդ բազմության դրության բարելավումը շարունակ հարկադրում էր նոր և ավելի արդյունավետ ուղիներ որոնել, ուստի կատարված աշխատանքներին ծանոթանալու և ապագայի ա-

նելիքները համարելով որոշարկելու նպատակով 1897 թ-ի հուլիսին մեկ շաբաթով Վառնա մեկնեց նաև Յոհ. Լեփսիուսը:¹²

Նրա ժամանման լուրն անմիջապես տարածվեց ողջ քաղաքում, և առաջին իսկ օրից նրան հեղհույն էր օգնություն հայցող մարդկանց մի մեծ բազմություն: Առավոտյան, երբ նա արթնանում էր, դուռը պատված էր մարդկանցով, որոնք այնտեղ հերթապահել էին նաև ամբողջ գիշեր... Եվ այնուամենայնիվ, ինչպես վկայում էր Լեփսիուսը, հարկադրաբար խնդրարկուի դերում հայտնված այդ մարդկանց մտրացիկի հոգեբանությունը շարունակում էր օտար լինել. «Շատերը ձեռքը մեկնելու պահին թեքում էին իրենց դեմքը... մեկընդմեջ մի հյուծված կերպարանք ծնկի էր իջնում իմ ձեռքը համբուրելու համար, որից ես չէի կարողանում պաշտպանվել», - գրում էր Լեփսիուսը:

Վառնայում վերոնշյալ ամերիկյան ընկերության գործունեության լուծարումից հետո փակման սպառնալիքի տակ էին գտնվում նաև նրա կողմից հիմնված երկու աշխատասրահները, որտեղ մոտ հարյուր աղջիկներ ու կանայք զբաղված էին արևելյան նուրբ գործվածքների պարտաստմամբ: Նավարարիմ այն սկզբունքին, որ մարդկանց դրության բարելավման ամենաարդյունավետ միջոցը աշխատատեղերի ստեղծումն էր, Լեփսիուսը վճռեց այդ արտադրամասերն ամեն գնով պահպանել և, հանձն առնելով Բեռլինում համապատասխան շուկա գտնել, նա այնտեղ աշխատող բանվորուհիներին մի քանի խոշոր պատվերներ տվեց՝ կատարելով նաև նախնական վճարումներ: «Այն, ինչի կարիքը այդ աղքատ և աշխատասեր ժողովուրդն ունի, ողորմությունը չէ,- գրում էր նա իր վերադարձից հետո,- այլ աշխատանքը...»:¹³

Քաղաքի հայերի հետ Լեփսիուսի ունեցած դրամատիկ և տրամադրիչ շփումները¹⁴ վերստին և նորովի փաստեցին այն նախնական ըմբռնումները, որ նա ուներ հայ ժողովրդի բացառիկ ներուժի և ունակությունների վերաբերյալ: «Ով կրեսնի այդ երեխաներին իրենց նուրբ և ինտելիգենտ դեմքերով,- նշում էր նա այդ առթիվ,- և կնկարի նրանց օժտվածությունը, միայն դժգոհությամբ կվերաբերվի այն նախադիմացներին, որոնք ուղղվում են հայ ժողովրդի հասցեին: Եթե մի ռասա իր բնական հատկանիշներով կոչված է դառնալու բարձր մշակույթի կրող, ապա այդ հայկականն է: Եթե նրա բարոյական զարգացումը համաքայլ չի եղել բնականին, ապա այդ կարելի է բացատրել միայն Թուրքիայի դարավոր ճնշմամբ և կողոպտիչ պետական ու րնտեսական հարաբերություններով»:¹⁵

Չքավորության, սովի և հիվանդությունների դեմ պայքարը ուժերի մեծագույն լարումով շարունակվեց նաև 1897թ-ի աշնանը և ձմռանը: Ընդ

որում այդ ամիսներին հարկ եղավ նույնիսկ անցնել սննդի ամենօրյա բաշխման պրակտիկային, որի միջոցով իրենց գոյությունը պահպանում էին 300-400 մարդիկ: Զուգահեռաբար որբանոցում խնամքի փակ գրավող երեխաների թիվը հասցվեց 300-ի, որոնցից միայն մեկ քառորդն էին որբեր: Մյուսները սերում էին ծայրահեղ աղքատության մեջ գրավող ընտանիքներից, որոնք նրանց համար հոգ փանել չէին կարող: Ուշագրավ է, որ Բեռլինի կոմիտեի՝ այդ քայլը պայմանավորված էր երեխաների ոչ միայն ֆիզիկական, այլև բարոյական փրկության մտահոգությամբ: «Այդ ծանր զրկանքների շրջանում մենք պետք է ջանանք, որ նրանք բարոյական անկման չենթարկվեն, - նշում էր Լեփսիուսը: - Նավանաբար մի քանի ամսից, երբ մեզ կհաջողվի աշխատանքի ավելի լայն հնարավորություններ ստեղծել, կկարողանանք մեր աշխատանքը սահմանափակել այնքան, որ միայն որբերին կխնամենք»:¹⁶

Աշխարհը և ձմռանը Բուլղարիայում մուլեզնոդ համաճարակների շրջանում կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև դր. Մելիք-Բեգլարյանի գործունեությունը, որը մինչև փարեվերջ 9027 բժշկական փնտրվածությունների ընթացքում կարողացավ սպասարկել 3816 հիվանդների:¹⁷ Նիվանդությունների դեմ նրա հետևողական պայքարի շնորհիվ, որն արդյունավորվում էր Բեռլինից ուղարկված մեծաքանակ խիսնիսի և այլ արժեքավոր դեղորայքների օգտագործմամբ, համաճարակների զարգացումը կասեցվեց, և հազարավոր մարդիկ փրկվեցին անխուսափելի թվացող մահից:

Բուլղարահայության՝ այդ սպառնալից ճգնաժամային դրությունը 1898թ-ի գարնանը սկսեց մեղմանալ, որին զուգահեռ նվազում էր նաև որբանոցի երեխաների թվաքանակը: Պարզ դարձնելու համար, թե այդ որբան արագ էր փրկվում ունենում, կարելի է միայն նշել, որ 1898թ-ի սկզբին որբանոցային հաստատությունում մնացել էին ընդամենը 6 փասնյակ երեխաներ:¹⁸ Իրադրության՝ այդ փոփոխությունները պայմանավորված էին ոչ միայն օգնության աշխատանքների արդյունավետությամբ, այլև, ինչպես դիպուկ կերպով նշում է Լեփսիուսի երկարամյա աշխատակից Ռիխարդ Շեֆերը, այն փաստով, որ «Եվրոպական հողի վրա, բնականոն պետական և փոփոխական հարաբերությունների պայմաններում փախստական հայերը զարմանալի արագ էին մուտք գործում աշխատանքային կյանք, և ընտանիքի՝ իրենց ցայտուն ըմբռնողությամբ նույնիսկ հեռավոր ազգականները, հենց որ սնունդ և բնակարանային պայմաններ էին ձեռք բերում, որբացած երեխաներին փանում էին իրենց ընտանեկան միջավայրը...»:¹⁹ Այդ ամենից զատ, սակայն, կար մեկ այլ լրացուցիչ նախադրյալ

ևս. 1898թ-ի սկզբին փախստականների շրջանում ի հայտ եկան հայրենիք վերադառնալու և այնպեղ վերաբնավորվելու ցանկություններ, որոնք, համառոտ լինելով հայությանն իր բնօրրանում համախմբելու՝ Բեռլինի կոմիտեի նպատակներին, վերջինիս կողմից նյութական և բարոյական մեծ աջակցություն գտան: Դր. Մելիք-Բեգլարյանին և նրա գործընկերներին հանձնարարվեց շտապ կերպով կազմակերպել փախստականների վերադարձը դեպի իրենց բնօրրանը:

Ուշագրավ է, որ երբ վերջիններս ձեռնամուխ եղան այդ գործին՝ թուրքական կառավարությունը՝ Վառնայի իր հյուպատոսության միջոցով փորձում էր ամեն կերպ խոչընդոտել ու արգելել դա: Թուրք հյուպատոսը, ինչպես իր նամակներում փողկեպանում էր Մելիք-Բեգլարյանը, սկզբում կարեգործի կերպով հրաժարվում էր փախստականներին վերադարձի թույլտվություն փայ, իսկ այնուհետև դր. Բեգլարյանի և իր աշխատակիցների ակտիվ միջամտությունից հետո համաձայնեց դա միայն միայնակ կանանց թույլատրել: Չնայած այդ ժամանակ վերադարձի դիմում էին կատարել անհամեմատ մեծ թվով փախստականներ, սակայն փորձարկանց, ինչպես նաև ամուսին կամ 12 փարեկանից մեծ արու զավակ ունեցող այրի կանանց համար երկար ժամանակ չէր հաջողվում թույլտվություն ձեռք բերել: «Նա նստած էր այնպեղ, - պատմում էր Մելիք-Բեգլարյանը, - կարմիր, բորբոքված աչքերով, սպառնալից, ինչպես դահիճ: Խեղճ կանայք՝ գունապ, թույլ, հյուծված, գալիս էին: Նրանց ձեռքերը այնպես էին դողում, որ չէին կարողանում անգամ բացել այն կտորը կամ թուղթը, որի մեջ իրենց անձնագիրն էին դրել:... Քարը կհուզվեր, բայց թուրքը մնում էր համր»:²⁰

Չնայած թուրքական հյուպատոսության կողմից հարուցվող արգելքներին, Բեռլինի կոմիտեի աշխատակիցները կարողացան փետրվարին հայրենիք ուղարկել առաջին թվով 48 փախստականներին, որոնք առանց բացառության միայնակ կանայք էին:²¹ Ներագայում, երբ հաջողվեց թուրք հյուպատոսի դիմադրությունը հաղթահարել, այդ գործընթացն ավելի արագացավ, և արդեն գարնանը, ինչպես Ա. Ամիրխանյանը էր իր՝ մայիսի 16-ի նամակում փողկեպանում, օրական Կ. Պոլիս էին մեկնում 100-150 փախստականներ, որոնց բոլորի ճանապարհածախսը հոգում էր Բեռլինի կոմիտեն:²² Եթե նկարի առնենք, որ վերադարձի ցանկություն հիմնականում արտահայտում էին սոցիալապես ամենաանապահով փախստականները, ապա պարզ կդառնա, թե այդ որպիսի բեռնաթափում էր նշանակում օգնության աշխատանքների համար: Ուստի հաշվի առնելով նոր զարգացումները՝ Լեփսիուսը, որը դեռ 1897թ-ի վերջին ծրագրել էր Վառնայում գնել մի հողամաս և փրամադրել մի սեփական ընդարձակ որբանոցային

համալիրի շինարարությանը,²³ այդ մտքից հրաժարվեց: 1999թ-ին, երբ Լեփսիուսը տեղեկացավ, որ Ռուսչուկի գերմանական համայնքի ղեկավար պատրոտ Թեոֆոր Վանգենանը սեփական նախաձեռնությամբ հավաքել և իր տանը խնամում էր մի քանի հայ որբերի, նա որբանոցը տեղափոխեց այնտեղ՝ հանձնելով նրա ղեկավարմանը:²⁴ Եվս երկու տարի անց՝ 1901թ-ի հոկտեմբերին, Վանգենանը պատրաստակամություն հայտնեց միայնակ հոգալ այնտեղ մնացած որբերի խնամքի ծախսերը, ուստի քանի որ բուլղարահայության սոցիալական դրությունն արդեն բավականաչափ կայունացած էր, Լեփսիուսն ու իր գործընկերները նպատակահարմար գրան որբանոցն իր գույքի հետ միասին հանձնել նրան և իրենց բարեգործական աշխատանքները Բուլղարիայում դադարեցնել՝ բոլոր միջոցներն ուղղելով Ուտիայում, Դիարբեքիրում, Կեսարիայում և Խոյում ձեռնարկված հայանպասք աշխատանքների ընդլայնմանը:²⁵

Այսպիսով, Բուլղարիայում մոլեզունդ համաճարակների և սոցիալ-տնտեսական սուր ճգնաժամի տարիներին Բեռլինի կոմիտեն անգերազնահարելի կարևոր դեր ունեցավ այնտեղ հանգրվանած բազմահազար հայ փախստականների գոյապահպանման, իսկ 1898թ-ից նաև նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպելու հարցում: Եվ միայն այն փաստը, որ այդ ողջ ժամանակամիջոցում փախստականների շրջանում սովամահության որևէ դեպք չգրանցվեց,²⁶ պերճախոս վկայությունն էր այն բանի, թե օգնության աշխատանքները որքան արդյունավետ և հետևողականորեն էին տարվում:

1. Amiranjanjanz A., Briefe aus Rumienien und Bulgarien, "Der Christliche Orient", 1900, էջ 87: 20
2. Ա. Ամիրխանյանը հայերենից բացի վարժ տիրապետում էր թուրքերեն, պարսկերեն և գերմաներեն լեզուներին: Կովկասում և Ռուսաստանում ավերարանական քարոզչությամբ զբաղվելու պատճառով նա Պերերբուրգի եկեղեցական սինոդի կողմից քստրովել էր Ուրալ, որտեղից կարողանալով հեռանալ Ֆիլիանդիա՝ մինչև ԳԱԱ-ի հետ համագործակցությունը բնակություն էր հաստատել այնտեղ: Տե՛ս Abraham Amiranjanjanz, "Der Christliche Orient", 1900, էջ 100-102:
3. Անդ փն՝ Berichte uber das deutsche Hilfswerk in Armenien, էջ 281:
4. Անդ:
5. Անդ, էջ 89:
6. Amiranjanjanz A., Briefe aus Bulgarien, "Der Christliche Orient", 1897, էջ 134: Նմանք. Amiranjanjanz A., Briefe aus Bulgarien, անդ, էջ 184:
7. Տե՛ս Berichte uber das deutsche Hilfswerk in Armenien, անդ, էջ 282:
8. Անդ:

9. Schefer R., Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam, 1932, էջ 15: Նմանք. Berichte uber das deutsche Hilfswerk in Armenien, "Der Christliche Orient", 1897, էջ 283:
10. Անդ:
11. Տե՛ս Das deutsche Hilfswerk fur Armenien, անդ, էջ 331-332:
12. Անդ, էջ 332:
13. Lepsius J., Ein Besuch in Varna, անդ, էջ 378:
14. Անդ, էջ 381:
15. Անդ, էջ 381:
16. Անդ:
17. Տե՛ս դր. Մելիք Բեգլարյանի նամակը, "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes", 1898, էջ 23:
18. Անդ, փն՝ Unsere Waisen Kinder in der Turkei, Persien und Bulgarien, էջ 9:
19. Schefer R., Geschichte..., էջ 21:
20. Անդ:
21. Amiranjanjanz A., Aus Warna und Burgas, անդ, էջ 111:
22. Lepsius J., Ein Besuch in Varna, "Der Christliche Orient", 1897, էջ 381:
23. Տե՛ս Der gegenwertige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes", 1899, էջ 32:
24. Տե՛ս Mitteilung, "Der Christliche Orient", 1901, էջ 196: Նմանք. Schifer R., Geschichte..., էջ 38:
25. Amiranjanjanz A., Was in Bulgarien not thut, "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes", 1899, էջ 10:

ԱՆՏՈՍՆԵՏԱ ԱՆԳԵՆՈՎԱ

ՆԱՅ ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԴԱՐԱՎՈՐ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նայելի և բուլղարների միջև կապերը ձևավորվում են դերևս հեռավոր ժամանակներում: Տակավին այդ հին ժամանակից, II դարում Ք. հ. բուլղար ժողովրդի նախահայրերը (պրոտո-բուլղարներ), որոնք ապրել են Կովկասի փարածքում ունեցել են սերտ հարաբերություններ հայ ժողովրդի հետ: Կովկասյան բուլղարների պատմությունը և նրանց գաղութները Մեծ լեռից դեպի հարավ ցայսօր չեն արժանացել լուրջ ուսումնասիրության բուլղար պատմաբանների կողմից: Նիրավի, Կովկասյան ժամանակաշրջանը հանդիսանում է բուլղարական պատմության կարևոր մասը: Այս հողերիում բուլղարների մասին գրված վկայությունները համեմատաբար առաջ են: Բուլղարիայում պատմության այս շրջանը ուսումնասիր-

ված է հերևյալ հեղինակների կողմից Վասիլ Զլարարակի, Դիմիտր Դիմիտրով, Յվերելին Մրեպանով, Պետր Դոբրեվ, Վեսելին Բեշելիեվ, Դիմիտր Անգելով, Պետր Գոլիսկի և այլն: Նշված շրջանի առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները պարկանում են պրոֆ. Արանաս Մրամարովին (1997) և Դիմիտր Տարակովին (1999), սակայն անգամ դրանք մասնակիորեն են ընդգրկում այս ժամանակաշրջանը:

Մինչև 1989թ. հարուկ գիտական հետաքրքրության չէր արժանացել վաղ միջնադարում բուլղարների ներկայությունը Կովկասում և Նայսրանում: Այս առթիվ պերճախոս օրինակը ակադեմիկոս Դիմիտր Անգելովի «Բուլղարական ազգության կազմավորումը» մենագրության մեջ րեղ գրած Պետր Կոլեդարովի քարտեզն է: Այս քարտեզի համաձայն Վուսրով բուլղարները հասարակվել էին ոչ թե Նայսրանի հյուսիս արևմտյան մասում, այլ Վանա լճի մոտ (երևի երկու անունների Վուսրով և Վանի միջև հնչյունային ինչ-որ նմանություն կա, և նրանց այնպեղ լինելու հանգամանքը հիմնավորված չէ գիտական ուսումնասիրություններով, այլ հավանական է երկու անունների նմանության հերևանքով): Թեպետ բուլղարական ուսումնասիրողների կողմից վերջին րասը րարիների ընթացքում, մեծացել է հետաքրքրությունը Կովկասի նկարմամբ, սակայն ցայժմ քննության րորձերը լրարժեք պարկեր չեն ներկայացնում հետագուրելու համար րարածաշրջանում դեպքերն ու պրոցեսները և ավելի հարավ ընկած շրջաններում երկրորդից մինչև յոթերորդ դար և այնուհետև րասներորդ դար:

Բուլղարական պարմության մաս կազմող այս կարևոր խնդիրը, կարող է իր լուծումը գրելել շնորհիվ հինգերորդ և հետագա դարերի հայ պարմիչների՝ Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Մովսես Կաղանկարվացի, Նովհաննես Դրասխանակերպցի և Նույնպես չաիագանց հարգելի Մարթեոս Ուռհայեցու պարմությունը, Մրեպանոս Օրբելյանի «Պարմութին նահանգին Միսական», Թովմա Արժրունու պարմությունը, Ղազար Փարպեցու պարմությունը, Յովհան Մամիկոնյանի պարմությունը, Վարդան Մեծի պարմությունը, կովկասա-բուլղարական րարեգրությունների հավաքածու «Ջագֆար րարիիսի» և այլ աղբյուրներ, որոնք ամբողջովին կամ պակաս հայրների են բուլղար ընթերցողին կամ պարմարանին: Այս վերոհիշյալ հայկական աղբյուրները մեզ պարկերացում են րաիս Կովկասում հին շրջանում ապրած բուլղարների կյանքի պայմաններին, սովորությունների և հայ ժողովրդի հետ նրանց շրիմների ու կապերի մասին:

Ամենավաղ րեղեկությունները բուլղարների մասին հիշվում են հայոց պարմահայր Մովսես Խորենացու, Նայոց պարմությունն աշխարութ-

յան մեջ: Այս գրքում բուլղարների մասին գրվում է հերևյալը «Իսկ ինքը, արևմուրքից հավաքած բազմությունն արձակելով իջնում է Շարայի սահմանի մուրիկ խորավեր րեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայր կամ Վերին Բասյան, բայց հետո Բուլղար Վղնդուր Վունդի գաղթականության պարճառով, որ այդ րեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ. և (մութակա) գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների սնուններով են կոչվում մինչև այժմ»:¹

Մովսես Խորենացու պարմության համաձայն Արշակ թագավորի իշխանության ժամանակ «Մրա ժամանակ մեծ խռովություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գուրիներում, բուլղարների աշխարհում և նրանցից շարերը հեռանալով եկան մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև արգավանդ և հացառար րեղերում երկար ժամանակ»:²

Ինչպես Խորենացին վկայում է, բուլղարական մեծ խմբեր բնակություն են հասարակել Նայսրանի Անփայր և Վերին Բասն գավառներում իրենց մեծ առաջնորդ Վինինդի³ գլխավորությամբ: Իսկ Նովհանյանի⁴ կարճիքով այն բուլղարները, որոնք բնակվել էին այս շրջանում հետագայում մոռանում են իրենց անունները և սկսում են իրենք իրենց անվանել իրենց առաջնորդի անունով: Նետր այս շրջանում ապրողները միանում են և կոչվում են Վանանդ: VII դարում մի խումբ բուլղարներ հասնում են մինչև Դանուբ գետի արևմտյան մասը խան Ասպարուիսի առաջնորդությամբ: Մի ուրիշ խումբ առաջանում է դեպի հյուսիս-արևելք և բնակություն է հասարարում Վար Կամայում և Միջին Վուգայում, իսկ երրորդ խումբը մնում է Վանանդում:

Նայ ժողովուրդը՝ ունենալով լավ գարկացած մշակույթ, բազմաթիվ րնրեսական կապեր է հասարարում հարևան ժողովրդների հետ: Մերպ կապեր է հասարարում նաև պրորո-բուլղարական ցեղերին պարկանող բուր խմբերի հետ:⁵ Կան րեղեկություններ, ըստ որոնց, հայկական մեծ համայնք գոյություն է ունեցել բուլղարների Բուգար քաղաքում, որրեղ հետագայում նվաճվել է խագարների կողմից:⁶

Բուլղար և հայ ժողովրդի միջև սերպ կապերը ավելի են գարգանում, երբ բուլղարների մի մասը հասարարվում է Բակկանյան թերակղզիում: Նամակներոնացված բուլղարական երկրի հասարարման գորճրևացը VII դարում ուղեկցվել է պարերագմներով և բուլղարա-սլավոնական ցեղերի անցումով դեպի Փոքր Ասիա: Բյուզանդացի պարմագետ Թեոփանը վկայում է, որ 664-թվականին շուրջ հինգ հագար սլավոններ գաղթեցին Փոքր Ասիա: Այս Նույն հեղինակի համաձայն VIII դարում մեծ թվով սլավոններ Բակկանյան թերակղզուց գաղթեցին Փոքր Ասիա բյուզանդական

և բուլղարական կործանիչ պատերազմների հետևանքով, որոնք մոտ 40 տարի շարունակվեցին և Բուլղարիայի անկախության կորստյան պատճառ հանդիսացան 1018 թվին: Այնուհետև սլավոնական նոր խմբեր շարժվեցին դեպի Փոքր Ասիա:

Այսպես, բուլղար ժողովրդի ու երկրի ձևավորումից շատ ժամանակ առաջ, հենց սկզբից, հայ ժողովուրդը կապեր է ունեցել պրոպո-բուլղարական ցեղերի հետ: Այս կապերը էլ ավելի են սերտանում Բալկանյան թերակղզիում բուլղարական պետության կազմավորումից հետո: Ներագայում այս հարաբերությունները փոխափոխվում են Բալկանյան թերակղզին, քանի որ հայկական գաղթը դեպի Բուլղարիա և բալկանյան այլ երկրներ անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան բուլղարների գաղթը դեպի Փոքր Ասիա և Հայաստան:

Միջին դարերում հայերի ներկայության հարցը, որպես էթնիկական տարր բուլղարական երկրում, միշտ դուրս է մնացել բուլղար պատմագետների ուսումնասիրության ոլորտից: Պատմական գրականության մեջ, հայերը հիմնականում հիշատակվում են բյուզանդական կայսրերի VIII–Xդդ. գաղութարարական գործունեության և Բուլղարիայում Պավլիկյանների երևան գալու կապակցությամբ: Բալկանյան թերակղզիում XI–XIVդդ. ընկած ժամանակաշրջանի դեպքերի վերլուծությունից, առավել ուշադրություն է դարձվում III խաչակրաց արշավանքին և Կարդյան թագավորի պատերազմներին լատինների դեմ թրակիայում: Ավելի ուշ XIII–XIV դարերում աղոտ փեղեկություններ կան հայերի գոյության մասին մի քանի բուլղարական քաղաքներում: Բացի սրանից, հայերով բնակեցված շատ վայրեր, որոնք սովորաբար մտել են բուլղարական պատմության մեջ, նշված են, որպես թրակական կամ հարավ մակեդոնական վայրեր:

Ավելի մեծ կամ փոքր հետաքրքրություն հայերի (և Պավլիկյանների) դերի և կարևորության մասին բուլղարական հողերում ցուցաբերեցին փորձեր հեղինակներ Սուրեն Նովնանյան, Հրաչ Բարսիկյան, Վ. Ա. Նաբոթյունովա-Ֆիդանյան և Աշոտ Աբրահամյան, Նակոբ Զյուրդյան (Իփախայում), Նիկողայոս Ադոնց (Բելգիայում) և Բուլղարիայում մի քանի բուլղար և հայ գիտնականները, ինչպես Դիմիտր Անգելովը, Միլտո Յովկովը, Ներսես Ղասաբյանը, Արա Մարկոսը, Ստեփան Ագուբյանը, Նելլի Չանեվա-Դեչևսկար, Նակոբ Օրմանջյան, Միլադին Ապոստոլով, Նակոբ Կարապետյան, Եվգենիա Միցեվա, Կարո Հայրապետյան, Միհրան Պողոսյան, Ե. Մելյան և ուրիշներ: Այլ և այլ պատճառներով, այս հեղինակների մեծ մասը ոչ անմիջականորեն, երբեմն էլ պատահականորեն անդրադարձել և քննել է միջնադարում հայերի ներկայությունը բուլղարական

հողերում: Նրանք այս պրոբլեմը քննել են լույս անհավասարապես ստանդարտ փեղեկություն փալու հայերի գաղթերի մասին բուլղարական հողերում, Բաչկովո վանքի պատմության, հայ բժիշկ Ամիրթովլաթ Ամասիացու գործունեության մասին Պլովդիվում, Մամվիլ թագավորի հայկական ծագումի հավանականության վերաբերյալ, հայ հեղինակների և թարգմանությունների մասին և այլն: Այս հեղինակների կարևոր մասը բուլղարիայում ուսումնասիրում է պատմության ավելի ուշ ժամանակաշրջան. այսինքն բուլղարական հողերում հայ գաղութների զարգացումը միջնադարում և դրանց հետ կապված մշակութային հարցեր, որտեղ միջնադարը նրանց համար մեկնակետ է և ոչ թե լուրջ ուսումնասիրության առարկա: Սրանք հարկապես վերաբերում են փեղեկական կոնկրետ ուսումնասիրություններին, կամ էլ կապված են նոր և արդի ժամանակներում բուլղարիայում հայերի կեցության և մշակութային հարցերի հետ: Նույնիսկ Սուրեն Նովնանյանի և Աշոտ Աբրահամյանի աշխատանքներում, որոնք մանրամաստրեն ուսումնասիրում են միջնադարում հայերի ներկայությունը բուլղարական հողերում, հանդիպում ենք բացթողումների, որոնք այսօրեղ Բուլղարիայում հեշտությամբ կարելի է լրացնել:

Ստացած փեղեկությունների համաձայն, հայկական առաջին զանգվածային գաղթերը սկսած են դեռևս V դարում: 451 թվականին հայերի և պարսիկների միջև փեղի ունեցած Վարդանանց (ազգային հերոս Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ) պատերազմից հետո, Արտավան և Գագրիկ իշխաններն իրենց ջոկատներով անցնում են Բյուզանդիա: Ավելի ուշ, Լեո I կայսրը (457-474) որոշում է Մակեդոնիայի Նիքեա քաղաքը որպես գաղթականների գաղթավայր: Մի այլ հայկական գաղթ Բյուզանդիա հիշատակվում է 542-ին: Պատմաբան Պրոկոպիոս Կեսարացու համաձայն, բյուզանդա - պարսկական պատերազմի ժամանակ հայերի զգալի թվաքանակ անցնում է բյուզանդական կայսրության կողմը: Հուսփինյանու I կայսրը ընդունում է նրանց և հաստատում Կոստանդնուպոլսում, Թրակիայում և Մակեդոնիայում:⁷

Հայերի արտաքսման մշտական և սիստեմատիկ քաղաքականությունը դեպի Բալկանյան թերակղզի հասցրեց նույնիսկ բյուզանդացի կայսր Մորիկի (582-602) հայկական ծագում ունենալու հանգամանքին՝ ըստ հայ պատմիչ Սեբեոսի այս կայսրը Պարսկաստանի Խոսրով II արքայից արքային ուղարկած հռչակավոր նամակում, ծրագիր է առաջարկում, ըստ որի, միասնական բյուզանդա-պարսկական ջանքերով ապագայնացնել Հայաստանը:

Այս ժամանակ հույն կայսր Մորիկը հրամայեց մեղադրական նամակ գրել պարսից թագավորին բոլոր հայ իշխանների դեմ: Նա ասում է այս մարդիկ համառ և անհնազանդ են, նրանք ապրում են մեր մեջ և փագնապ են փարածում: Թող որ ես վերցնեմ ինը (հայերին) և ուղարկեմ Թրակիա, դու նույնպես վերցրու բոնը և հրամայիր, որ նրանց ուղարկեն արևելք: Ռոբվիեդը եթե նրանք մեռնեն թշնամիները կմեռնեն, իսկ եթե ուժ մեկին սպանեն թշնամուն կսպանեն, և մենք հանգիստ կապրենք: Ինչքան ժամանակ նրանք իրենց երկրում են, այդքան ժամանակ մենք չենք կարող հանգստանալ:՝⁸

Համաձայն իր քաղաքականության, Մորիկը հրամայում է Հայաստանում երկու հեծյալ գունդ կազմել 589-590թթ. և նրանք Թրակիա ուղարկել: Մի գնդի առաջնորդ ընտրվեց նախարար Սահակ Մամիկոնյանը, իսկ մյուսի նախարար Սմբատ Բագրատունի: Սահակ Մամիկոնյանը իր գունդը փանում է Կ.պոլիս, սակայն Սմբատ Բագրատունու գունդը ապստամբում է և մերժում է առաջ գնալ պարճառաբանելով, որ ավելի լավ է զինվորները մնան փունը և մեռնեն հայոց հողի վրա, քան կռվել օտար հողում և մեռնեն այնտեղ:՝⁹

Հայկական գնդի ապստամբությունը չի հանդիսանում լուրջ արգելք Հայաստանում խափանելու նոր բյուզանդական զինահավաքի կազմակերպումը: 602 թվականին Մորիկը հրովարտակ է հրատարակում, որի համաձայն Հայաստանը իբրև հարկ, պետք է հատկացնի 30 000 զինվոր և իրենց ընտանիքների հետ ուղարկել Թրակիա ավարներին և բուլղարներին ետ մղելու համար: Պաշտոնյա Պրիսկը ուղարկվում է Հայաստան փեղում հրովարտակը կիրառելու, սակայն այս ընթացքում Մորիկը գահընկեց է լինում Դանուբյան գնդի ապստամբության պատճառով և 150 000 հայերի արտաքսման հսկայական պլանը չի իրագործվում:

X-րդ դարից հետո, Պավլիկյան շարժումը Բուլղարիայում մեծանում է, որի հետևանքով շարք հայեր բնակություն են հաստատում Օսըմ գետի հովիտի երկարությամբ, Պլովդիվ և Կարլովո քաղաքների միջև ընկած վայրում, իսկ XII-ից դարից հետո, նաև Դանուբ գետի երկարությամբ և Բուլղարիայի հյուսիսում: X-րդ դարում, հաստատվում են մի քանի հայկական գաղութներ և ձևավորում են հայկական եկեղեցական առաջնորդություն:

Գաղթականության պրոցեսը նույնպես շարունակվում է արաբների, պարսիկների և թուրքերի հաճախակի հարձակումների ժամանակ և հատկապես թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ XVII-րդ դարի սկզբին, երբ փնտրեաական և քաղաքական ճգնաժամ է փրկում Հայաստան:

նում:՝¹⁰ Հայերի հոսքը դեպի Բուլղարիա հեշտանում է դրանով, որ երկու ժողովուրդները լինելով սրբկության մեջ, եղել են նույն Օսմանյան կայսրության հայափակ: Անկախությունից հետո 1884 թվականին կապարած պաշտոնական մարդահամարի փվյալների համաձայն, հայերի թվաքանակը Իշխանական Բուլղարիայում եղել է 4000, իսկ Արևելյան Ռումելիայում (Բուլղարիան բաժանված էր երկու մասի) 1300:՝¹¹

Հայերի մյուս զանգվածային գաղթը դեպի Բուլղարիա փեղի ունեցավ 1896-1915թթ. ցեղասպանություններից հետո: 1919-1922թթ. հույն-թրքական պատերազմից հետո, հայերն ստիպված են լինում հեռանալ թրքերից փրկվելու համար: 1922 թվականին Բուլղարիայի թագավոր Բորիս III-ի կառավարությունը հրաման է փալիս, որ Բուլղարիայի սահմանները բացվեն փախստական հայերի համար նրանց ապաստարան փալով: այս ընթացքում Բուլղարիա են գաղթում 25 000 հայ:՝¹² Բուլղարիայում ապաստան գրած հայերը շուրտվ հաստատվում են նոր վայրին և կյանքին դառնալով երկրի անբաժանելի մի մասնիկ, միևնույն ժամանակ պահպանելով իրենց ինքնությունը, սովորույթները և ազգային ինքնագիտակցությունը:

Կա ևս մի կարևոր ասպեկտ հայ-բուլղարական կապերի, այն է հայերի մասնակցությունը բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարում թրքերի դեմ: Այս ժամանակ եկեղեցու հետ կապված հարցը, դառնում է ինչպես Խրիստո Բոթեվն (բուլղար մեծ բանաստեղծ և հեղափոխական) է ասում, քաղաքական և ազգային էական հարց: Բուլղարիայում ապրող հայերը մասնակցում են բուլղարների հետ հանուն եկեղեցվո բուլղարների մղած մարտերում. նույնիսկ երբեմն դարձել նրանց ներշնչողները: Հայկական փախստիկները Կ.պոլիսում Տ. Դավիթյան, Ա. Մինասյան, Ա. Բոյաջյան, Դ. Արամյան և ուրիշներ փալում և փարածում են բուլղարներն լեզվով բազմաթիվ գրքեր և պարսավագրեր, որոնք մղում են ժողովուրդը ապստամբելու հունական եկեղեցու և նրա բուլղար ծառայողների դեմ:

Հայ հոգևորականությունը և այնուհետև Կ.պոլիսի պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանը նույնպես մասնակցում էին Բուլղարիայում հայտարարված եկեղեցական պատերազմին: Նա (պատրիարքը) հաճախ խորհուրդ էր փալիս բուլղար հոգևորականությանը զգույշ լինել, երբ բողոք են ներկայացում թուրք կառավարության կամ հույն հոգևորականների դեմ: Նա նույնիսկ հաստատում է իր դիրքորոշումն այն մասին, թե «ինչպես ուրիշ ժողովուրդ, այնպես էլ բուլղարները իրավունք ունեն ունենալ անկախ եկեղեցի և հոգևոր առաջնորդ»՝¹³ Ազգային շարժման զարգացման և ուժեղացման հետևանքով թուրքական կառավարությունը ստիպված է լինում դիմել զի-

շումների: 1870 թվականի փետրվարի 28-ին սուլթանը հրամանագիր է փալիս, որի համաձայն թույլ է փրվում բացարձակապես հաստատվել ինքնուրույն և անկախ բուլղարական եկեղեցական կենտրոն - էկզարխություն (հովվություն): 1872թ. բուլղարական հովվությունը վերջնականապես ճանաչված է լինում և առաջին անգամ էկզարխ է նշանակվում Անտիոքի: Նորաստեղծ բուլղարական էկզարխիան հաստատվում է Կ.պոլիսի հայերով բնակեցված մի շրջանում Օրթագյուղում. Իսկ Մկրտիչ Խրիմյանը առաջինն էր, որ պաշտոնապես ճանաչեց բուլղարական եկեղեցվո անկախությունը և սերտ կապեր հաստատվել բուլղարական հովվության հետ:¹⁴

Նայ-բուլղարական կապերը շարունակում են ուժեղանալ ռուս-թուրքական ազատագրական պայքարագմի փորձերին 1877-1878թթ.: Նրանք երկու ժողովուրդները, այս պայքարագմը համարեցին միակ պայքարի հնարավորությունը, իրենց երկրները ազատագրելու թրջական սպրկությունից: Ինչպես ռուսական բանակում ծառայող մեծ թվով հայեր, այնպես էլ Բուլղարիայում ապրող հայերը մասնակցեցին ռուս-թուրքական (1877-1878) պայքարագմին:

Այս հարցը ոչ միայն կապված է երկու ժողովուրդների պայքարության, այլ նաև նրանց մշակույթների հետ: Ներաբերքի է, հետևել նրանց միջև մշակութային հարաբերությունների զարգացմանը և իմանալ ինչպիսի կարծիք են ունեցել միմյանց նկատմամբ:

Ընդանրապես, բուլղարացիների մոտ գերիշխող է այն կարծիքը, թե նրանք ճանաչում են հայերին: Տիրավի, որոշ չափով սա այսպես է: Բացի ուղիղ, անմիջական շփումներից և գաղափար կազմելու համար այս հարցում (փվյալ դեպքում հայերի մասին), նրանք օգնում են մի քանի փապագրական հրատարակություններին, ինչպես թերթեր և գրական սրեղծագործություններ. այդ մասին վառ օրինակ է հայերեն գրականություն ներկայացնելու փորձը բուլղար ընթերցողին, նույնպես բուլղարական գրականություն հայ ընթերցողին: Դժբախտաբար այս գործընթացը բավական մեղմացել է: Բուլղարիայի համար, որպես ակտիվ ժամանակաշրջան կարող ենք համարել XX դարի 30-40 ական թվականները: 1960-ական թվականներին հայերենից բուլղարերեն են թարգմանվում մի քանի հայ գրողների և բանաստեղծների երկերը - Բաճիկ, Ծիրվանագաղեի, Վահան Թորոմենցի, Միլվա Կապուրիկյանի, Եղիշե Զարենցի, Նահապետ Բուզակի և այլն: 1975-ին բուլղարերենով լույս է տեսնում «Նայկական պայքարագմերի» մի ժողովածու, ընդգրկելով 53 գրողների գործերը: Չնայած գործունեության անբավարարության, սակայն որոշ գաղափար է փալիս մեր մեջ ապրող հայերի և նրանց մշակութային պայքարության մասին:

Նոր փալի գործիչներ են այն հայերը, որոնք ծնվել են և գրում են Բուլղարիայում: Նրանց սրեղծագործության թեման կապված է Նայաստարանի հետ (Սևդա Սևան) կամ հայկական ոգու հետ (Նակոբ Մելքոնյան, Գրիգոր Փափագյան և ուրիշներ):

Շուրով սկսեցին մի շարք ուսումնասիրություններ բուլղարա-հայկական կապերի մասին: Այս կապակցությամբ «Պարմական, մշակութային և գրական կապերը բուլղարների և հայերի միջև» (Ջինգոզյան, Գրիգորյան) ժողովածուն առաջին գործերից է, որտեղ ներկայացված են երկու ժողովուրդների միջև համագործակցության փարբեր ոլորտներ, մեր կապերը դարերի ընթացքում, կամավոր հայերի մասնակցությունը Բալկանյան պայքարագմներում, հայկական ճարտարապետության արտացոլումը բուլղարական միջնադարյան ճարտարապետության վրա, հայ բժիշկների գործունեությունը Բուլղարիայում անկախությունից հետո, հայ-բուլղարական գրական կապերը և այլն:

Մեկ այլ հետաբերքի հանգամանք ևս: Բուլղարական մամուլում ներկայացված հայերի կերպարը: Այս կապակցությամբ հատուկ հետաբերքություն է ներկայացնում 1941թ. 27 ապրիլի «Երթ» թերթի 59/63 համարը: Ամբողջ համարը նվիրված է հայերի պայքարության, գրականության, հայոց եղեռնին և Բուլղարիայում ապրող հայերի կյանքին: Այս հոդվածները արտացոլում են բուլղար ժողովրդի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Առաջին էջը նվիրված է եղեռնին: Հոդվածը գրված է Մոֆիայի եպիսկոպոս Ստեփանի կողմից, որն ասում է «գարմանահրաշ մի նմանություն միացնում է հայերին և բուլղարներին ընդհանուր, խոր և ողբերգական ճակատագրով...»: Նա նկարագրում է իր խոր զգացմունքները հայոց ողբերգության և Եվրոպայի անփարբերության նկատմամբ:

Նույն թերթի առաջին էջի վրա փապված մեկ այլ հետաբերքի հոդված «հայերը Բուլղարիայում» Կ. Դինոլովի հեղինակությամբ է: Այս հոդվածը ուսումնասիրում է հայերի գաղթերը Բուլղարիա: Նեղինակը գրում է «Նայերը Բուլղարիայում ճանաչված են որպես երկրի համեստ, խաղաղ, լավ և շար աշխատասեր քաղաքացիներ: Նրանք բուլղարներին համահավասար սիրում և աշխատում են Բուլղարիայի համար»:

Այս համարում, գրված հոդվածներ կան ինչպես բուլղարների, այնպես էլ հայերի կողմից հայ գրականության, պայքարության, կյանքի և սովորույթների մասին: Այն փաստը, որ ամբողջ թերթը նվիրված է հայերին, խոսում է երկու ժողովուրդների միջև եղած կապերի և իրար նկատմամբ փառած զգացմունքների մասին: Սրանք լոկ չնչին մասն են այն բուլղարից,

որ գրված են մեր երկու ժողովրդների բարեկամության մասին: Սակայն, կարծում եմ, այդ չնչին գրվածներն էլ խոսում օրինակներ են:

1. Մովսես Խորենացի, «Նայոց պատմություն», Երևան, 1982, էջ 123:
2. Նույն փեղում, Երևան, 1982, էջ 135:
3. Նույն փեղում, Երևան, 1982, էջ 123:
4. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 20:
5. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 20:
6. Մմիռնով Ա. Պ., Վոլկային բուլղարները, Մոսկվա, 1951, էջ 189-190:
7. Աբրահամյան Աշոփ, Նամատոփ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1984, էջ 310:
8. Մերետս «Մերետս եպիսկոպոսի պատմությունը Ներակլի մասին» (ռուսերեն), Մոսկվա 1862, էջ 52:
9. Աբրահամյան Աշոփ, Նամատոփ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1984, էջ 311:
10. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 5:
11. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 164-165:
12. Միցեվա Ե., Նայերը Բուլղարիայում – մշակույթ և ինքնություն, էջ 25:
13. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 83-88:
14. Ս. Նովանյան, «Նայ բուլղարական պատմական կապերը և Բուլղարիայի հայ գաղթօջախը XIX դ. երկրորդ կեսին» (ռուս., Երևան, 1972 թ.), էջ 83:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բարկեն Նարությունյան	
Նայ թագավորները բուլղարական գահին.....	3
Цари-армяне на болгарском троне.....	6
Ռուբեն Սաֆրաստյան	
Օսմանյան կայսրություն, 1876.	
ցեղասպանության ծրագրի առաջացումը.....	9
Արամ Խաչատրյան	
Նայերի մասնակցությունը բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին 19-րդ դարի II կեսին	17
Նասմիկ Սյրեվանյան	
Նայաբառ թուրքերեն հրատարակությունները և Պոլիս-բուլղարահայ մշակութային հարաբերությունները 19-րդ	28
Նովհաննես Գրիգորյան	
Նայ-բուլղարական զինական համագործակցությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին.....	34
Գեղամ Բաղայան	
Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերը (սկզբնավորման շրջնից մինչև XX դարի սկիզբը)	41
Էդիկ Մինասյան	
Նայ-բուլղարական հարաբերությունները 1991-2008 թթ.....	48
Էդուարդ Գրիգորյան	
Лексико-грамматическая характеристика субстантивных фразеологизмов в русском и болгарском языках.....	63
Ռադոսլինա Ստոյանովա	
Болгаристика в Ереванском государственном университете	67
Վարեն Նակոբյան	
Функции частицы “Же” в старославянском тескте.....	74
Դիանա Մանուկյան	
Патриотическая лирика Пейо Яворова в переводах русских поэтов	81

Կարինե Սամվելյան	
Պեյո Յավերովի սրեղծագործությունները հայ-բուլղարական մշակութային կապերի առանցքում	98
Սամվել Մուրադյան	
Պեյո Յավերովի «Հայերը» բանաստեղծությունը և նրա հայերեն մի թարգմանությունը	102
Գոհար Արովյան	
Стихотворение “Армяне” Пейо Яворова	109
Աննա Ասաբրյան	
Բուլղար երգչուհի Ռոզալի Պենկյանը և Տ. Չուխանյանի «Լերլերիջի Նոր-հոր աղա» օպերան	116
Կարինե Խոտարաշյան	
Болгария-Армения. народная песня в аспекте сравнительного музыкознания.	125
Նազենիկ Սարգսյան	
Опыт слогометрического анализа сочетания хореографических и музыкальных элементов	134
Աշոտ Հայրունի	
Հայ փախստականները Բուլղարիայում 1896-1900 թթ.	148
Անտրանեսյա Անգելովա	
Հայ-բուլղարական դարավոր հարաբերությունները	155

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ԲՈՒՂԱՐԻԱ.
ԱՆՑՅԱԼԸ, ՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ**

Գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու

Համակարգչային ձևավորող՝ Ն.Օ. Խնկիկյան

Ստորագրված է տպագրության 17.04.2009 թ.:
Չափեր՝ 60x84¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 8.5 մամուլ,
տպագր. 10.5 մամուլ= 9.8 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 100: Պատվեր՝ 40:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

Երևանի պետական համալսարանի
օպերատիվ պոլիգրաֆիայի ստորաբաժանում
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1: